

AKADĒMISKĀ DZĪVE

ACADEMIC LIFE

46. RAKSTU KRĀJUMS

2009

SATURS

<i>Edmunds Valdemārs Bunkše</i> „Vēl joprojām auga bērzu birztaļas.” Latvijas ainavas man <i>Apskatot ainavu uzveres posmus un maiņas, galvenais nodoms ir veicināt diskusijas par Latvijas ainavām un paplašināt ainavu uztveri un izpratni. Un stāsts ir arī par zemi, jo 'zeme' mums ir dziļāks jēdziens par ainavu</i>	3	<i>Pēteris Strautiņš</i> Latvijas ekonomikas perspektīvas 2010.–2020. gadā <i>Izaugsme būs atkarīga no eksporta sektora, kurā dominējoša loma ir apstrādes rūpniecībai. Tuvākajā nākotnē nozīmīgākie izaugsmes virzītāji būs koksnes un pārtikas pārstrāde, tālākā nākotnē pieaugs farmācijas un mašīnbūves salīdzinošā nozīme</i>	23
<i>Mārcis Auziņš</i> Latvijas Universitāte: mēs esam gatavi radīt jaunas vērtības <i>Mūsu mērķis, kas ierakstīts LU stratēģijā nākamajiem desmit gadiem, – kļūt par vadošo universitāti Baltijas jūras reģionā un 2019. gadā, kad LU apritēs 100 gadu, ieņemt stabili vietu Eiropas izcilāko zinātnes un mācību centru vidū</i>	11	<i>Vīta Matīsa</i> Individuālā atbildība un kopīgā lieta: lojalitāte kam? <i>Latvijas valsts izauga no biedrībām, bet neatkarīgā, demokrātiskā Latvija turpinās augt un plaukt tikai tad, ja varas un atbildības nesēji būs simtiem tūkstošiem „tikai demokrātu” dažu, ierobežotu, varas klanu vietā</i>	32
<i>Indriķis Muižnieks</i> Krīze un Latvijas akadēmijas nākotnes izredzes <i>2009. gada krīze rada priekšnoteikumus resursu konsolidācijai un pamatu Latvijas akadēmijas izrāvienam par zināšanu ekonomikas virzītājspēku valstī. Ja nebūtu krīzes, akadēmijai to vajadzētu izdomāt</i>	14	<i>Artis Pabriks</i> Atbildība par brīvību <i>Domāju, ka politiski mūsu galvenais uzdevums kā valstij nākamajā desmitgadē ir panākt, lai vara atgriežas vidussķīrai un lai cilvēks redz, ka politiķi, ekonomika un valsts institūcijas nestrādā tikai dažiem</i>	38

*Inese Gobiņa, Anita Villeruša,
Iveta Pudule, Ilze Kalniņa*

Skolēnu veselības paradumu pētījums Latvijā 1990.–2005.

*Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījuma
rezultāti rāda, ka straujās politiskās, sociālās un
ekonomiskās pārmaiņas, kas valstī notikušas
pēdējos 15 gados, kopumā nav bijušas labvēlīgas
pusaudžu veselībai .....* 42

Anda Rožukalne

Patērētāju žurnālu redaktoru darbu ietekmējošie spēki

*Žurnāla pirkšana no redaktoru viedokļa ir būtiskāka
par ilgstošu piesaisti saturam un satura radīto
apmierinājumu, būtībā apmierinājumu redaktori
tulko kā pirkšanu. Saturs tiek veidots no tā,
ko „pērk”, nevis no tā, ko „lasa” .....* 51

Jānis Stradiņš

Personības un strāvojumi Latvijas un Austruma vēsturē

*Šāgada jubilāra Jāņa Čakstes (150)
dibinātais Austrums kādreiz zīmīgi ir
ticis nosaukts par „individuālistu sabiedrību”.
Vēsture māca, ka atdzimšana var nākt
no spēcīgām personībām un pareiziēm,
laikā uzvertiem strāvojumiem sabiedrībā .....* 60

Uldis Neiburgs

Baltijas valstu pretošanās kustību savstarpējā sadarbība un sakari ar Rietumu izlūkdienestiem (1941–1945)

*Nacionālā pretošanās kustība, kas darbojās nacistiskās
Vācijas okupētajā Latvijā, sadarbojās ar līdzīgām
pretošanās kustībām Igaunijā, Lietuvā un Polijā,
kā arī uzturēja kontaktus ar dažādām
politiskām aprindām Skandināvijā .....* 71

Ilgars Grosvalds

Pirmā pasaules kara slavenais latviešu izlūks

*Andrejs Peka (Pekka) vadīja Krievijas
virspavēlnieka štāba slepeno kara aģentūru un
noskaidroja, ka boļševiku atbildīgās personas,
lai izraisītu Krievijā revolūciju, strādā par naudu,
kuru uz kādu banku Zviedrijā pārsūta vācu
ģenerālštābs .....* 79

Guntis Zemītis

Vendu jautājums un arheoloģijas avotu iespējas tā risinājumā

*Vendus kā slāvu Valentīns Sedovs identificē pēc
loka jeb pirkstveida saktām. Nav nekā, kas liecinātu,
ka saktu lietotāji varētu veidot kādu īpašu
arheoloģisko kultūru, ir tikai šīs dažas saktas .....* 92

Velga Vēvere

Latviešu filosofiskās idejas trimdā – konceptualizācijas iespējas

*Aplūkojamo autoru laukā iekļaujas gan akadēmiskie
filosofi – dažādu ārzemju augstskolu mācībspēki,
monogrāfiju un zinātnisku rakstu autori,
gan tie pētnieki, kuru darbība tā vai citādi
ir filosofiski ievirzīta .....* 102

APSKATI

Arnīs Vīksna

Rūpīgi un pamatīgi 108

Andris Straumanis

**Sen vajadzīga, jauna
žurnālistikas mācību grāmata .....** 109

Vitālijs Zelčs, Anto Raukass

**Aleksis Dreimanis – dzīva leģenda
kvartārģeoloģijā.
Aleksim Dreimanim – 95 .....** 111

Žanis Valdmāns

**Sekojošajai pašplūsmei:
Austrumam 125 gadi .....** 114

Ivars Pavasars, Aivars Markots

**Sietīņieža Uzrunas akmens
atjaunošana .....** 117

Jānis Lejnieks

Andrejs Holcmanis – in memoriam 119

HRONIKA

Akadēmiskā vienība Atāls Austrālijā 120

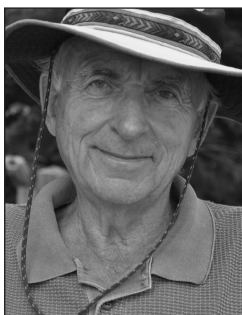
Akadēmiskā vienība Austrums 121

**Latviešu katoļu studentu un
akadēmiķu apvienība Dzintars .....** 124

**Studentu biedrība
Fraternitas Rusticana .....** 128

IN THIS ISSUE 129

„VĒL JOPROJĀM AUGA BĒRZU BIRZTALAS.” LATVIJAS AINAVAS MAN*

Delavēras Univeritātes (ASV) profesors **Edmunds Valdemārs Bunkše** dzimis Liepājā 1935. gada 29. jūlijā. 1941. gada 14. jūnija deportāciju laikā tēvs, kādreizējais kapteinis O. Kalpaka bataljonā, viņu uztic mežabraļiem Vidzemē. 1944. gada 9. oktobrī ģimene pārbrauc ar kuģi uz Dancigu. Piecpadsmit gadu vecumā emigrē uz ASV. Studē arhitektūru Ilinoisas Universitātē, bet pēc trīssarpus gadiem saprot, ka ideāls sekot F. L. Raita (*Wright*) un J. Ucona (*Utzon*) idejām nepiepildīsies, jo valdīja Mīsa van der Roes (*Mies van der Rohe*) Bauhaus principi. Pēc dienesta ASV armijā nonākot Sirakūzu Universitātē, viņam nejausi tiek ieteiktas slavenā D. Meiniga (*Meinig*) lekcijas vēsturiskajā ģeogrāfijā. Līdz tam ģeogrāfiju vērtējis kā intelektuāli seklu priekšmetu, taču, ieguvis bakalaura diplomu, viņš dodas uz Kalifornijas Universitāti Bērkli, kur t. s. *Berkeley Landscape School* iegūst maģistra un doktora (1973) grādu kultūrģeogrāfijā un Rietumu dabas un kultūras ideju vēsturē. Disertācija saucas *The Earth, Forest and Sea: Man and Nature in Latvian Folk Poetry* (Zeme, mežs un jūra: Cilvēks un daba dainās). Sākumā raksta par latviešu folkloru, zemnieku un sieviešu uzskatiem par dabu, kā arī par Rīgas un padomju pilsētpānošanu. Sākot ar 70. gadu vidu, kopā ar toreiz nelielu ģeogrāfu grupu viņš veido ģeogrāfiju kā humanitāru zinātņi pretstatā valdošajam pozitīvismam, kas izmanto statistiskās analīzes. Ierosme nāk līdz ar Smitsona institūta (*Smithsonian Institute*) aicinājumu piedalīties simpozijā *Artes et Scientia* ar referātu par estētiku Aleksandra fon Humbolta (*von Humboldt*) darbos. Autors maina valdošo definīciju par kultūrainavu kā kādas cilvēku grupas darbības ietekmi uz „dabiskajām” ainavām. Viņam ainava ir vienots veselums, kuru uztver katrs cilvēks ar visām maņām. Bet paiet gadi, lai īstenotu šādu pieeju, autoram iedziļinoties humānisma vēsturē, literatūrā, dzejā, fenomenoloģijā, mākslā un maņu pētniecībā. 1983.–1984. gadā uzturēšanās Lundas Universitātē (Zviedrija) un *University College London* (Liebritānija) ar Fulbraita (*Fulbright*) stipendiju dod laiku pētījumiem un sadarbībai ar laikabiedriem. Seko teorētiski raksti par A. Sent-Ekziperī (*Saint-Exupery*) „ģeogrāfijas stundu” un par humāno jeb cilvēcīgo ģeogrāfijā. Idejas tiek pilnībā attīstītas 1994. gadā *Johns Hopkins University Press* apgādā izdotajā grāmatā *Geography and the Art of Life* (Ģeogrāfija un dzīves māksla), kura latviski tulkota kā *Intīmā bezgalība* (2007), un Zviedrijā publicētā esejā par dabas ritmiem. Abi darbi rakstīti kā literatūra. 1990. gadā tiek saņemta Fulbraita stipendija mācībspēka darbam LU Ģeogrāfijas fakultātē. 90. gadu pirmajā pusē strādā *pro bono* par kultūras programmu producentu Latvijas Televīzijā (LTV). 2002. gadā uzņemas *BBC* dokumentālajā filmā par A. fon Humboltu. ASV, Anglijā, Zviedrijā, Nīderlandē un Norvēģijā publicēties par Latvijas tēmām (it īpaši par Imantu Ziedoni). Attiecībās ar ainavām joprojām aktīvi mēģina iesaistīt visas cilvēka maņas, sevišķi tūrismā, un strādā pie esejas par neapprakstāmo ainavās. LU goda doktors, Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklis un 2007. gadā saņēma Atzinības krustu. Turpina sadarbību ar LU.

Latvijas ainavas nav atdalāmas no manas dzīves. Tās ir tuvas kā ģimene, un kā ģimene ir devušas prieku, bažas un mokošas sāpes. Noteikti neesmu unikāls šādā pārliecībā, jo iemantoju latviešu vēsturisko pieredzi un piedzīvoju vismaz daļu no mūsu nesēnās

vēstures. Latvijas ainavas nav atdalāmas arī no manas profesionālās kultūrģeogrāfa dzīves.

Latvijas ainavas ir mainījušās. Tāpat ir mainījusies mana Latvijas ainavu uztvere. Tā veidojās vispirms no vienkāršiem maņu

* Nosaukumu ierosināja Imants Ziedonis 2009. gada februārī sarunās par kopēju darbu.

iespaidiem un nekritisku sabiedrisku uzskatu pieņemšanas. Vēlāk dzīvē nāca klāt modernitātē radusies sevis novērošana (*self-reflexivity*) dažādos kontekstos (Menad 2009, Zukin 1991, Bunkše 2007a) un iespaidi, kas gūti, pētot ainavu percepcijas dainās, literatūrā, ideju vēsturē un mūsdienās. Ainavu skicēšana ar tušu un ūdenskrāsām un subjektīvi raksti par ainavām (Bunkše 2007a, 2007b) pauž ainavu nozīmīgo lomu manā dzīvē.

Šajā esejā tiks apskatīti ainavu uztveres posmi un maiņas. Galvenais nodoms ir veicināt diskusijas par Latvijas ainavām un paplašināt ainavu uztveri un izpratni.

Naivs pastorālisms

Naivi agrās bērnības maņu iespaidi par Latvijas ainavām un dabu tika iegūti Liepājas liedagā, pastaigās ar māti pa ostas moliem visādos vējos un gadalaikos un sēņojot kopā ar māti mežā. Jūra, saule, ūdeņi, smiltis, vēji un lieti tika piedzīvoti diezgan tiešā veidā – bez kultūras starpniecības. Un, kā tas ir ar bērnības piedzīvojumiem, ietekmēja uz mūžu.

Divas vasaras, kuras pavadīju projām no vecākiem, pie vecmāmiņas lauku sētā „Mieriņos” Raunas tuvumā, iepazīstināja ar laukiem, lauku dzīvi un darbiem. Kad devāties trimdā, labi zināju mūsu klasisko Vidzemes viensētu ar liepu gatvi, kura veda „kalnā” uz māju, klētīm, no laukakmeņiem būvētu zirgu stalli, lielo kūti, lielo riju, aku ar vindu tīrajā pagalmā.

Un iepazīnos arī ar lauku pļavu un upītes ainavu, kuru ieskāva bērzu birzes ar egļu smailajām galotnēm aiz tām. Man ļāva brīvi vienatnē veidot dienišķo dzīvi līdz lauku un pļavu malām. Tālāk klīšana bija stingri nosacīta – ar brīdinājumiem par „samu upē” un par bīstamām būtnēm mežos. Nospraustās robežas nekad nepārkāpu. Uztvēru šo vidi kā kaut ko kopīgu, lai arī to nesaucu par ainavu, jo šo vārdu nezināju (Bunkše 2007a).

Mazliet iepazīnos arī ar lauku darbiem, kurus man kā bērnam mācīja izklaides dēļ. Pa laikam ganīju govīs ar suni Duksi, iemācoties govju vārdus. Siena laikā ar brālēnu un māšicām augšā šķūnī ar dakšām palīdzējām novietot sienu un to mīdīt. Rudzu pļaujas laikā man mācīja siet rudzus kūlīšos. Kad kādas

pļavas malā nozāģēja vecu egli, mācīja cirst egļu zarus.

Manu iepazīšanos ar ‘laukiem’ nekādā ziņā nevar salīdzināt ar dziļo lauku dzīves zinību, kuru atklāj Jāņa Jaunsudrabiņa *Baltā grāmata* (Jaunsudrabiņš 2005). Vienmēr esmu bijis pilsētnieks, kuram lauki nav sveši. Taču iepazīšanās ar laukiem deva pamatu naivam pastorālismam, kas valdīja mūsu kultūrā.

Šīs divas vasaras Vidzemes viensētā deva lielu laimi, jo biju dzīvojis pilnīgā brīvībā, veidojot dienišķo bērna dzīvi intuitīvi – no sevis, ar maz ierobežojumiem laikā un telpā.

Deviņu gadu vecumā šo laimīgumu ņēmu līdzī trimdā Vācijā. Tur mūsu dzīves eksistenciālie, politiskie, kultūras un sociālie apstākļi nemitīgi pastiprināja viensētu lauku tēlus kā galvenos Latvijas ainavu tipus – kopā ar ‘latviskumu’. Klausoties trimdinieku nostalgiaiskajās runās par raženo, labo, tikumīgo pirmskara dzīvi „Ulmaņa laikā”, vienmēr prātā nāca Vidzemes viensētas lauku tēli. Tos sevišķi pastiprināja Aleksandra Grīna triloģija *Pelēkais jātnieks* (Grīns 1948), *Melnais jātnieks* (Grīns 1948) un *Sarkanais jātnieks* (Grīns 1948); tāpat Kārļa Skalbes pasakas un dzeja (Skalbe 1944), Edvarta Virzas *Straumēni* (Virza 1942) bija vispārīgs apstiprinājums „Latviešu karavīriem austrumu frontē”. Jāņa Plēpja kokgrebumu attēli E. Virzas grāmatā mani mudināja sākt zīmēt – tušas zīmējumus, galvenokārt lauku ainavu motīvus.

Pastorālismu varbūt visspilgtāk izteica populāra dziesma, kuru visi zinājām un dziedājām: „Svešās zemēs esot jauki, / Daudz jo daļi brīnumi; / Augsti kalni, plaši lauki, / Greznām puķēm rotāti.” (Rieteklis 1955). Pretstatā Latvijai ir maza un mīļa, ar līgojošiem, priecīgiem priežu mežiem.

Tā prātā nostiprinājās idejas par lauku dzīves un ainavu pamatiem latviešu mentalitātē (lai gan nenoliedzami, ka pēckara bēgļu nometnēs iepazīstināja arī ar literatūras un mākslas dzīvi Rīgā un Eiropā). Agrīnie bērnības iespaidi par Liepājas jūrmalu, jūru, moliem un ostu palika kā kaut kas atsevišķs – konkrētas, paralēlas atmiņas, kuras vēlāk kļuva par pamatiem iziešanai pasaulē (un jūrā).

Sentimentālais, naivais pastorālisms nozīmēja viena veida idealizētas Latvijas ainavas. Jūra un krasti tajā, protams, bija, bet vairāk fonā. Ir jājautā, vai būtu bijis citādi, ja Vilis Lācis nebūtu kļuvis par Staļina kalpu? Ja viņa vārds nebūtu šņākts sarunās starp bēgļiem? Ja būtu lasījies *Zvejnieka dēlu* (Lācis 2006) un *Vanadziņu* (Lācis 1966) – prozas darbus par zvejnieku dzīvi un jūru, kurus daži uzskata par līdzvērtīgiem Džeka Londona (*Jack London*) sacerējumiem? Esmu drošs, ka tad slavenais angļu novelists un buru kuģu kapteinis Džozefs Konrāds (*Joseph Conrad*) man nebūtu kļuvis par galveno iedvesmotāju orientēties uz jūru un okeāniem. Noteikti zinu, ka daudz ātrāk būtu atradis diženo Latvijas ainavās. Bet par to vēlāk.

Dainas, ideju vēsture un ainavas

Sirdī bija (un ir) dziļi iegājusi Latvijas lauku ainava un dzīve. Kad sāku meklēt savu ceļu pasaulē, es sadumpojos pret latvisko nostalģiju un lielākoties pagriezu tai muguru. Studēju pilsētas vispār un pētīju vēsturiskos ceļus, takas un kuģu maršrūtus Ziemeļkalifornijā; vēlāk ideju vēsturi par kultūru un dabu; lasīju franču, vācu, angļu, amerikāņu un krievu literatūru. Tikai palaikam, kādā vēlā nakts stundā, lasot latviešu dzeju vai literatūru, acis apmiglojas.

Tomēr nejausi atgriezies pie naivā latvieša pastorālisma. Tas notika, kad par doktordarba tēmu izvēlējos dainas, lai atklātu viduslaiku Eiropas zemnieku, zvejnieku un mežu cirtēju attieksmi pret dabu.

Ideja radās, studējot ģeogrāfijas ideju vēsturi pie Klarena Glakena (*Glacken 1967*) un tieši viņa *opus magnus* – *Traces on the Rhodian Shore*. Grāmatā K. Glakens bija izpētījis Rietumu cilvēku attiecības ar kultūru un dabu no senākajiem laikiem līdz 18. gadsimta beigām. Viens trūkums, kuru viņš uzsvēra, bija nespēja uzzināt parasto cilvēku uzskatus, kuri nav atstājuši rakstu darbus. Sevišķi manāms šis trūkums ir viduslaikos, jo vienīgie lasīt un rakstīt pratēji bija „baznīcas tēvi”. Balstoties tikai uz viņiem, nekad nevarētu iedomāties, ka viduslaikos cilvēki smējās, teica K. Glakens.

Tā kā zināju par mūsu dainu saturu un to relatīvo nemainīgumu laiku mijās, radās ideja, ka tās atvērtu logu uz parasto cilvēku uzskatiem viduslaikos, ja ne tieši, tad apmēram. Rezultāts bija disertācija *The Earth, the Forest, and the Sea: Landscape Attitudes of the Latvian Folk Poetry* (Bunkše 1973).

Pētījums prasīja vairākus gadus. Ar to es ne vien atgriezies pie *naivā pastorālisma* – es to padziļināju un pastiprināju sevī.

Dainās vārda ‘ainava’ nav. Ir zemīte, lauki, mājas, sēta, meži, birzes, pļavas, upes, ezeri, jūra. Es skatīju ainavas jēdzienu laikā, kad ģeogrāfijas zinātnē un līdzīgās nozarēs sāka par jaunu attīstīt ainavu estētiku. Bet, ja nebija vārda ‘ainava’, bija jēga un apziņa par kopīgu, kvalitatīvu veidolu dabā. Dainās atradu nenoliedzamas skaistuma un zināmas kārtības sajūtas, piemēram, labi pazīstamo: „Skaista pļava, kad nopļauta, / Vēl skaistāka, kad nepļauta.” Disertācijā pierādīju, ka pretstatā daudziem zinātniskiem apgalvojumiem, zemnieki veidoja savu vidi apzināti. Un, protams, atradu tiešu saskaņojumu ar bērniības vasarās Vidzemes lauku mājās novēroto un piedzīvoto.

Disertācijas beigās uzsvēru naivo pastorālismu ar pagaru citātu no Edvarta Virzas *Straumēniem* (Virza 1942).

Naivais latviešu pastorālisms un īstenība

Pēc tam lielākoties liku dainas pie malas un profesionālā darbā iegāju plašākos ģeogrāfijas ideju un īstenības pētīšanas ūdeņos. Pamatos palika naivā ideja par Latvijas ainavām, bet tā eksistēja kādā mentālā sarkofāgā. Jo patiešām šķita, ka lielā Austrumu impērija dzīvos ilgi. Izdzīvoja līdz 1988. gadam, kad impērijā jau bija skaidri manāmas maiņas. Tad pieteicos uz stipendiju strādāt sešus mēnešus Latvijas Universitātē un 1990. gada februāra sākumā ierados Rīgā.

Sākās komplikēts, emocionāli piesātināts laiks.

Vispirms redzēju, ko gribēju. Biju sagaidījis daudz posta. Tā arī bija. Grūti ir izstāstīt pirmo skatu uz ziemas pelēko ainavu, kura februāra rītā parādījās vilciena logā caur

šķirbiņu, kad mazliet pavilku cieši piestiprināto aizkaru no loga malas (Bunkše 2007a):

„Lēnām sāka iezīmēties ainavas aprises. Tā bija pelēcīga ziemas ainava ar vēja nesta sniega palieku svītūrām. Man par lielu pārsteigumu un prieku, starp laukiem vēl joprojām auga bērzu birztales, un bērzi arī auga skuju koku mežu malās. Šur un tur bija redzami vecu viensētu puduri, taču ēkas bija pussabrukušas un nekoptas. Tomēr Latvijai raksturīgās lauku mājas vai kūtis ar lieliem jumtiem, kuriem nošļauti gali, vēl bija redzamas. Šad un tad pazibēja pat pa lauku baznīcas tornim. Bet tas viss mijās ar pavirši uzceltām kopsaimniecības ēkām .. – daudzstāvu dzīvojamām mājām no netīri baltiem ķieģeļiem vai betona, dažādiem rūpniecības objektiem, lielām lopu fermām, un visur rēgojās lauksaimniecības mašīnas.”

Katru reizi, kad ieraudzīju (un kad vēl tagad ieraugu) vecās mājas ar nošļautiem jumtu galiem, jutu svētlaimi.

Redzot, ka Latvijas pastorālā kultūrainava ir vēl daļēja īstenība, fotogrāfēju visas tās paliekas, kad vien varēju. It kā tādā veidā varētu apliecināt, ka tā eksistē ne vien iztēlē, bet īstenībā. Speciālās lekcijās ārzemēs – Zviedrijā, Dānijā, Anglijā. Kanādā, Amerikā – es iepinu attēlus no šīs ainavas tekstos, izceļot ainavas īpašās kultūrvērtības. Ainavas apliecināja latviešu zemnieku strādīgumu un tikumību.

Diženums Latvijas ainavās

Astoņpadsmitā gadsimteņa otrajā pusē Eiropā romantisms ieviesa jaunas idejas par dabu un cilvēku (Appleton 1975, Nicholson 1997, Bunkše 2001). Eiropieši radikāli mainīja percepcijas par mežonīgo dabu, it sevišķi par kalniem. „Romantiskās ēras dzejnieki, rakstnieki un mākslinieki uzskatīja kalnus kā diženus un cildenus, kur cilvēks spēj piedzīvot bezgalību un mūžību.” (Bunkše 2001, Tuan 1974). Radās jauna ainavu estētika.

Edmunds Bērks (Burke 1987; pirmizdevums 1757. gadā), pēc viņa Imanuels Kants (Kant 1965; pirmizdevums 1767. gadā) definēja divas pretējas izjūtas, kuras cilvēks var piedzīvot ainavās. Tās ir diženums (*the sublime*) un skaistums (*the beautiful*).

Diženums ainavā apdraud cilvēku pat ar nāvi. Tas ir saistīts ar mežonību, varenību un spēku dabā. Spēks, mistērija, bezgalība, kontrasti, vientulība un klusums ir vārdi, ar kuriem E. Bērks raksturo diženu ainavu piedzīvojumu. Kalni un varenas ainavas vispār tiek minētas pretstatā dārziem un pastorālām ainavām, kurās piedzīvojums ir izklaide un mīlestība. Skaidras, mierīgas krāsas, mazas pārmaiņas, gludums un rafinētība raksturo skaistas ainavas.

E. Bērka idejas par skaisto un diženo tika paplašinātas ar gleznainību (*the picturesque*) un teoriju par asociācijām (*theory of associations*). Gleznojamas ainas bija pārākas par tām, kurām nebija gleznainu īpašību. Asociāciju teorija pieprasīja, lai ainavas piedzīvojumu bagātinātu vēsturiski objekti vai vietas, kuri izraisa domu pavedienus. Ja tādi objekti nebija kādā t. s. angļu dārzā (*jardin anglais*) vai ainavā, tad tur būvēja mazas, neprātīgas gotiskas celtnes (*follies*), grotas ar gliemežvākiem vai arī vientuļnieka celles (Farwell 1969).

Romantiskā laikmeta mākslinieki un rakstnieki rādīja ceļotājiem un tūristu masām, kur un kā varētu piedzīvot diženuma vai skaistuma emocijas. Un, kā ciniski raksta Rolands Barts (*Roland Barthes*) par kalniem, „gleznainību atrod visur, kur zeme nav līdzena” (Bunkše 2001, 237; Barthes 1995). Kalni, dziļas aizas, vareni ūdenskritumi un visādi citi dabas brīnumi tika meklēti, lai piedzīvotu diženumu un dabas spēku. Mums Latvijā nav augstu kalnu un brīnumi ir vienkārši (lai gan dižozoli ir izņēmums). Man vienmēr šķita pilnīgi loģiski, ka mēs, latvieši, bijām pieticīgi un apmierināti ar mūsu ainavu pastorālo skaistumu, slavējām mūsu skaistos laukus, mežus un birzes. Un cienījām Staburagu kā asociāciju etalonu. Tomēr, jo vairāk iepazīnos ar Latvijas ainavām, jo apšaubāmāks likās šāds ierobežojums.

Varbūt tas sākās, kad LTV kultūras raidījuma redaktore man no žaketes atloka noņēma balto auseklīti, kuru valkāju kā tautisku, patriotisku simbolu. „Vai jums tā tautas pļava vēl interesē?” vaicāja redaktore. Varbūt sākās nemierā, kas radās, kad dāņu ģeogrāfs no skatu torņa palūkojās uz austrumiem un

redzēja milzīgu, mežiem klātu Eiropas līdzenumu, stiepjoties bez pārtraukuma Krievijas milzīgumā. Viņš nesaskatīja manus iemīļotos, mājīgos Latvijas laukus, nedz arī norobežoto Latviju. Pavisam noteikti manas Latvijas ainavu percepcijas sāka mainīties līdz ar daudzajiem izbraucieniem pa Latviju, it sevišķi gar jūras, Daugavas un Lubāna ezera krastiem.

Pirmais atklājums nāca jūrmalā, pie Irbes šauruma. Bija reti karsts, vējains, sutīgs laiks. Koda dunduri. Visu pēcpusdienu pa šaurumu uz ziemeļaustrumiem lēni virzījās pērkona negaisi – milzīgas mākoņu kalnu grēdas ar baltām virsmām un tumši zilām apakšām. Likās, ka ir piecas atsevišķas grēdas. Viena šāda grēda uznāca mums virsū un ar dramatiskiem zibeņiem, grāvieniem, vēju un lietu aizdzina prom no jūrmalas.

Iepriekš kaut ko tādu biju piedzīvojis Ziemeļamerikas Lielajos klajumos, kuri atrodas uz austrumiem no Klinšu kalniem. Abās ainavās biju piedzīvojis klasisko diženumu, t. i., dramatiskus skatus plašās ainavās ar draudošiem dabas spēkiem. Pēc tam esmu vērojis vasaras vētras no Miķeļtorņa krastmalas, gan nākot tieši virsū, gan lēni savācoties tumšumā un varenībā kaut kur tālumā pie Kolkas raga. Pastorālas šīs ainavas nav. Šeit valda vētras, pērkonkalni un vispārīgais plašums.

1991. gadā pavadīju Jāņu nakti zaļumballē Daugavas krastā uz austrumiem no Pļaviņām. Nakts bija skaidra, rasa dzidra. Tālumā Daugavas krastos varēja redzēt sarkanus ugunsurus. Netālu uz augšu pa Daugavu bija kāds pusducis laivu ar makšķerniekiem, kuri nekustīgi stāvēja kājās. Viņu tēli bija kā melni izgriezumi papē. Īsi pirms rītausmas virs Daugavas ūdeņiem lēni sāka izplesties zemas miglas strēmeles. Makšķernieki kļuva spokaini, visa aina kļuva spokaina. Varēja redzēt laivas un makšķernieku plecus un galvas. Ainavai nebija apvāršņa, trūka robežas. Tā izstiepās tālē. Tāpat izstiepās laiks ainavā – makšķernieki bija senatnēji. Kopā ar mirdzošajiem uguns kuriem tie nojauca robežu starp tagadni un senatni.

Mājīgais pastorālisms man zuda, arī braucot uz Lubāna ezeru no dienvidaustrumiem. Lubāns kopā ar klāniem padarīja debesis

plašākas, augstākas. Cilvēku ieraksti ainavā kļuva maznozīmīgi. Pats ezers atvēra vislielāko plašumu ainavā. Bija dūmakaina bezvēja diena, un ūdens atspoguļoja dūmakaino atmosfēru. Plašums pārvērtās telpā, zudusi bija ainavas identitāte. Tāpat kā ar mākoņu kalniem, radās izjūta, ka atrodos mūžībā.

Lai arī cilvēks spēj piedzīvot dramatisku diženumu klajumos un zema reljefa ainavās, Rietumu un latviešu kultūras tradīcijas asociē diženumu ar lieliem reljefa kontrastiem. Ne velti Ziemeļamerikā, un ne tikai tur, galvenie nacionālie parki un liela daļa citu tūristu vietu atrodas kalnos, aizās un augstos krastos.

Ainavu izvēle diženuma jūtu piedzīvojumiem ir par šauru. Protams, ka augsts kalns gandrīz vienmēr ir dižens. Tāpat dziļa aiza vai stāvs, klinšains okeāna krasts ir vienmēr dižens. Tos var gleznot (vai fotografēt) vienmēr. Ar līdzenumiem un zema reljefa ainavām nav tik vienkārši. Lai atrastu diženumu tajos, vajag pacietību, laiku, pieredzi, „trenētu aci” un pārējo maņu iesaistību. Svarīgi ir laikapstākļi, dienas un nakts gaisma. Ne vienmēr ir pērkona negaisi un vētras. Bet, ja ir, šādas ainavas kļūst dramatiskas, bezgalīgas, pat bīstamas. Cītreiz klajuma ainava sarūk un pazūd aiz smalka, krītoša sniega plīvura. Tāpat plašu ūdeņu krastmala pazūd miglā. Taču vienmēr nav vajadzīgas atmosfēriskas vai gaismu drāmas. Virs plašiem ūdeņiem un klajumos var izjust planētu, tās apaļumu. Kādreiz pēc dramatiska saulrieta austrumu pusē var redzēt nakts tumsas nākšanu. Vērot saulrietus klajos plašumos ir daudz iespaidīgāk nekā viļņojošās, ar kokiem, laukiem un mājām klātās lauku ainavās.

Diženuma atklājumi Ziemeļamerikas Lielo klajumu un Latvijas ainavās man ir bijuši līdzīgi ģeogrāfiskiem atklājumiem kādā cilvēkiem iepriekš nezināmā teritorijā. Tie ir devuši dziļāku, daudzveidīgāku dzīves būtību un Latvijas būtību.

Epilogs

Šī eseja ir uzmetums plašākam stāstam par cēloņiem mūsu ainavu uztverē. Tie atrodas mūsu sociālajā, ekonomiskajā, politiskajā un ideju vēsturē, kā arī ģeogrāfijā. Kā „bezvēstures tauta” nācām no laukiem.

Pastorālisms mūsu uztverē un ainavās ir cieši saistīts ar laukiem, kur uzturējām savu valodu un no kurienes nāca mūsu nacionālā apziņa un vērtības. (Un tomēr nepiekrītu dažiem apgalvojumiem, ka mūsdienās latviešu strādīgums ir laukos.) Stāstā ir attiecības ar pilsētām, sevišķi ar dominējošo Rīgu. Kad uzplauka mūsu ekonomika „Ulmaņa laikos”, tie bija lauku laiki, jo veiksmīgākais eksports bija lauku produktiem. Pastorālā apziņa deva spēku izturēt trimdu – gan iekšzemes, gan

ārzemju. Un, tā kā bieži esam pieņēmuši bezvēstures tautas apzīmējumu, ģeogrāfija dažkārt bijusi svarīgāka par vēsturi.

Un stāsts ir arī par zemi, jo ‘zeme’ mums ir dziļāks jēdziens par ‘ainavu’. ‘Zeme’ nenāk no idejām par skatuvi, kā tas ir vācu un anglosakšu valodās (kurās ‘land’ ir salikta ar ‘scape’, lai veidotu ‘landscape’ – vismaz jaunākos laikos). Zemes nozīme nāk no mūsu ilgās dzīves teritorijā pie Baltijas jūras. Tādēļ ‘zeme’ ir vissarežģītākā daļa šajā stāstā.

VĒRES

- Appleton, Jay (1975) *The Experience of Landscape*. London, etc. : John Wiley & Sons
- Barthes, Roland (1995) *The Blue Guide*. Barthes, Roland. *Mythologies*. New York : Hill and Wang, 74–77
- Bunkse, Edmunds V. (2004) *Geography and the Art of Life*. Baltimore, London : Johns Hopkins University Press
- Bunkše, Edmunds Valdemārs (1973) *The Earth, the Forest, and the Sea: Landscape Attitudes of the Latvian Folk Poetry*. Berkeley : University of California
- Bunkše, Edmunds Valdemārs (2001) The Case of the Missing Sublime in Latvian Landscape Aesthetics and Ethics. *Ethics, Place and Environment*, 4–3, 235–246
- Bunkše, Edmunds Valdemārs (2007a) *Intīmā bezgalība*. Rīga : Norden AB
- Bunkše, Edmunds Valdemārs (2007b) Lēni, lēni šūpojās glāžainā jūra: Dabas ritmu uztvere dzīvesvietu maiņu laikā. *Karogs*, 3, 145–162
- Burke, Edmund (1987) *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*. Oxford : Basil Blackwell (pirmizd. 1757)
- Farwell, Byron (1969) The Moon Stood Still on Strawberry Hill. *Horizon*, XI–3, 112–119
- Glacken, Clarence (1967) *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought to the End of the Eighteenth Century*. Berkeley, Los Angeles : University of California Press
- Grīns, Aleksandrs (1948) *Zemes atjaunotāji*. Delmenshorst : Jaunais vārds
- Grīns, Aleksandrs (1949) *Pelēkais jātņieks*. Delmenshorst : Jaunais vārds
- Grīns, Aleksandrs (1949) *Sarkanais jātņieks*. Delmenshorst : Jaunais vārds
- Grīns, Aleksandrs (1949) *Melnais jātņieks*. Delmenshorst : Jaunais vārds
- Jaunsudrabiņš, Jānis (2005) *Baltā grāmata*. Rīga : Valters un Rapa (pirmizd. 1914)
- Kant, Immanuel (1965) *Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime*. Berkeley : University of California Press (pirmizd. 1764)
- Lācis, Vilis (1966) *Vanadziņš*. Rīga : Liesma (jauns izd.)
- Lācis, Vilis (2006) *Zvejnieka dēls*. Rīga : Zvaigzne ABC (jauns izd.)
- Menand, Louis (2009) Show or tell: Should creative writing be taught? *The New Yorker*, June 8–15, 106–112
- Nicholson, Marjorie Hope (1959) *Mountain Gloom and Mountain Glory: The Development of the Aesthetics of the Infinite*. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press
- Rietklis (1955). Še, kur līgo priežu meži. *Lai atskan dziesmas*. Ņujorka : Grāmatu draugs, 322 (jauns izd.)
- Sauer, Carl O. (1925) The Morphology of Landscape. Berkeley : *The University of California Publications in Geography*, 2–2, 19–53
- Skalbe, Kārlis (1944) *Sirds bagātība*. Rīga : Alfrēds Ūdris
- Tuan, Yi-Fu (1971) *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall
- Virza, Edvarts (1942) *Straumēni*. Rīga : Zelta ābele (jauns izd.)
- Zukin, Sharon (1991) *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley : University of California Press

LATVIJAS UNIVERSITĀTE: MĒS ESAM GATAVI RADĪT JAUNAS VĒRTĪBAS

Latvijas Universitātes rektors *Dr. hab. phys. prof. Mārcis Auziņš* (1956) dzimis un izglītību ieguvis Rīgā. Beidzis Rīgas 49. vidusskolu. No 1974. līdz 1979. gadam studējis fiziku LU Fizikas un matemātikas fakultātē. Vēlāk turpinājis pēcdoktora studijas Pekinas Universitātē Ķīnā, un Rietumu Ontario Universitātē Kanādā (1986–1988). M. Auziņa pirmā un vienīgā darbavieta ir LU, kurā viņš darbu sācis kā Ķīmijas fakultātes laborants (1973), turpinājis kā lektors, docents, Eksperimentālās fizikas katedras vadītājs un Atomfizikas un spektroskopijas institūta direktors (1998–2003), ievēlēts par LU profesoru (1995). No 2002. gada līdz 2007. gadam, kad tika ievēlēts par LU rektoru, bija LU Fizikas un matemātikas fakultātes dekāns. Laikā no 1998. gada līdz ievēlēšanai rektora amatā vadījis LU Senātu. Paralēli aktīvam darbam LU strādājis par viesprofesoru Saseksas Universitātē Lielbritānijā (1996), Oklahomas Universitātē ASV (1998), un kā Millera viesprofesors Kalifornijas Universitātē Bērklī ASV (2003, 2005, 2007). Bijis viespētnieks

Bīlefeldes Universitātē Vācijā (1996–1997) starptautiskā pētījumu programmā *Stereodynamic of Chemical Reactions*. Pateicoties aktīvajam zinātniskajam darbam, jau 42 gadu vecumā ievēlēts par Latvijas Zinātņu akadēmijas īsteno locekli, kļūstot par vienu no jaunākajiem akadēmiķiem valstī, bet pašlaik darbojas LZA Senātā. Vienlaikus M. Auziņš ir arī Latvijas Zinātnes padomes loceklis, Eiropas Fizikas biedrības (*European Physical Society*) izpildkomitejas loceklis, Amerikas Fizikas biedrības (*American Physics Society*) un Apvienotās Karalistes Fizikas institūta (*Institute of Physics*) biedrs, kā arī zinātniskā žurnāla *Central European Journal of Physics* redaktors. M. Auziņš ir apmēram 100 zinātnisko rakstu autors viņa recenzētajos starptautiskajos žurnālos un apmēram 140 konferenču referātu autors. Publicējis virkni populārzinātnisku un publicistisku rakstu Latvijas presē, kā arī piedalījies vairāku populārzinātnisku raidījumu veidošanā televīzijā. Kopā ar LU profesoru Ruvinu Ferberu izdevniecībā *Cambridge University Press* 1995. gadā publicējis monogrāfiju *Optical Polarization of Molecules*, kura 2005. gadā piedzīvoja otro izdevumu. Pašlaik izdevniecībā *Oxford University Press* sagatavošanā atrodas viņa otrā grāmata – *Optically polarized atoms: understanding light atom interaction*, kas tapusi kopā ar kolēģiem no Bērklī Universitātes.

Ne pirmo reizi Latvija stāv nopietnās krustcelēs, kad jāizdara izšķiroša izvēle, skaidri pasakot, kādu ceļu nākotnē iesim. Līdzīgi kā pasakās, ja nogriezīsimies pa labi, pazaudēsim zirgu, ja pa kreisi – rīpos galvas. Ja izvēlēsimies iet taisnāko, bet grūtāko ceļu – tiksim pie bagātības. Kā saprast, kurš ceļš ir īstais un pareizais? Kāda loma tajā tiks piešķirta atsevišķiem ceļa gājējiem – augstskolām, ieskaitot Latvijas Universitāti?

Lai gan LU jau pašlaik neapšaubāmi ieņem vadošo vietu Latvijā un ir vērā ņemams

zinātnes centrs arī Baltijas mērogā, mums vēl ir daudz, kur augt. Un, līdzīgi kā reiz Mārtins Luters Kings, arī mēs redzam sapni – ka pēc desmit gadiem LU būs vadošā universitāte Baltijas jūras reģionā, ka 2019. gadā, kad LU apritēs 100 gadu, tā ieņems stabilu vietu Eiropas izcilāko zinātnes un mācību centru vidū. Bet nepietiek tikai sapņot. Lai mūsu ieceres piepildītos, tāpat kā par realitāti kļuvis M. Luter Kinga savulaik pārdrošais redzējums par rasu vienlīdzību, mums pašiem ir jādara viss iespējamais un enerģiski jārīkojas.

Latvijas Universitāte – Latvijas attīstības garants

LU gadu laikā kļuvusi par vienu no mūsu neatkarīgās valsts simboliem, bez kuriem Latvija nav iedomājama, – līdzīgi kā Latvijas Nacionālā opera vai Latvijas Nacionālais teātris. Tomēr šo izcilo kultūras iestāžu lokā Latvijas Universitātei ir īpaša un unikāla loma. LU Satversme paredz, ka mūsu sekmīgā darbība ir garants Latvijas attīstībai. Un tā nav tikai mūsu iedoma vai vienkārši ambīcija, šādu lomu Latvijas Universitātei ir paredzējusi mūsu Saeima, šo Satversmi apstiprinot, un Valsts prezidents, to izsludinot.

Pašlaik visa pasaule un mūsu valsts piedzīvo ne vieglākos laikus – krīze ir gan valsts budžetā, gan cilvēku prātos. Tomēr, nepārprotami, tā nav tikai negatīva. Ķīniešu valodā hieroglifs, kas apzīmē vārdu ‘krīze’, sastāv no divām daļām: viena nozīmē briesmas, bet otra – iespējas. Mediji un politiķi daudz runā tikai par briesmām un draudiem, kas jau piemeklējuši valsti vai vēl var nākt pār mūsu galvām. Bet otra daļa – iespējas, kas visciešāk saistītas ar mūsu nākotni, ir tikušas nepelnīti aizmirstas. Tāpēc LU uzskata par savu pienākumu tagad piedāvāt savu redzējumu un risinājumu, platformu iespējām – Tēvijas izaugsmi caur zinātni. Šo domu LU šūpulī ielikuši jau tās dibinātāji, 1919. gadā tās ģerbonī ierakstot *Scientiae et Patriae* – zinātnei un Tēvzemei. Savas pastāvēšanas 90. gadā mēs vēlamies parādīt mūsu valdībai un sabiedrībai, ka LU ir jaudīgs instruments, kas var palīdzēt pārvarēt draudus un pavērt jaunas attīstības iespējas mūsu valstij. Diemžēl līdz šim mūsu valdība bijusi tuvedzīga un nav izmantojusi šo resursu, bet pat samazinājusi pētniecībai paredzētos līdzekļus, vēl vairāk apgrūtinot LU un citu Latvijas zinātnes iestāžu pilnvērtīgu darbību.

Neraugoties uz grūtībām, LU joprojām ir gatava sniegt savu ieguldījumu Latvijas attīstībā un saskata daudzas iespējas, kā pilnveidoties un attīstīties, kļūstot par labāku pētniecības iestādi un spēcīgāku atbalstu valsts ekonomiskās stabilitātes atgūšanai.

LU savas nākotnes stratēģiskās attīstības pamatnostādnes (Senāts 2008) ir ietvērusi trijos vārdos – izcilība, jaunrade un atvērtība,

un LU vadmotīvs ir kļūt par zinātnes universitāti.

Izcilība vienmēr ir bijis LU mērķis, un tāds tas būs arī turpmāk. LU nemitīgi atrodas pilnveidošanās un attīstības ceļā, kas ļauj mums mainīties līdzīgu laika izvirzītajām prasībām. Mēs vēlamies kļūt par modernu, akadēmisku nometni, kas nodrošina vidi un infrastruktūru izciliem panākumiem pētniecībā, studijās un jaunradē. LU vadība un mācībspēki cer tuvāko desmit gadu laikā ieraudzīt mūsu *Alma mater* kā pasaules nozīmes zinātnes centru, kas nodrošina pētniecībā balstītas inovatīvas studijas plašā zinātņu spektrā, ko īsteno Latvijā un pasaulē atzīti savu nozaru zinātnieki. Pašlaik vismaz trešā daļa no mūsu gada ienākumiem ir no pētniecības projektiem, kas atbilst pasaules labāko universitāšu rādītājiem. Par laimi, esam spējuši savai pētniecībai atrast ieinteresētus partnerus gan Latvijā, gan citur pasaulē, kas ir gatavi ieguldīt līdzekļus inovatīvā pētniecībā. Arī studējošo īpatsvars runā mums par labu – mūsu universitātē 26 procentu no visiem studējošajiem ir maģistrantūras un doktorantūras studenti. Lepojamies, ka LU izsniegtie augstākās izglītības kvalifikācijas apliecinājumi veicina absolventu nodarbinātību un konkurētspēju darba tirgū.

Savukārt LU paspārnē sapulcējušos studentu un darbinieku **jaunrade** ir kvalitāte, kas nodrošina ne vien mūsu zinātnisko centru prestižu, bet arī Latvijas ekonomisko uzplaukumu nākotnē. Jau tagad mūsu universitātes darbinieku intelektuālais īpašums – publikāciju skaits recenzētos starptautiskos izdevumos, monogrāfijas, kā arī patentu un ekspertu atzinumu skaits – sasniedz vidējos rādītājus pasaulē. Atbalstām arī sava un savu darbinieku intelektuālā īpašuma publiskošanu un tiesisko aizsardzību.

LU nešķiro savus studentus pēc tautības, ekonomiskā stāvokļa vai citiem kritērijiem. Mūsu universitāte ir **atvērta** Latvijai un pasaulei. Atvērta jaunām idejām un kreatīvu cilvēku vēlmei pilnveidot savas zināšanas un radīt jaunas intelektuālas vērtības. LU nodrošina, ka ikviens spējīgs Latvijas iedzīvotājs var gūt kvalitatīvu izglītību, pilnveidot savas profesionālās spējas un uzlabot

nodarbinātības iespējas gan mūsu valstī, gan ārpus tās robežām. Tāpat arī sadarbojamies ar citām universitātēm mūsu valstī un pasaulē, radot kopīgas jaunas intelektuālas vērtības un veidojot studentu apmaiņas programmas. Kā multikulturāla universitāte, kas sekmē kultūru daudzveidību, vienlaikus neaizmirstam par savām nacionālajām vērtībām, pētot un saglabājot Latvijas kultūras mantojumu, veicinot latviešu valodas atpazīstamību pasaulē.

Graut nav būvēt jeb kādu valsti mēs vēlamies?

Kopš 2009. gada sākuma augstākajai izglītībai paredzētais budžets ir sarucis par 48 procentiem jeb teju divas reizes. Tiek apdraudētas veselās zinātņu nozares, piemēram, inženierzinātnes, dabas un humanitārās zinātnes, kuru augstākā izglītība līdz šim pamatā tika finansēta no valsts budžeta. Kopaina ir vēl drūmāka, jo augstākā izglītība iet roku rokā ar zinātni. Bet šai jomā finansējums augstskolām ir nevis samazināts, bet vienkārši noņemts pilnībā. Vienīgā iespēja augstskolām saņemt finansējumu zinātniskajai darbībai ir projekti un granti. Diemžēl līdzīgs līdzekļu samazinājums, tāpat kā izglītību kopumā, skāris arī šo jomu.

LU saprot, ka katram šajā situācijā ir jānes sava solidāra nastas daļa, lai palīdzētu visiem kopā pārvarēt ekonomisko krīzi. Bet vai daļa, kas uzkrauta augstākajai izglītībai un zinātni, ir adekvāta?

Domāju, ka ne. Līdzīgos ekonomiskās krīzes apstākļos astoņdesmit procentu jeb četras piektdaļas Eiropas valstu palielina finansējumu izglītībai, tādējādi cerot tuvākajā nākotnē uzlabot savu ekonomisko situāciju. Vidēji Eiropas valstīs augstākajai izglītībai tiek tērēti 1,14 procentu no iekšzemes kopprodukta, kas sakrīt arī ar *OECD* (*OECD* 2008) valstu vidējo rādītāju. Pie mums vēl pirms krīzes valdība uzskatīja, ka augstākajai izglītībai pietiek ar 0,7 procentiem. Pašlaik šis procents ir vēl mazāks. Tādējādi procentuāli tērējam divas reizes mazāk nekā vidēji Eiropā (nerēķinot to, cik budžets ir liels vai mazs). Salīdzinājumam – valsts pārvaldei Latvijā

procentuāli tiek atvēlēts divas reizes vairāk līdzekļu, nekā to dara citās Eiropas valstīs.

2009. gada sākumā krīzes ietekmē valsts pārvaldei tērētie līdzekļi tika samazināti ap tuveni par 17%, bet augstākajai izglītībai par 26%. Kas notika? Jebkurš var sarēķināt pats! Augstākā izglītība atkal tika samazināta par 9% vairāk nekā valsts pārvalde. Tā procentuāli kļuva vēl mazāka, taču valsts pārvalde procentuāli pieauga. Tas nozīmē, ka arī jaunie budžeta grozījumi saglabā iepriekšējo negodīgo tendenci un valsts pārvalde kārtējo reizi tiek pasargāta uz pārējo rēķina, apēdot daļu izglītības finansējuma.

Vai tas ir signāls, ka valstij vairs nevajag gudrus cilvēkus, kas spētu attīstīt ekonomiku un radīt intelektuālas vērtības? Kāda būs mūsu nākotne? Protams, realizēt sev izdevīgus, bet bieži vien valstij katastrofālus plānus un projektus ir daudz vieglāk, ja tauta nedomā par intelektuālām vērtībām, bet ir aizņemta ar izdzīvošanas jautājumiem, kā samaksāt īres rēķinus un vēl atlicināt naudu dienišķajai pārtikai. Mazizglītotus un izsalkušus cilvēkus vadīt ir daudz vieglāk nekā izglītotus un pārtikušus. Bet vai tādu mēs vēlamies savas dzimtenes nākotni?

Reformas augstākajā izglītībā ir nobriedušas

Nenoliedzami, pārmaiņas nepieciešamas arī augstākās izglītības struktūrā valstī kopumā. Atzīstam, ka arī šeit vēl savs ceļš ejams, kas ne vienmēr ir gluds un tīkams, tomēr ir pamatotas cerības, ka galamērķis būs tā vērts, lai šīs grūtības pārvarētu ar sapratni un gandarījumu par paveikto.

Augstākās mācību iestādes Latvijā ir sadrumstalotas – pašlaik valstī ir 60 (*IZM* 2008) augstākās izglītības iestādes, no kurām 37 ir valsts augstskolas un koledžas un 128 zinātniskās institūcijas. Salīdzinājumam varu minēt, ka Somijā, kura pēc iedzīvotāju skaita ir apmērām divas reizes lielāka par Latviju, ir tikai 46 (*Turunen* 2009) augstskolas un to skaitu tuvākajos gados ir plānots samazināt līdz 33 (*Turunen* 2009). Daudzas no Latvijas augstskolu studiju un darbības jomām pārklājas. To uzturēšanai nepieciešami lieli

administratīvie līdzekļi (no 14 līdz 25% no augstskolas budžeta), bet zinātnei tiek tērēti tikai 20 līdz 35%.

Vairākums šo iestāžu ir mākslīgas prioritātes, ir pārāk liels pirmā līmeņa studējošo īpatsvars un zems starptautiskās komponentes īpatsvars studiju un zinātniskajā darbā.

Arī ieguldījuma ziņā esam akadēmiski vāji. Uz vairāk nekā 120 tūkstošiem studentu ir tikai mazāk par 6 tūkstošiem akadēmiskā personāla (neprecīzas uzskaites dēļ ir pamatotas aizdomas, ka skaits var būt par 25% zemāks), no kuriem tikai aptuveni 40 procentiem ir doktora grāds. Tajā pašā laikā labās Eiropas universitātēs, kaut vai mums kaimiņos Helsinku Universitātē Somijā, Heidelbergas Universitātē Vācijā, Upsālas Universitātē Zviedrijā vai Kārļa Universitātē Čehijā, katrā ir apmēram 4 tūkstoši akadēmiskā personāla ar zinātņu doktora grādu. Latvijā kopumā pašlaik augstākajā izglītībā un zinātnē strādājošo zinātņu doktoru skaits nepārsniedz 4000, bet ir 6 universitātes, nerunājot nemaz par pārējām augstskolām un zinātniskām institūcijām.

Tomēr valstī ir salīdzinoši liels studējošo skaits, ar kuru nu jau desmit gadus ierindojamies labāko sniegumu skaitā pasaulē. Tas pamatā ir labi. Diemžēl Latvija kopumā nevar lepoties ar sasniegumiem izglītības kvalitātes jomā. Jāatzīst gan, ka arī līdzekļu apjoms, ko Latvija spēj atvēlēt viena studenta apmācībai, ir zemākais visā Eiropas Savienībā (EURY-DICE 2007).

Visi šie apsvērumi skaidri apliecina, ka Latvija ir nobriedusi visaptverošai augstākās izglītības reformai, un, ja, ņemot vērā valsts budžeta iespējas, augstākās izglītības un zinātnes sektoros netiks veiktas strukturālas reformas, tuvākajos gados ir sagaidāmas būtiskas problēmas:

- samazināsies izglītības pieejamība, pakāpeniski sašaurinot piedāvāto programmu spektru, likvidējot veselās zinātņu nozares, atsakoties no augstākā līmeņa studijām;
- kritīsies izglītības kvalitāte un tās sniegšanas efektivitāte, uzturot lielu skaitu mazefektīvu un nabadzīgu institūciju;

- praktiski apstāsies zinātnisko centru darbība vairākās zinātņu nozarēs, kuru atjaunošana pēc laika būs ārkārtīgi dārga vai pat neiespējama (it sevišķi – letonikas nozarēs);
- pieaugs tā saucamā smadzeņu aizplūšana (*brain drain*), it īpaši – tehnoloģiju, medicīnas un dabas zinātņu jomās.

Tādēļ LU piedāvā veikt strukturālās reformas, kuru mērķis ir izveidot starptautiski konkurētspējīgu, institucionāli integrētu un koncentrētu augstākās izglītības un zinātnes sektoru, kas caurskatāmā, finansiāli un akadēmiski efektīvā veidā nodrošina Latvijas tautsaimniecības vajadzībām atbilstošus rezultātus.

Šāda reforma palīdzētu panākt valsts finansētās augstākās izglītības un zinātniskās darbības ciešu sasaisti ar tautsaimniecības vajadzībām. Reizē arī izbeigtos daudzo studiju programmu dublēšanās, kad vairākas valsts apmaksātas augstskolas piedāvā vienu un to pašu programmu, tikai dažādās kvalitātēs. Samazinātos arī administrācijas izdevumi un palielinātos individuālā atbildība par administratīviem lēmumiem.

Tādējādi LU nākotnē sevi redz ne vienkā veiksmīgu un jaunas vērtības veidojošu zinātnes centru, bet arī kā ceļazīmi veiksmīgai Latvijas ekonomisko problēmu risināšanai. Jo mūsu īstās vērtības, ar ko esam interesanti un vajadzīgi pasaulei, ir mūsu zināšanas. Mūsu jaunieši – tagadējie studenti – ir kā bultas, ko mēs varam izšaut uz mērķi. Jo labāk tās būs sagatavotas lidojumam un ar drošāku roku mēs to darīsim, jo lielākas cerības, ka bultas sasniegs savu mērķi – mūsu valsts uzplaukumu un katra iedzīvotāja labklājību. Un cerams, ka ceļavējš mūsu nākotnei būs labvēlīgs un nenovirzīs mūs no mērķa.

Domāju, ka LU, līdzīgi kā F. Ničes pārcilvēks, kurš ilgstoši un pacietīgi uz saviem pleciem stiepis vecās vērtības, tagad ir gatavs sapurināt plecus, lai atbrīvotos no nevajadzīgā sloga, un stāv jauno radīšanas priekšā. Mēs esam gatavi piedāvāt savai tautai tādas vērtības, kas mums ļaus kļūt labākiem, gudrākiem un bagātākiem. Cerams, arī laimīgākiem.

VĒRES

EURYDICE (2007) *Key Data on Higher Education in Europe*. Bruxelles, Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities

IZM (2008) *Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija – 2008. gada pārskats*. Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija <<http://izm.izm.gov.lv/registri-statistika/statistika-augstaka/3290.html>> (20.07.2009.)

OECD (2008) *Education at a Glance 2008*. Paris : OECD

Senāts, LU (2008) *Latvijas Universitātes stratēģijas pamatnostādnes* (01.12.2009.). Rīga : Latvijas Universitāte

Turunen, I. (2009) *University Reform in Finland*. BSUA (Baltic Sea Region University Administrator Seminar) presentations (14.05.2009.) <<http://www.lu.lv/eng/bsua/presentations.html>> (20.07.2009.)

Auziņš, M. (2008) Latvijas Universitātes atbildība par zinātnes attīstību Latvijā: Referāts LU 66. konferencē. *Latvijas Vēsture*, 1 (69), 1–12

Auziņš, M. (2009) Nākotne sākas šodien. *Latvijas Vēsture*, 1 (73), 27–29

KRĪZE UN LATVIJAS AKADĒMIJAS* NĀKOTNES IZREDZES

Indriķis Muižnieks – LU profesors mikrobioloģijā, 1976. gadā beidzis Latvijas Valsts universitātes Bioloģijas fakultāti, zinātņu kandidāta grādu mikrobioloģijā ieguvis Maskavā (1981), bet zinātņu doktora grādu mikrobioloģijā un imunoloģijā – Latvijas Universitātē (1997). Izmantojot Vācijas Akadēmiskās apmaiņas dienesta (DAAD) un Aleksandra Humbolta fonda atbalstu, no 1989. gada līdz 2007. gadam kopumā vairāk nekā piecus gadus strādājis par pētnieku un stažējies Rēgensburgas, Ķelnes un Erlangenas-Nirnbergas universitātēs Vācijā. Saņēmis Zviedrijas Mikrobiologu biedrības balvu kā labākais mikrobioloģijas docētājam Latvijā (1995). No 1996. gada līdz 2006. gadam Latvijas Mikrobiologu biedrības priekšsēdētājs; no 2000. gada līdz 2005. gadam – Latvijas Ģenētiski modificēto organismu un jaunās pārtikas uzraudzības padomes priekšsēdētājs; vairāku starptautisku un Latvijas zinātnisko biedrību biedrs. Kopš 2000. gada – LU zinātņu prorektors un Latvijas Zinātņu akadēmijas īstētais loceklis. Zinātniskās intereses: DNS topoloģijas loma

ģēnu aktivitātes regulēšanā, DNS izmantošana hibrīdo materiālu ieguvē, imūnās regulācijas jautājumi. Darba pienākumus pildot, regulāra saskarsme ar augstskolu un zinātnes vadības praktiskajām problēmām.

Ievads.

Krīzes Zemes ģeoloģiskajā vēsturē un Latvijas akadēmijā

Pasaules kārtējā lielā finanšu krīze 2009. gadā mūsu valsti skārusi īpaši smagi. Budžets sarucis par ceturto daļu, iekšzemes kopprodukta (IKP) kritums, salīdzinot ar 2008. gadu, tiek prognozēts 14–17% apjomā. Latvijas akadēmija ir cietusi vairāk zaudējumu nekā citas saimniecības jomas vai valsts pārvalde. Triecieni akadēmijai nāk no trim pusēm:

- 1) valsts budžeta finansējuma samazinājums zinātniskajai darbībai un studijām par 40%;
- 2) privātā finansējuma samazinājums, ko šobrīd vēl grūti novērtēt, bet kas ir saistīts ar uzņēmējdarbības aktivitātes kopējo kritumu;

- 3) Eiropas Savienības struktūrfondu (ESSF) programmu augstākās izglītības un zinātnes atbalstam gandrīz pilnīga apstāšanās jau kopš 2008. gada.

Latvijas akadēmijai 2009. gada finanšu bads nav pirmā krīze tās nesenaajā vēsturē un nākotnes prognozes būtu vērtējamas, ņemot vērā iepriekš gūto pieredzi. Raksta apjoms un laika resursi nedod iespējas izvērst detalizētu analīzi, tādēļ tiks mēģināts norādīt tikai dažas, autoraprāt, izšķiroši svarīgas rīcības alternatīvas, izmantojot līdzību par krīžu lomu saprātīgā cilvēka (*homo sapiens*) sugas evolūcijā un Latvijas akadēmijas iespējamajā attīstībā, no kuras neapšaubāmi tiek gaidīts zināšanās balstīts pienesums Nacionālās attīstības plānā (NAP) iezīmēto labklājības, ilgtspējas un drošības mērķu sasniegšanai.¹

* Ar vārdu 'akadēmija' šajā rakstā nav apzīmēta kāda konkrēta institūcija, piemēram, Latvijas Zinātņu akadēmija (LZA) vai Baltijas Starptautiskā akadēmija. Vārds lietots plašā nozīmē, apzīmējot, pirmkārt, akadēmiķus – visus tos ļaudis, kuriem vai nu mācot, vai pētot jebkurā teorētiskā vai lietišķā zinātnes jomā kaut daļēji, noteiktos uzdevumos, ir dota akadēmiskā brīvība: tiesības izvēlēties savas darbības jomu, zinātniskās metodes un publicitātes veidus. Otrkārt, akadēmija ir arī daudzveidīgās institūcijas, kuras veido paši akadēmiķi vai kurās tiem tiek dota akadēmiskās brīvības privilēģija.

Lietot dabas un sabiedrības procesu analogijas ir riskanti, bet šī nebūs pirmā reize, kad tiks izmantotas līdzības, lai nedaudz saasinātā veidā raksturotu problēmu. Cerams, ka līdzība par akadēmijas problēmām un grūtībām, kas rodas saprāta attīstības gaitā, neaizvainos nevienu akadēmijai piederīgo. Par saprāta trūkumu patiešām reti dzirdam sūdzamies, jautājums ir tikai, kā to izmantot kritiskās situācijās.

1990.–1992. gads: krīze, kas iznīcināja dinozaurus

Pirmo lielo krīzi Latvijas akadēmija piedzīvoja jau valsts neatkarības atjaunošanas posmā 1990.–1992. gadā, kad divu trīs gadu laikā zinātnē strādājošo cilvēku skaits samazinājās turpat vai sešas reizes, darbību pārtrauca gandrīz visi nozaru un uzņēmumu pētījumu centri, bet lielie Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas institūti, kuros strādāja ap tūkstoš cilvēku katrā, saruka līdz dažām laboratorijām un nepilnam simtam zinātnieku. Tālaika pārmaiņas Latvijas akadēmijā var salīdzināt ar Karību jūrā iekritušā milzu meteorīta radīto katastrofu pirms 65 miljoniem gadu, kuras rezultātā izmira ap 70% tolaik Zemi apdzīvojušo sugu.² Droši vien, ja nebūtu notikusi šī kosmiskā sadursme, tad pašlaik uz Zemes vēl joprojām valdītu dinozauri, bet cilvēka iespējamie priekšteči bailīgu pērtiķīšu veidolā palmu zaros kautri slēptos no briesmoņu zobiem. Padomju laika dinozauri – centralizētā partijas un pārvaldes birokrātija, lielie akadēmijas un resoru institūti – iznīka, bet to vietā evolucionēja jauna sugu daudzveidība: Latvijas politisko partiju elite un akadēmija. Jāatzīst gan, ka vairumam politiķu un akadēmiķu bija iegūta gana liela dzīves pieredze jau „dinozauru” laikmetā un starp tiem nekavējoties izveidojās siltas neuzticības atmosfēra, kuras cēloņus esmu mēģinājis analizēt citā rakstā.³

Jau 2003. gadā Pasaules Bankas (PB) speciālisti, atzīdami, ka *R&D* (zinātnes un pētniecības) finansējums Latvijā ir katastrofāli zems gan procentos no IKP, gan absolūtos skaitļos, visai skeptiski norādīja, ka nav skaidrs, vai tas pats mazumiņš tiek efektīvi

izmantots: „Mēs vispirms iesakām pievērsties strukturālām pārmaiņām, tad institūciju infrastruktūras veidošanai un visbeidzot dažādu pētījumu projektu īstenošanai.”⁴ Lasi – finansējumu pētījumiem var dot tikai pēc tam, kad sakārtota sistēma un izveidoti resursu centri. Nu gluži vai unisonā ar Starptautiskā valūtas fonda (SVF) šāgada prasībām pēc sakārtotības valsts pārvaldē, izglītībā un medicīnā...

Divpadsmit gadi pēc Latvijas neatkarības atgūšanas akadēmijai pagāja izdzīvošanas cīņā un iztikas avotu meklējumos. Augstskolas iemanījās gūt atzīstamus ienākumus, piedāvājot maksas izglītības programmas, pētniekiem labāki laiki sākās pēc tam, kad Latvija 1999. gadā pievienojās vienotajai Eiropas Savienības zinātnes telpai un uzsāka dalību 5. ietvara programmā. Tomēr patiesi nozīmīgu un tikpat kā visiem pieejamu atbalstu attīstībai akadēmija saņēma pēc Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā (ES). Palīdzība nāca no trim avotiem.

Latvijai bija jāakceptē ES Lisabonas stratēģija un tai sekojošā Barselonas dokumentā⁵ noteiktie mērķi – līdz 2010. gadam palielināt ieguldījumu zinātnē un pētniecībā (*R&D*) līdz 3% no IKP. 2005. gada Zinātniskās darbības likumā parādījās tālaika izglītības un zinātnes ministres prof. Inas Druvietes izcīnītā norma par ikgadēju *R&D* finansējuma pieaugumu no valsts līdzekļiem par 0,15% no IKP, kas, kaut arī ne pilnā apjomā īstenota, tomēr iespaidoja dažu nākamo gadu zinātnes budžeta dinamiku. Valsts budžeta likumā parādījās jaunas rindīņas: zinātnisko institūciju bāzes finansējums; zinātniskās darbības attīstība augstskolās; ievērojami pieauga valsts pasūtīto pētījumu programmu finansējums. Šīs pozīcijas *R&D* budžetā no valsts dotācijas 2006., 2007. un 2008. gadā deva akadēmijai papildus 61 miljonu latu. Šo skaitli varam iegūt, ja 1. tabulā apkopotajos datos izpētām, kādas zinātnes nodrošinājuma pozīcijas ir palielinājušās, salīdzinot ar 2005. gadu.

Atbilstoši Eiropas naudas devēju prasībām un ar NAP morālu atbalstu akadēmijas izaugsme kļuva par vienu no ESSF prioritātēm.⁶ Laikā no 2005. gada līdz 2008. gadam zinātnes un augstākās izglītības infrastruktūras uzlabošanai, studiju modernizēšanai un

doktorantu atbalstam no struktūrfondu līdzekļiem tika izlietoti apm. 57 miljoni latu.

Visbeidzot, pateicoties Izglītības un zinātnes darbinieku arodbiedrības uzstājībai, skolotāju un līdz ar to arī augstskolu pedagogiskā personāla atalgojums tika piesaistīts vidējai darba algai sabiedriskajā sektorā, tā rezultātā Ministru kabineta (MK) noteiktās augstskolu docētāju minimālās algas laikā no 2005. gada līdz 2008. gadam pieauga vairāk nekā divas reizes. Studiju vietas bāzes finansējums, ko ņem par pamatu augstskolu valsts budžeta dotācijas aprēķinam, pieauga no 696 latiem 2005. gadā līdz 1404 latiem 2008. gada nogalē, bet četru ministriju (Izglītības un zinātnes, Iekšlietu, Veselības, Zemkopības) padotībā atrodošās augstskolās šajos gados kopumā budžets pieauga par 110 miljoniem latu.⁷

Tātad kopumā trīs „treknajos”, ES saulītē pavadītajos, gados akadēmijai izdevās saņemt papildus ierastajai bada maizei apmēram 230 miljonus latu.

Redzami rezultāti no šī atbalsta ir:

- 1) uzsāktie, kaut arī bieži nepabeigtie, laboratoriju un auditoriju rekonstrukcijas darbi, modernas zinātniskās aparātūras parādīšanās laboratorijās;
- 2) akadēmisku karjeru izvēlošos jauno cilvēku skaita pieaugums (it īpaši augstskolās), Latvijas izcelsmes akadēmiķu atgriešanās dzimtenē no Eiropas un aizokeāna zemēm⁸;
- 3) aizstāvēto doktora disertāciju skaita pieaugums par apmēram 50%.

Vai „trekno” gadu dotais atbalsts padarīja akadēmiju un finansējuma devējus laimīgus? Vai laime būtu pilnībā, ja 2010. gadā R&D finansējums sasniegtu apm. 100 miljonus latu, kā tika plānots 2005. gadā, turklāt vēl būtu pieejami jaunā ESSF plānošanas perioda (2007.–2013. gadam) līdzekļi? Nezin gan...

Starptautiskā salīdzinājumā Latvijas akadēmijai joprojām ir maz, ar ko lepoties.

Lielajās zinātniskajās datu bāzēs (*Web of Science*, *Scopus*) referēto zinātnisko rakstu skaits faktiski nemainās kopš 90. gadu vidus, uz vienas rokas pirkstiem var saskaitīt lielākoties sadarbībā ar citu valstu kolēģiem publicētus rakstus visaugstākās raudzes

zinātniskajos žurnālos, tādos kā *Science* vai *Nature*.

Studijās joprojām dominē pirmo, zemāko, grādu ražošana; neraugoties uz pozitīvām tendencēm, aizstāvēto doktora grādu skaits joprojām ir mazs, bet strādājošie doktora grāda īpašnieki ir ļoti cienījamus gadus (55% vecāki par 55 gadiem). Pie mums ir maz ārzemju studentu, zinātnieku un mācītbspēku.

Akadēmijai joprojām ir vāja saikne ar tautsaimniecību; izņemot pāris labu piemēru, inovācija un tehnoloģiju pārnese neveicas.

Papildu finanšu resursu pieejamība, it īpaši zinātnisko institūciju bāzes finansējuma saņemšanas iespēja, ir sekmējusi tālāku akadēmiskās ainavas sadrumstalotību. Izglītības un zinātnes ministrijas (IZM) reģistri rāda, ka Latvijā 2009. gadā ir 60 augstākās izglītības un 128 zinātniskās institūcijas, kas pakļautas septiņām ministrijām. Raksturīgas pašu noteiktas, daudzas un sīkas pētījumu prioritātes, par nodokļu naudu īstenoti ļoti līdzīgi pētījumi un vienādas studiju programmas vairākās institūcijās, dārga pārvaldība. Aptuveni aprēķini rāda, ka augstskolu administrēšanai un vadībai tiek tērēti 14–25% no budžeta līdzekļiem, zinātniskajos institūtos pat 20–35%.

Lai gan Latvijā ir vairāk nekā 120 000 studentu (viens no labākajiem rādītājiem pasaulē, rēķinot uz 10 000 iedzīvotājiem), jāšaubās, vai tie saņem pilnvērtīgu akadēmisku aprūpi, jo pēc IZM datiem ar šiem studentiem strādā mazāk nekā 6000 akadēmiķu, turklāt uzskaites neprecizitātes dēļ ir pamatotas aizdomas, ka reāli pasniedzēju skaits ir apm. 4000–4500, no kuriem tikai apm. 40% ir doktora grāds, bet, spriežot pēc reģistrācijas Latvijas Zinātnes padomes (LZP) vēlēšanās, zinātnisko darbu Latvijā aktīvi strādā ne vairāk kā 2000 akadēmiķu. Tātad vienam pietiekami kvalificētam akadēmiķim būtu jāstrādā ar 40–60 studentiem.

Protams, nevar cerēt, ka ar 230 miljonu latu ieguldījumu trīs gadu laikā varētu likvidēt 15 gadus uzkrātos Latvijas akadēmijas deficītus. Joprojām uz vienu studentu Latvijā tērē reizes trīs mazāk naudas nekā ES vidēji un budžeta finansējums R&D ir zemākais no ES 25 valstīm.

Tomēr 2006.–2008. gada finansējuma pieaugums zinātnei un augstākajai izglītībai varēja būt nopietns stimuls akadēmiskās vides sakārtošanai Latvijā, kaut vai izmantojot PB 2003. gada analīzē dotos ieteikumus. Diemžēl šī iespēja palika neizmantojama, pašai akadēmijai vēloties saņemt kompensāciju par iepriekšējo gadu materiālajiem ierobežojumiem, bet politiskajai elitei nespējot dot finansējumam līdzīgu uzdevumu. Raksturīgi, ka lielākais pieauguma postenis *R&D* atbalstā bija zinātniskās institūcijas bāzes finansējums (4,5 milj. latu 2006. gadā, 15,8 milj. – 2008. gadā, 1. tabula), kas tiek sadalīts pamatā pēc institūcijā strādājošo darbinieku skaita un ko samērā maz ietekmē institūcijas paveiktais.⁹ Strukturālās reformas, kuras bija apzinātas un nepieciešamas kopš 90. gadu otrās puses,¹⁰ nevarēja īstenot naudas trūkuma dēļ pirms iestājas ES, un tās negribējās īstenot, kad līdzekļi parādījās. Kā Lennebergas Emīlam, kas nevar dzert cukurūdeni, kad naudas nav, bet nedrīkst, kad tā ir...

Pēc meteora, kas piebeidza dinozauru kundzību uz Zemes, planētu pārņēma cita veida dzīvība, tostarp arī daudzas saprātīgā cilvēka radinieku un priekšteču sugas. Tā arī Latvijas akadēmijas vidē pēc padomju sistēmas sabrukuma dominēja institucionāla daudzveidība un ierobežota veikspēja, kurai sabiedrība un politiķi vairāk vai mazāk pamatoti var pārmest nepietiekamu ieguldījumu Latvijas nākotnes zināšanu sabiedrības modeļa veidošanā.

2009.–2011. gads: krīze, kas (varbūt) pavērs ceļu *homo sapiens* attīstībai

Pirms apmēram 75 000 gadu cilvēka ģintij piederošo sugu daudzveidībai punktu pielika kārtējais megavulkāna izvirdums. Zemi mākoņos ietina Sumatras salas Tobas kalna izmestie pelnu kubikkilometri, uz sešiem gadiem iestājās ziema. Skarbie apstākļi radīja selektīvo spiedienu, šauru vietu evolūcijā, ko varēja pārvarēt tikai daži tūkstoši vai padesmiti tūkstošu mūsu senču, kuri, iespējams, bija paši inovatīvākie, atjautīgākie, radošākie. Tie tad arī kļuva par saprātīgo cilvēku cilts aizsācējiem.¹¹

Latvijas finansiāli ekonomiskā dižķibeļa rada Tobas izvirdumam līdzīgu efektu akadēmiskajā ainavā.

Salīdzinot ar iepriekšējo gadu, valsts budžets ir sarucis par 24%, bet augstskolu un zinātnisko institūciju finansējums – par 40% (1. tabula), un tālāks samazinājums paredzams arī nākamajā gadā. Protams, šāda situācija, kad akadēmija krīzē cieš vairāk nekā, piemēram, valsts pārvalde, neatbilst nekādiem ES kritērijiem un vadlīnijām krīzes pārvarēšanai,¹² kuras pat krīzes apstākļos prasa saglabāt Barselonas 3% kritēriju *R&D* finansējumam. Tomēr, ja kāds Latvijā šobrīd vēl ir relatīvi pasaudzēts (kā Veselības ministrijas padotībā esošā Rīgas Stradiņa universitāte, kas līdz šim zaudējusi tikai 18% valsts piešķirtā budžeta), bet cits ne (Zemkopības ministrijas Latvijas Lauksaimniecības universitātei mīnusos pret 2008. gadu jau 51%), tad nākotnes izredzes visiem ir vienlīdz drūmas. Ko lai dara, Latvijas akadēmija hroniski nespēj pierādīt valdībai savu lomu tautsaimniecības sildīšanā.

2009. gada pirmajā pusē vairākas akadēmiskās institūcijas ar pūlēm nosedza kārtējos izdevumus – algu un komunālos maksājumus. Prognozējams, ka līdzīgas grūtības 2009. gada rudenī būs lielai daļai valsts augstskolu un koledžu, kā arī visiem valsts zinātniskajiem institūtiem. Lai gan finansējums absolūtos skaitļos un ņemot vērā patēriņa cenu indeksu nav sarucis daudz zem 2005. gada līmeņa, akadēmijas institūciju rīcībā nav. Īpaši grūti šai situācijā izdzīvot mazām institūcijām ar vienveidīgu, galvenokārt publisko finansējumu, kur pat īslaicīga aizkavēšanās kādā no finansējuma plūsmām rada maksātnespējas draudus.

Tendence apvienoties, spiesties kopā, lai optimizētu darbību, struktūru un pārvaldību, jau ir jūtama. Piemēram, LU Senāts šāgada 29. jūnijā pieņēma lēmumu par Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas un divu medicīnas koleģiju (Rīgas un Paula Stradiņa) iekļaušanu LU sastāvā. Tomēr akadēmiskās institucionālās

Akadēmiskās darbības publiskā finansējuma izmaiņas Latvijā pēc valsts iestāšanās ES (2004. gada maijā)*

Finansējuma veidi	gadi							2009. g. % pret 2008. gadu
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2009. g. % pret 2005. gadu	
Valsts budžets kopā	2 199 616 175	2 708 127 067	3 397 215 095	4 489 152 434	5 263 892 419	4 022 543 416	105	76
Gada vidējais patēriņa cenu indekss	0,94	1,00	1,07	1,16	1,36	1,41		
IZM kopā	118 853 659	146 691 318	212 103 604	302 571 213	350 072 019	207 704 962	100	59
IZM dotācija	83 490 803	106 856 183	163 120 094	242 126 426	281 780 616	186 037 043	123	66
Zinātniskajai darbībai kopā tai skaitā	12 174 178	14 411 753	19 436 472	32 372 771	36 290 944	21 975 015	106	61
zinātnes bāzes finansējums	0	0	4 625 554	14 819 762	15 849 358	8 482 229	47	54
tirgus orientētie pētījumi	813 577	813 577	543 577	834 577	659 870	438 750	38	66
dalība ES pētniecības programmās	1 069 584	1 102 645	640 345	900 000	953 312	731 548	47	77
valsts pētījumu programmas	nav norādīts	nav norādīts	2 900 000	6 332 780	9 683 460	6 034 377	78	62
zinātniskās darbības nodrošināšana	6 209 090	6 334 090	6 402 825	8 785 101	8 134 744	5 553 618	62	68
LZP darbības nodrošināšana	nav norādīts	nav norādīts	72 927	150 551	281 818	129 872	71	44
IZM augstskolas	21 953 063	27 011 137	36 525 701	55 658 893	61 983 331	36 801 717	97	59
Rīgas Stradiņa universitāte (Veselības ministrija)	3 464 846	4 753 301	6 199 271	11 880 765	13 526 117	11 088 707	165	82
Latvijas Lauksaimniecības universitāte (Zemkopības ministrija)	4 009 067	5 348 968	9 006 454	11 545 852	12 879 854	6 253 266	83	49
Latvijas Policijas akadēmija (Iekšlietu ministrija)	1 507 639	1 774 211	1 867 920	2 381 764	2 787 037	1 605 759	64	58

* Tabula veidota no datiem, kas atrodami attiecīgo gadu likumos par valsts budžetu un publicēti brīvpieejā portālā www.likumi.lv. Patēriņa cenu indeksa dati iegūti no Valsts statistikas pārvaldes mājas lapas. Tabulā, ja tas nav īpaši norādīts, ir doti dati par attiecīgo institūciju vai programmu finansējumu no valsts budžeta dotācijas vai budžeta transfertiem, kas kopš 2009. gada tiek lietoti atvasināto publisko personu finansēšanai. Zinātniskās darbības finansējuma kopējā summa vienmēr ir lielāka par to veidojošo sastāvdaļu summu. 2004. gadā nav nošķirts ESSF līdzfinansējums, sadarbības projekti un LZP finansējums. 2005. gadā nav nodalīts ESSF līdzfinansējums, valsts pētījumu programmu un LZP finansējums. Nav uzrādīti arī pie zinātniskās darbības uzskaitītie pašu ieņēmumi. 2009. gada finansējums pret 2005. gadu parādīts, ņemot vērā patēriņa cenu indeksa izmaiņas. Finansējuma pozīcijās, kur 2005. gada dati nav pieejami, 2009. gads salīdzināts ar 2006. vai 2007., arī ievērojot finansējuma salīdzināšanu ar patēriņa cenu indeksa palīdzību.

patstāvības un neatkarības tradīcija Latvijā ir stipra, un, kamēr apstākļi ļauj noturēt savu karogu un apaļo ģerboņa zīmogu, jebkādas strukturālās reformas apspriest ir grūti. LU diskusija par divu vienā ēkā atrodošos filoloģijas fakultāšu (Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte un Moderno valodu fakultāte) apvienošanu turpinājās pusgadu, līdz Senāts tai pašā 29. jūnijā varēja pieņemt pozitīvu lēmumu. Ierosināt jautājumus par LU institūtu – zinātnisko aģentūru – apvienošanu un fakultāšu apvienošanu, veidojot lētāk administrējamas un plašākas problēmas risināt spējīgas institūcijas, ir pilnīgi bezcerīgi. Šķiet, mūsu rīcībā nav stimulu šādas rīcības atbalstam. Izņemot vienu...

ESSF līdzekļi joprojām dod unikālu iespēju motivēt akadēmiju nopietniem modernizācijas projektiem. Zinātnes un augstākās izglītības infrastruktūras attīstībai līdz 2015. gadam paredzēti vairāk nekā 240 miljoni latu. Šie resursi varētu tikt investēti, lai apvienotu sadrumstaloto infrastruktūru un veidotu vienotas akadēmiskās infrastruktūras resursu centrus.¹³

Ja arī šī, pēdējo piecu gadu laikā otrā iespēja veikt strukturālas reformas netiks izmantota, var prognozēt, ka krīzes vulkāna radītā ziema izrādīsies Latvijas akadēmijai liktenīga un atgūties nevarēsīm arī tad, ja ekonomika kopumā kādreiz atlabs. Akadēmiski pašnāvnieciski, taču ESSF zinātnes infrastruktūras līdzekļu izmantošanas kārtība paredz sadalījumu, kurā galvenais kritērijs ir labumu saņēmušo institūciju skaits un netiek pieļauti vairāku institūciju sadarbības projekti. Rezultātā sagaidāma sadrumstalotās akadēmiskās vides iekonservēšana; neefektīvi, sīki ieguldījumi; draudi ilgtspējīgai attīstībai, maza ietekme uz zināšanu pārnesi un inovāciju; kā arī maza Latvijas darbaspēka un materiālo resursu piesaiste ESSF apgūvē.

Šajā ar progresu nesavienojamajā stāvoklī krīze veic labojumus. Šāgada 14. jūlijā valdība pieņēma grozījumus 2007. gada 26. jūnija Ministru kabineta noteikumos Nr. 418: *Kārtība, kādā paredzami valsts budžeta līdzekļi Eiropas Savienības fondu līdzfinansēto projektu īstenošanai, kā arī maksājumu veikšanas un izdevumu*

deklarācijas sagatavošanas kārtība. Tā kā Valsts kasē ir naudas trūkums, grozījumi paredz, ka infrastruktūras projektos visi 15% līdzfinansējuma, kā arī priekšfinansējums pilnā apjomā būs jāsedz projekta iesniegdzējam. Šāda norma faktiski nav izpildāma mazajām akadēmiskajām institūcijām, kurām nav kaut cik nozīmīga sava nekustamā īpašuma un naudas plūsmu, kas dotu iespējas aizņemties bankās nepieciešamo priekšfinansējumu vai atrast kaut vai 100 000 latu līdzfinansējumu.

Lai nelaistu postā pieejamo zinātnes (un arī augstākās izglītības infrastruktūras, kuras projektu iesnieguma termiņš ir jau 21. augusts¹⁴) finansējumu, akadēmiskās institūcijas būs spiestas sadarboties. Iespējams, ieinteresētās institūcijas kopā ar Valsts nekustamo īpašumu aģentūru varētu izveidot sabiedrību, kura īstenos vienotus projektus. Institūciju apvienošana, kas radītu milzīgu pret darbību akadēmijā, šādā projektā, vismaz tā sākumā, nenotiktu, naudu pārvaldītu un par infrastruktūras īpašnieku kļūtu nevis institūcijas (tās saglabā labuma saņēmēju statusu, par ko jāatskaitās ESSF uzraugošajām iestādēm), bet gan projekta konsorcijs.

2009. gada krīze rada priekšnoteikumus konsolidācijai ap vienotas infrastruktūras resursu centriem un pamatu Latvijas akadēmijas izrāvienam par zināšanu ekonomikas virzītājspēku valstī. Šāds virzītājspēks pašlaik nav iespējams akadēmijas spēku sadrumstalotības un nepietiekamā nodrošinājuma dēļ. Krīze, tāpat kā Tobas izvirdums, rada kritiskus apstākļus, tajā jauns darbības modelis nu ir izšķiroši svarīgs izdzīvošanai, bet perspektīvā nodrošina jauno modeli apgūvušajai grupai ilgtspēju un priekšrocības.

Lai vairākas augstskolas un zinātniskie institūti veidotu vienotu infrastruktūras bāzi, nepieciešami:

- 1) grozījumi MK noteikumos par ESSF augstskolu un zinātnes infrastruktūras projektu īstenošanas nosacījumiem;
- 2) MK noteikumi vai speciālais likums par Latvijas akadēmijas centra (LAC) izveidi Rīgā un par šī centra izveides laikā pakāpeniski atbrīvojamā valsts

un pašvaldību īpašuma konversiju, izmantojot iegūtos līdzekļus LAC attīstības nolūkiem;

- 3) vismaz trīs ministriju (IZM, Veselības ministrijas un Zemkopības ministrijas) parakstīts sadarbības līgums;
- 4) Rīgas Domes un MK gatavība rezervēt zemi LAC attīstībai, vēlams, Torņakalna rajonā.

Neaprobežojoties ar ESSF līdzekļiem, kuru tāpat nepietiks visu akadēmijas vajadzību apmierināšanai, būtiski ir nodrošināt līdz šim akadēmijas izmantoto valsts īpašumu izmantošanas iespēju LAC projekta vajadzībām. Ieguvumi no vienota ESSF projekta Latvijas akadēmiskā centra izveidei būtu:

- 1) visaptveroša infrastruktūras modernizācija (jaunas laboratorijas un aprīkojums, iespējas optimizēt studiju programmas, izmantot kopējas laboratorijas un auditorijas);
- 2) efektivitāte (racionālāk uzcelt 4–6 jaunas ēkas nekā rekonstruēt apm. 50 vecas);
- 3) Eiropā un pasaulē konkurētspējīgs piedāvājums studijām un zinātniskajam darbam: ja gribam piedāvāt augstāko izglītību kā Latvijas eksporta preci, tad tai arī jāpiešķir pievilcīga preces forma – jauni studiju korpusi, nevis siltinātas padomju laiku vidusskolu ēkas;
- 4) zinātņu nozaru mijiedarbības sinerģija (tēmorientēti, tehnoloģiju pārneses un inovācijas prasībām atbilstoši pētījumi un studijas);
- 5) cilvēku un materiālo resursu kritiskās masas veidošana (efektīva aparātu, telpu un tehnoloģiju izmantošana);
- 6) acīmredzams ieguldījums Latvijas attīstībai, un labais piemērs ESSF apgūvē būs politiskais kapitāls projekta īstenotājiem un atbalstītājiem.

Gandrīz gadu starp Rīgas Domi un LU notiek sarunas un vēstuļu apmaiņa par iespēju būvēt dabaszinātņu korpusu, kas varētu būt LU piensums LAC izveidē Torņakalna rajonā – kompleksā ar Rīgas jauno administratīvo centru, kā arī starptautiskā pasažieru

dzelzceļa un autobusu transporta mezglu. Pozitīvie blakusefekti, īstenojot LAC projektu Torņakalnā:

- 1) sinerģija ar degradētās Torņakalna teritorijas attīstības ESSF projektu (Rīgas Dome);
- 2) eksistējoša transporta infrastruktūra;
- 3) piesaiste jaunajam Rīgas centram;
- 4) iespējas tālākai izaugsmei, koncentrējot Torņakalnā arī humanitāro un sociālo zinātņu studijas, studiju atbalsta infrastruktūru – dienesta viesnīcas utt.;
- 5) Nacionālās bibliotēkas tuvums;
- 6) Paula Stradiņa Klīniskās universitātes slimnīcas un Bērnu klīniskās universitātes slimnīcas tuvums;
- 7) esošu, lai gan rekonstruējamu, sporta un atpūtas kompleksu tuvums (Arkādija, Lokomotīves stadions, Dzelzceļa muzejs);
- 8) potenciāli vēl izmantojamu akadēmisko objektu tuvums (Meža iela, Zeļļu iela, O. Vācieša iela), kurus var integrēt projektā.

Pirmie korpusi, kas LAC sastāvā visām Rīgas universitātēm un atbilstošo virzienu zinātniskajiem institūtiem varētu būt veidjami kopīgi: ķīmijas un dabas resursu centrs; inženierzinātņu un tehnoloģiju studiju centrs; datorzinātņu un matemātikas centrs; dzīvības zinātņu, veselības zinātnes un priekšklīnisko studiju centrs. Sprotams, ka arī atbilstošā profila zinātniskajiem institūtiem atrastos vieta šajos akadēmiskajos centros, tādējādi dodot papildu piensumu gan intelektuālo, gan materiālo resursu koncentrācijai un aktīvai lietošanai.

LAC izveide radītu kodolu, asi, ap kuru varētu attīsties visām iesaistītajām nozarēm specifiskās perifērijas infrastruktūras („riteņa spieķi”):

- 1) medicīnas studiju bāzes ārstniecības iestādēs;
- 2) eksperimentālās ražošanas bāzes zinātnes un tehnoloģiju parkos (ZTP) specifisko zinātnisko infrastruktūru vai uzņēmumu tuvumā;

- 3) lauka un lauksaimniecības eksperimentālās bāzes (Kolka, Lodesmuiža, Botāniskais dārzs);
- 4) pētījumu bāzes, kuras darbības īpatnību dēļ nav iespējams pārvietot, piemēram, šķidro metālu, plazmas un radiācijas pētījumu centrs (Ampēra institūts un ciklotrons) Salaspilī, farmācijas un biotehnoloģijas centrs Kleistos, nanomateriālu centrs Ķengaragā, ārpus Rīgas veidojamās ZTP infrastruktūras.

Augstākās izglītības pirmajiem līmeņiem, kā arī tālākizglītībai jābūt maksimāli pietuvinātai dzīvesvietai, pieejamai maksimāli vienkārši un plašam interesentu lokam. Turpretī kvalitatīvas augstākā līmeņa studijas resursietilpīgās un ar nopietnu zinātnisko darbu saistītās specialitātēs Latvijā iespējams nodrošināt tikai dažos pietiekami specializētos centros, kuru izveide pašlaik ir būtiskākais uzdevums Latvijas nākotnes nodrošināšanai.

Noslēgums

Dabas katastrofas un lielās saimnieciskās krīzes ir lūzuma punkti attīstībā, kas liek strauji mainīt izdzīvošanas stratēģiju. Iedzīvotības materiāla pakāpeniskās, vienmērīgās izmaiņas kritiskajā punktā pārvēršas

mutāciju sprādzienos, bet akciju kursu svārstības pāraug bankrotu lavīnās. Pirms nepilniem divdesmit gadiem Latvijas akadēmija radās sociāli ekonomiskās sistēmas maiņas krīzē, kas citstarp iznīcināja padomju laika zinātnes organizāciju Latvijā. Tālaika „lielā sprādziena” radītā sadrumstalotība joprojām raksturo Latvijas akadēmijas organizāciju – zinātnieku skaits, kas Prāgā vai Helsinkos ir vajadzīgs vienas universitātes sekmīgai darbībai, pie mums uztur 60 augstskolas un 128 zinātniskās institūcijas. Lai pārvarētu nošķirtības tradīcijas un provinciālu pašapmierinātību, Latvijas akadēmijai ir jāatrod motivācija spēku un līdzekļu konsolidācijai. Spekulatīvās ekonomikas attīstības laikā, kad akadēmija vidēji gadā saņēma par 75 miljoniem latu vairāk nekā 2005. gadā, šāda motivācija neradās un akadēmijai arī neizdevās apliecināt savu nozīmi tautsaimniecības attīstības veicināšanai. Tagad, kad naudas līdzekļu trūkums apdraud daudzu institūciju eksistenci, bet ESSF līdzekļu izmantošanai nav vajadzīgās finansiālās kapacitātes, konsolidācija un vienotu infrastruktūras resursu izveide ir ceļš, kas akadēmijai var sniegt jaunu attīstības impulsu, radīt kritisko masu un zinātņu nozaru mijiedarbības, kas nepieciešamas arī uzņēmējiem nozīmīgu problēmu risināšanai.

Ja nebūtu krīzes, akadēmijai to vajadzētu izdomāt.

VĒRES

¹ Nacionālās attīstības plāns 2006

² Alvarez, Michel, Alvarez 1982

³ Muižnieks 2005

⁴ Watkins, Agapitova 2004

⁵ Conclusion 2002; More Research for Europe 2002

⁶ Sk. EURAB 2004. Rīcības plānā (More Research for Europe 2002) zinātniskās darbības atbalsts ir noteikts arī par 2006.–2013. gada ESSF perioda prioritāti, bet Eiropas Komisijas 3. kohēzijas ziņojums, kas nosaka ES reģionālās attīstības politikas vadlīnijas, šo prioritāti apstiprina un uzliek dalībvalstīm par pienākumu atbalstīt to finansiāli, plānojot struktūrfondu izmantošanu.

⁷ Kultūras ministrijas budžetā dažos gados nav iespējams identificēt trim ministrijas padotības augstskolām – Latvijas Mākslas akadēmijai, Latvijas Mūzikas akadēmijai un Latvijas Kultūras akadēmijai – no kultūrizglītības finansējuma paredzētās daļas. Tāpat publicētajos likumos par valsts budžetu nevar precīzi noteikt Aizsardzības ministrijas Nacionālās aizsardzības akadēmijas budžeta apjomu.

- ⁸ Pēc Izglītības un zinātnes ministrijas (IZM) datiem no 2004. gada līdz 2008. gadam R&D nodarbināto cilvēku skaits pilna laika ekvivalentu (PLE) izteiksmē pieauga no apmēram 5 līdz 6,6 tūkstošiem, galvenokārt uz augstskolu personāla rēķina.
- ⁹ Bāzes finansējuma piešķiršanas kārtība 2008
- ¹⁰ Pārskats 2001, 155; Brunner 2003
- ¹¹ Ambrose 1998
- ¹² European Economic Recovery Plan 2008
- ¹³ Muižnieks 2007
- ¹⁴ Noteikumi 2009
- Alvarez, W.; Asaro, F.; Michel, H. V.; Alvarez, L. W. (1982) Iridium Anomaly Approximately Synchronous with Terminal Eocene Extinctions. *Science*, 216, 886–888
- Ambrose, S. H. (1998) Late Pleistocene human population bottlenecks, volcanic winter, and differentiation of modern humans. *Journal of Human Evolution*, 34, 623–651
- Bāzes finansējuma piešķiršanas kārtība valsts zinātniskajiem institūtiem, valsts augstskolām un valsts augstskolu zinātniskajiem institūtiem* (2008) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 623, 04.08.2008.
- Brunner, J. J. (2003) Latvia Higher Education: Changing Conditions, Problems, Challenges and Policy Options. *The World Bank Europe and Central Asia Human Development*, February 14, 2003, 53 pp.
- Conclusion of the Spring Barcelona European Council – Lisbon Procedure (15/16-3-2002)* (2002)
- A European Economic Recovery Plan* (2008) Communication from the Commission to the European Council, Brussels, 26.11.2008 COM(2008) 800 final, 20 pp.
- EURAB 04.037-FINAL: The Structural Funds and the Research Component* (2004) European Union Research Advisory Board
- More Research for Europe: Towards 3% of GDP* (2002) Communication from the Commission, Brussels, 11.9.2002, COM(2002) 499 final
- Muižnieks, I. (2005) Universitātes un zinātniskās darbības nākotne Latvijā. Grēns, E. (red.); Stratēģiskās analīzes komisija. *Zināšanu sabiedrību veidojot*. Rīga : Zinātne, 114–130
- Nacionālās attīstības plāns* (2006) Rīga : Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija
- Noteikumi par darbības programmas „Infrastruktūra un pakalpojumi” papildinājuma 3.1.2.1.1. apakšaktivitāti „Augstākās izglītības iestāžu telpu un iekārtu modernizēšana studiju programmu kvalitātes uzlabošanai, tajā skaitā nodrošinot izglītības programmu apgūšanas iespējas arī personām ar funkcionāliem traucējumiem”* (2009). MK noteikumi Nr. 265, 24.03.2009.
- Pārskats par zinātnisko institūtu darbību (zinātnes indikatori, statistikas dati, analīze un vērtējums)* (2001) Rīga : Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija, Augstākās izglītības departaments
- Watkins, A.; Agapitova, N. (2004) Creating 21-st Century Innovation System for 21-st Century Latvia. *World Bank Policy Research Working Papers*, 3457, 95 pp.

Pēteris Strautiņš

LATVIJAS EKONOMIKAS PERSPEKTĪVAS 2010.–2020. GADĀ

Pēteris Strautiņš ieguvis politikas zinātnes bakalaura (1997) un maģistra (1999) grādu Latvijas Universitātē, ar izcilību – uzņēmējdarbības vadības maģistra grādu (MBA) Rīgas Biznesa skolā (2004). Kopš 2006. gada docē studiju kursu *Starptautiskā komercdarbības vide* Biznesa augstskolā *Turība*. Priekšmetā aplūkotās tēmas – starptautiskā biznesa vēsture, starptautiskā finanšu sistēma, starptautiskās komercdarbības stratēģija un operacionālā vadība, starptautiskā tirdzniecība.

Šī raksta mērķis ir sniegt plašu skatījumu uz Latvijas ekonomikas un tās galveno nozaru tendencēm turpmākajā desmitgadē, ieskicējot galvenos politiskos, sociāli demogrāfiskos, tehnoloģiskos faktorus, kā arī ekonomisko procesu savstarpējo mijiedarbību mūsu valstī.

Tāpēc šeit netiek sniegta atsevišķu procesu detalizēta analīze, tā vietā piedāvājot pārskatu, kas balstās uz autora izglītību un pieredzi politikas, makroekonomiskās analīzes, finanšu un biznesa vadības jomā, vairāk lietojot intuitīvu pieeju, cenšoties saskatīt galvenos ilglaicīgo attīstību virzošos faktorus, neignorējot tos tikai tāpēc, ka tos nevar precīzi kvantificēt.

Ar ievērojamiem analītiskiem resursiem apveltītu organizāciju veidotas detalizētas un uz komplikētiem makroekonomiskajiem modeļiem balstītas prognozes par makroekonomisko rādītāju dinamiku iepriekšējos gados ir izrādījušās šokējoši neprecīzas, lielā mērā tāpēc, ka nav spējušas ņemt vērā iespējamās lēcienveidīgas patērētāju, uzņēmumu, vietējo banku un globālo finanšu tirgu uzvedības pārmaiņas, kaut arī no vēstures ir zināms, ka šādas pārmaiņas ir iespējamās un tām Latvijā nepārprotami bija izveidojušies priekšnosacījumi. Tāpēc ekonomisko procesu analīzē

nozīmīga vieta jāierāda arī intuitīvai pieejai. Evolūcijas gaitā cilvēka smadzenes ir lieliski adaptējušās darbībai lielā mērā haotiskā vidē, kāda ir gan džungļi un Āfrikas savanna, gan ekonomika un finanšu tirgi. Tās spēj operēt ar lielu, arī precīzi nedefinējamu un nekvantificējamu mainīgo apjomu un nelineāriem procesiem, darboties situācijās, kurās datori ir bezspēcīgi.

Pašreizējās situācijas vērtējums

Raksta tapšanas gaitā tiek vērtēts, ka Latvijas iekšzemes kopprodukts (IKP) 2009. gadā saruks gandrīz par piekto daļu. Relatīvi optimistiski situāciju vērtē *Nordea* banka (–16%), *Swedbank* (–17%²), Latvijas valdība prognozē IKP kritumu par 18%, Ārvalstu investoru padome savā vērtējumā par makroekonomisko situāciju 2009. gada jūnijā norādīja, ka IKP kritums var būt „tuvs 20%”. Šāds IKP kritums kopš Lielās depresijas nav noticis nevienā valstī ar tirgus ekonomiku, izņemot ar kariem un politiskām krīzēm saistītus periodus. Kā tas varēja notikt?

2007.–2008. gadā Latvijā plīsa nekustamo īpašumu (NĪ) cenu burbulis, kas neapšaubāmi bija viens no iespaidīgākajiem NĪ burbuļiem pasaules vēsturē (attiecībā pret

ekonomikas lielumu mērot). Latvijas ekonomika 2005.–2008. gadā virzījās cauri vienam no trakākajiem pārmērību periodiem, kāds vien pasaules ekonomikas vēsturē ir pieredzēts, par to nevar runāt bez spilgtiem epitetiem. Augot no zemas bāzes 1999. gadā, NĪ vērtība astoņu gadu laikā apmēram desmitkārtšojās, radot milzīgu kapitāla pieaugumu, tātad ienākumus personām, kas šajā laikā īpašumus pārdeva, kā arī automašīnu, luksusa preču pārdevējiem, NĪ attīstītājiem, būvētājiem, arhitektiem u. c.

Sākotnēji NĪ cenu kāpums bija pamatots, to virzīja fundamentālie faktori – attiecība starp īpašumu cenu un gūstamajiem ienākumiem no īres, taču ap 2004. gadu šī fundamentālā vērtība nepārprotami tika pārsniegta. Turklāt burbuļa beigu posmā starpība starp NĪ uzbūvēšanas izmaksām un tirgus vērtību sasniedza aptuveni divas reizes.

NĪ burbulis un arī makroekonomiskajai situācijai neatbilstošā fiskālā politika veicināja darbaspēka izmaksu pieaugumu, kas krasi pārsniedza darba ražīguma kāpumu šajā laikā. Algu pieaugums 2007. gadā piefiksēta valūtas kursa bija 31,6% un 2008. gadā vēl 21,3%³, kaut arī 2008. gadā ekonomikā jau bija recesija. Reālā izteiksmē šis pieaugums bija mazāks – attiecīgi 21,5% un 5,8%, bet lata piesaistes dēļ algu pieaugums latos jāsalīdzina nevis ar inflāciju Latvijā, bet eiro zonā, kur tā šajā laikā bija tikai 2,1% un 3,3%⁴. Straujo, darba ražīguma kāpumā nepamatoto ienākumu kāpumu finansēja ārvalstu finansējuma, galvenokārt banku kredītu ieplūde. Šīs plūsmas „spoguļattēls” maksājumu bilancē bija tekošā konta deficīts, kas 2006. un 2007. gadā pārsniedza 22% no IKP. Savukārt ilgstošs un liels tekošā konta deficīts nozīmē neizbēgamu ārējā parāda pieaugumu. Līdz 2008. gada septembra beigām – brīdim, kad bankrotēja ASV investīciju banka *Lehman Brothers*, sākās globālās finanšu krīzes smagākā daļa un apstājās izsniegto kredītu atlikuma pieaugums, Latvijas ārējais neto parāds (sabiedriskā un privātā sektora neto parādu summa) sasniedza 8684 miljonus latu⁵ jeb 53,5% no 2008. gada IKP. Parāds vēl turpināja augt arī 2008. gada 4. ceturksnī, bet 2009. gada 1. ceturksnī parāda summa absolūtajos skaitļos jau sāka samazināties, par 110,5 miljoniem

latu jeb 1,2%, bet straujā reālā IKP un jo īpaši nominālā krituma dēļ tā attiecība pret prognozējamo 2009. gada IKP jau sasniegusi apmēram 70%⁶.

NĪ burbuļa plīšana sakrita ar lielāko globālo finanšu krīzi kopš Otrā pasaules kara laikiem, kas krasi samazināja pieprasījumu pēc Latvijas eksporta brīdī, kad ar to tika saistītas cerības kā galveno ekonomiku stabilizējošo faktoru. Taču, kaut arī eksports saruka, imports saruka vēl straujāk – gada kritums 1. ceturksnī bija 33,8% (Latvijas Bankas dati). Rezultātā ārējās nesabalansētības izlīdzināšanās ir notikusi ļoti strauji, pārspējot tikpat kā jebkuras prognozes. Maksājumu bilances tekošais konts 2009. gada 1. ceturksnī bija ar 1,1% no IKP pārpalikumu, pretstatā 16,8% no IKP deficītam pirms gada un vēl 8,3% no IKP deficītam iepriekšējā ceturksnī.⁷ Taču nesabalansētības likvidēšanas cena ir straujās dzīves līmeņa kritums.

Makroekonomisko prognožu kopsavilkums

Balstoties uz zemāk izklāstītiem apsvērumiem, autors prognozē, ka 2009. gada straujajam IKP kritumam sekos lēnāka IKP samazināšanās, stabilizācija un izaugsmes pakāpeniska atsākšanās 2010. gadā. Tomēr 2010. gadā IKP vēl samazināsies par apmēram 3%, galvenokārt bāzes efekta dēļ (2009. gada 2. pusē vēl gaidāma būtiska IKP samazināšanās pret 1. puses līmeni). 2011. gadā pieauguma temps tuvināsies līmenim, kuru pašlaik vērtē kā ilgtspējīgu (5–7%), taču to pilnībā sasniegs 2012. gadā. Iespējams, ka dažus gadus ekonomika šo tempu pat pārsniegs, darba tirgū atgriežoties dižķībeles laikā darbu zaudējušajiem, tātad IKP pieaugums varēs būt straujāks par darba ražīguma kāpuma tempu.

IKP pieaugums var notikt, pateicoties eksportam, kura izaugsmi nodrošinās ekonomisko stimulu maiņa. Deformēti ekonomiskie stimuli bija galvenais izaugsmes nesabalansētības izraisītājs iepriekšējos gados. Šie stimuli ir izšķirošs un bieži nenovērtēts faktors ekonomiskās politikas veidošanā. Individīdi iesaistās ekonomikā, lai nopelnītu.

2005.–2007. gadā bija labas un pat pārāk labas iespējas nopelnīt nekustamo īpašumu tirdzniecībā, celtniecībā, tirdzniecībā. Labākās peļņas iespējas nākamajā desmitgadē Latvijas ekonomikā būs eksporta nozarēs.

Kas veido Latvijas eksportu? Mūsu valsts eksportā salīdzinoši liels īpatsvars ir pakalpojumiem. Ja vidēji pasaules ekonomikā tie veido nedaudz mazāk nekā 1/5 daļu, tad mums tā ir 1/3. Tomēr vairāk nekā pusi eksporta veido preču sektors, kas galvenokārt ir apstrādes rūpniecības produkti.

Rūpniecība un tās loma eksportā

Rūpniecība bija pirmā nozare, kurā izlaides samazināšanās sākās jau 2007. gadā – brīdī, kad ekonomika kopumā vēl auga strauji. Šajā laikā rūpniecība cieta no ārējās konkurētspējas mazināšanās, kuru izraisīja pārāk straujais algu kāpums. 2008. gadā algu kāpums turpinājās, taču autora sarunas ar dažādu rūpniecības nozaru pārstāvjiem liecina, ka darbinieku piesaistes un noturēšanas problēma šajā laikā jau kļuva mazāk izteikta, jo nesamērīgais optimisms par nākotni jau bija noplacis.

Taču tad nozare saņēma citu spēcīgu triecienu – *Lehman Brothers* bankrotam sekoja dziļš kritums starptautiskajā tirdzniecībā, piemēram, Ķīnas un Taivānas eksports 2009. gada februārī gada griezumā samazinājās par 41%, Japānas par 38%, Vācijas un Francijas – par 33%.⁸ Šie procesi izrāva pamatīgu „robu” arī Latvijas rūpniecības izlaidē, februārī kritums gada griezumā sasniedza kulmināciju, izlaide saruka par 28,3%. Taču ekonomikā nekad nav tikai sliktu vai tikai labu ziņu – tieši tāpēc 2009. gada 2. pusē un 2010. gadā šī nozare var augt, pateicoties esošo jaudu noslodzes pieaugumam, bez lieliem ieguldījumiem jaudas palielināšanā.

Taču martā un aprīlī bija saskatāmas atlabšanas pazīmes, aprīlī apstrādes rūpniecības mēneša pieaugums sasniedza 5%, tas bija augstākais rādītājs Eiropas Savienībā. Konjunktūras rādītāji, kā arī autora sarunas ar vadošu rūpniecības nozaru (kokapstrāde, metālapstrāde un mašīnbūve, ķīmija) pārstāvjiem liek domāt, ka šīs tendences varētu turpināties, par spīti 3,4% kritumam maijā.

Ekonomikas ministrija prognozē, ka rūpniecība līdz 2015. gadam pat neatgriezīsies 2007. gada līmenī (precīzāk, sasniegs 98,1% no tā), kas ir ārkārtīgi pesimistisks vērtējums, jo ministrija paredz tikai daļēju atkopšanos iepriekšējās cikliskās lejupslīdes ietvaros un nekādu tālāku attīstību.⁹

Rūpniecības izaugsmi veicinoši faktori sākotnēji, 2009.gada 2. pusē un 2010. gadā, būtu:

- Latvijas eksportētāju tirgus daļas palielināšana noietā tirgos. Piemēram, saskaņā ar Latvijas kokapstrādes federācijas izpilddirektora Kristapa Kļausa autoram sniegtajām ziņām,¹⁰ to mūsu valsts ražotāji šī gada 1. pusē ir spējuši, palielinot pārdošanas apjomus stagnējošā tirgū. Saskaņā ar Mašīnbūves un metālapstrādes uzņēmumu asociācijas vadītāja Viļņa Rantiņa teikto,¹¹ šajā nozarē pārdošanu palielina galvenokārt nelieli uzņēmumi, kas spēj atrast tirgus nišas ar samērā labvēlīgiem pieprasījuma apstākļiem.
- Pasaules ekonomikas atkopšanās. Tas neapšaubāmi veicinātu pieprasījumu pēc Latvijas eksporta, dodot papildu ieguldījumu līdzās iespējamam tirgus daļas pieauguma efektam, kā arī dotu papildu ienākumus cenu kāpuma veidā. Saskaņā ar raksta tapšanas laikā publiskoto SVF Pasaules ekonomikas apskatu,¹² zemākais punkts pasaules ekonomikā ir 2009. gada 2. un 3. ceturksnis, 4. ceturksnī jau sagaidāms ievērojams pieaugums salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu (3. ceturksni).

Tā kā jaudu noslodze rūpniecībā pašlaik tālu atpaliel no potenciāla, ir liela starpība starp potenciālo un faktisko izlaidi (*negative output gap*), rūpniecība pašlaik spētu palielināt izlaidi bez papildu investīcijām. Tālākai izlaides palielināšanai atkal investīcijas būs nepieciešamas. Jācer, ka tajā brīdī Latvijas valsts riska prēmija būs samazinājusies, tāpat uzņēmumiem pieejamais finansējums būs lētāks un nosacījumi mazāk stingri. Tāpat rūpniecības potenciālās izlaides palielināšanai

svarīgs priekšnosacījums būs pieejamā darbaspēka kvalifikācijas celšana. Ar ražošanu saistītās profesijas kopš neatkarības atgūšanas jauniešu vidū nav bijušas prestižas, tehniskās specialitātes studējošo jauniešu īpatsvars bijis nepietiekams, savukārt vidējās profesionālās izglītības kvalitāte caurmērā ir zema.

Labvēlīgs faktors rūpniecības attīstībai ir pieaugoša interese par Latviju kā vietu investīciju veikšanai, lai ražotu eksportam. Uzņēmumiem, kuru mērķis nav pārdot Latvijā, dziļā IKP lejupslīde ir pat zināmā mērā izdevīga, jo samazina ražošanas izmaksas, pirmkārt – darbaspēka cenu. 2009. gada sākumā ir izziņoti vairāki investīciju projekti, interesantākais no tiem – Norvēģijas kompānijas *Bau How* plānotā ēku moduļu rūpnīca Ventspilī, kurā 2010.–2013. gadā plānots ieguldīt 65 miljonus eiro un nodarbināt 1000 cilvēku.¹³

Pakalpojumu eksports

Latvijas pakalpojumu eksportā pašlaik dominē tranzīts, kā arī kopš pievienošanās ES savu nozīmi strauji palielinājušais tūrisms. Plašsaziņas līdzekļos lielu ievēribu guvušas ieceres par t. s. radošo industriju, medicīnas pakalpojumu lomas palielināšanu nākotnē, par to sīkāk sadaļā „Ekonomikas intelektualizācija”.

Tuvākajos desmit gados izšķiroša nozīme¹⁴ būs tieši minētajiem „tradicionālajiem” pakalpojumu eksporta veidiem, ko nosaka to lielais īpatsvars, kuru nevar strauji mainīt. Tranzīta nozare krīzes laikā ir izrādījusies pārsteidzoši noturīga, 2009. gada pirmajos piecos mēnešos ostās pārkrauto kravu apjoms samazinājies tikai par 1,2%.¹⁵ Satiksmes ministrijas stratēģiskie plāni paredz konteinerpārvadājumu apjomu krasu palielināšanu nākotnē. Tas šķiet perspektīvi, jo līdz ar patērētāju pirktpējas pieauguma atsākšanos Krievijā pieprasījums pēc šādiem pakalpojumiem noteikti pieaugs, jo konteinerus galvenokārt izmanto patēriņa preču pārvadāšanai. Neapšaubāmi, ka arī tālākā nākotnē liela loma būs tradicionālajām lejamajām un beramkravām (nafta, ogles, kālija sāls, amonjaks, graudi utt.).

Tāpat raksta tapšanas gaitā konsultantu un valsts pārvaldes speciālistu vidū tiek apspriesta dzelzceļa elektrifikācijas ideja.¹⁶ Tas dotu virkni priekšrocību Latvijas tranzīta koridoram:

- elektrodzinēju efektivitāte ir ievērojami augstāka nekā dīzeļdzinēju, tāpat enerģijas izmaksas samazinātos, tāpat saruktu lokomotīvu uzturēšanas izmaksas;
- elektrisko lokomotīvu gaitas īpašības ir krietni pārākas, piemēram, tās straujāk uzņem ātrumu;
- ja dīzeļdegviela tiek pilnībā importēta, tad apmēram 2/3 Latvijā patērētās elektrības saražo uz vietas, turklāt stabils papildu pieprasījums 30–50 MW līmenī veicinātu investīcijas elektrības ražošanā.

Tūrisma attīstība pēc pievienošanās Eiropas Savienībai ir bijusi pārsteidzoši strauja. Lielā mērā tas saistīts ar Rīgas lidostas straujo attīstību. Aināra Šlesera lēmums piešķirt ievērojamas atlaides aviosabiedrībām ar lielu pārvadāto pasažieru skaitu ir sakritis ar brīdi, kad lidostas darbības apjomi tiešām strauji pieauga. Cik lielā mērā tā ir korelācija, cik cēloņsakarība, par to ekonomisti noteikti diskutēs vēl ilgi.

Taču skaidrs, ka pasažieru aviopārvadājumos šobrīd ir saskatāmi labvēlīgi tīkla efekti jeb *network effects*, situācija, kad pieaugošs pakalpojumu lietotāju skaits padara šos pakalpojumus vērtīgākus citiem potenciālajiem lietotājiem. Lidosta veidojas par tranzīta mezglu, tas izpaužas galvenokārt divējādi:

- sniedzot iespēju Ziemeļvalstu mazāko lidostu apkalpotajos reģionos dzīvojošiem izdevīgi nokļūt NVS (Neatkarīgo valstu savienības) un arī CAE (Centrālās un Austrumeiropas) pilsētās;
- piesaistot pasažierus no Igaunijas un Lietuvas, kuru lidostas arvien vairāk atpaliek no Rīgas lidostas piedāvāto maršrutu skaita ziņā.

Šī dinamika ne tikai palielina Latviju apmeklējošo cilvēku skaitu, bet arī sniedz iespējas sauszemes transporta uzņēmumiem,

kas pārvadā uz Rīgu pasažierus no Lietuvas un Igaunijas.

2009. gadā tūrisma jomā iezīmējas pret-runīgas tendences. Par spīti pasaules krīzei, 2009. gada 26. jūnijā lidostas *Rīga* preses sekretārs Mārtiņš Langrāts informēja aģentūru *LETA*, ka lidosta šogad prognozē pasažieru skaita pieaugumu līdz 4 miljoniem. Gada pirmajos četros mēnešos pieaugums bija 8,9%.¹⁷ Tiek vērtēts, ka tranzīta pasažieru īpatsvars jau sasniedzis 30% pretstatā 14% 2008. gadā. Tranzīta pasažieru īpatsvara pieaugums nozīmē, ka caurmērā viens lidostas klients Latvijā atstāj mazāk naudas, bet pasažieru tranzīta attīstība tomēr ir apsveicama, jo tas vismaz dod iespēju gūt ienākumus nacionālajai aviokompānijai un lidostai, kā arī palielina Latvijas iedzīvotājiem pieejamo maršrutu skaitu. Taču viesnīcās 1. ceturksnī apmetās par 27% mazāk cilvēku nekā pirms gada.¹⁸

Ekonomikas intelektualizācija

Šī nodaļa galvenokārt attiecas uz tālākas nākotnes perspektīvām, taču minētās tendences noteikti būs saskatāmas arī nākamajā desmitgadē.

Straujais IKP pieaugums iepriekšējos gados nācijā radīja pašpārliecinātību, un viena no spilgtākajām izpausmēm bija 2007. un 2008. gadā populārās tēzes par to, ka Latvijai jābūt uz inovācijām balstītai ekonomikai, t. s. radošajām industrijām un zināšanu ekonomikai turpmāk spēlējot vadošu lomu IKP pieaugumā. Cerams, ka nākotnē Latvijas ekonomika šādu fāzi sasniegs, taču šajā ziņā nevar būt runa par tuvākajiem gadiem. Ekonomikas pieaugumu nākamajā desmitgadē virzīs tradicionālo nozaru attīstība. Nākotne ir tagadnes turpinājums, un ekonomika nevar mainīties acumirklī. Radošajām nozarēm būs vieta, taču pat ļoti straujš pieaugums no zemas bāzes nevar tūlīt sniegt lielu ieguldījumu IKP pieaugumā. Pat ja radošās industrijas augs ļoti strauji, tās nespēs tuvākajā nākotnē kļūt par būtisku IKP pieauguma virzītāju. 2007. gadā radošo nozaru īpatsvars bija tikai 0,74% no IKP,¹⁹ turklāt ļoti plaši definējot radošās nozares, tajās ietverot, piemēram, drukas pakalpojumu eksportu.

Nav šaubu, ka Latvijā radošo nozaru attīstības priekšnosacījumi ir, piemēram, plašais mākslas un mūzikas skolu tīkls, kas rada plašu bāzi, no kuras atlasīt talantus augstāka līmeņa profesionāļus gatavojošām skolām. Tāpat radošu aktivitāti un oriģinālu ideju tapšanu veicinošs faktors noteikti ir Latvijas multikulturālā etniskā vide.

Ekonomiskās politikas tuvākā laika uzdevumi

Makroekonomiskā politika

Makroekonomiskajai politikai ir divi galvenie aspekti – monetārā un fiskālā politika. Monetārās politikas galvenais instruments kopš 1994. gada februāra ir bijusi lata piesaiste *SDR* (starptautiskajam valūtu grozam) un vēlāk eiro. Tas, vai šo piesaisti vajadzētu mainīt, ir viens no karstāk apspriestajiem tematiem šī raksta tapšanas laikā. Neiedziļinoties visās niansēs, autors uzskata, ka argumentu līdzsvars nosliecas par labu līdzšinējā kursa turpināšanai, taču šajā jautājumā nav acīmredzamu patiesību.

Atbilde uz jautājumu, vai lata kursu vajadzētu saglabāt vai mainīt, ir atkarīga tā, vai lata kurss ir vai nav pārvērtēts.

Lata reālā efektīvā kursa atbilstība ekonomikas vajadzībām pašlaik ir plaši un dedzīgi apspriests temats. Tie, kuri saskata būtisku lata pārvērtētību, norāda uz ļoti straujo reālā efektīvā kursa pieaugumu 2007.–2008. gadā. Ja salīdzinājumā ar 1995. gada decembri 2005. gada sākumā reālais efektīvais kurss pret galveno tirdzniecības partnervalstu valūtām bija pieaudzis par 20,4%, tad 2009. gada maijā tas bija pieaudzis jau par 60,5%, tikai nedaudz atkāpjoties no augstākā punkta martā (+64.4%).²⁰ Tas šķietami nepielūdzami norāda uz to, ka latu tiešām vajadzētu devalvēt, respektīvi, ekonomikas ārējā konkurētspēja pašlaik ir nepietiekama. Kādi ir pretargumenti?

- Kā jau minēts, atsevišķas Latvijas rūpniecības nozares, pirmkārt, kokapstrāde šobrīd palielina pārdošanas apjomu stagnējošos tirgos, tātad uz citu valstu konkurentu rēķina, kas neliecina par vāju konkurētspēju.

- Algu pieaugums NĪ burbuļa laikā vizitētais bija celtniecībā, nekustamo īpašumu biznesā, finansēs (tur lielā mērā prēmiju dēļ), kā arī sabiedriskajā sektorā. Šobrīd nodarbinātība visās šajās jomās krasi sarūk, tādējādi algu līmenis ekonomikā strauji sarūk tieši strukturālu izmaiņu dēļ.
- Autoram ir grūti kvantificēt šo procesu, taču, izmantojot situāciju darba tirgū, vienlaikus apstākļu spiesti arī rūpniecības uzņēmumi 2009. gadā ir ievērojami samazinājuši atalgojumu, kā liecina neformālās sarunās ar rūpniecības nozaru pārstāvjiem gūtā informācija; kokapstrādē to var raksturot kā gandrīz visaptverošu parādību.

Precīzāku atbildi uz šo jautājumu ļaus gūt dati par atalgojuma dinamiku, kas tiks publiskoti 2009. gada 2. pusē un 2010. gadā.

Fiskālā politika

Fiskālās politikas iespējas ir ļoti ierobežotas, faktiski šobrīd valdība ir spiesta īstenot prociklisku fiskālo politiku, respektīvi, samazināt izdevumus un palielināt nodokļus dziļas lejupslīdes brīdī. Iemesli – iespējas aizņemties pretcikliskas fiskālās politikas īstenošanai ir ierobežotas. Pat ja tas būtu iespējams, šāda politika radītu ārkārtīgi strauju parāda pieaugumu, jo krīzē valsts iegāja ar ļoti lielu strukturālo jeb cikliski izlīdzināto deficītu. Turklāt mazā ekonomikā ar neizbēgami augstu importa īpatsvaru – ap 50% no stimula iztērētajiem līdzekļiem – veicinātu citu valstu ekonomiku.

Vai ir iespējama nekustamo īpašumu burbuļa atkārtotāšanās nākamajā desmitgadē?

Tas pat teorētiski nevar būt drauds situācijā, kad ekonomikā ir dziļa recesija, taču jau šobrīd tiek paustas bažas, ka izaugsmes atsākšanās brīdī ekonomika varētu piedzīvot vēl vienu NĪ un patēriņa bumu. Autors

uzskata, ka tas nenotiks, par to liecina šādi faktori:

- Demogrāfija. Augsta dzimstība astoņdesmitajos gados veicināja NĪ cenu burbuli 2000.–2007. gadā, jo bija liels jaunas mājsaimniecības veidojošo jauniešu skaits. Dzimstība deviņdesmitajos gados strauji samazinājās, zemāko punktu sasniedzot 1998. gadā. Tāpēc nākamajā desmitgadē jauno mājsaimniecību skaits būs apmēram uz pusi mazāks, tātad mājsaimniecību kopējais skaits krasi samazināsies.
- Ja iepriekšējā desmitgade sākās ar strukturālu mājokļu deficītu, tad nākamā sāksies ar strukturālu pārpalikumu. Bankām un attīstītajiem pašlaik pieder ievērojams, vairākos tūkstošos vienību mērāms nepārdotu mājokļu apjoms, tāpat privātpersonām pieder ievērojams, bet grūti novērtējams mājokļu skaits, kas varētu tikt pārdoti pie mērena cenu kāpuma.
- Desmitgades sākumā Latvijas mājsaimniecībām tikpat kā nebija parādu bankām. Ja vēl 2003. gada jūlijā banku kredītu atlikums mājsaimniecībām bija 592,6 miljoni latu, tad 2008. gada novembrī šis apjoms sasniedza 6433 miljonus latu (Latvijas Bankas dati). Tas nozīmēja, ka sākotnēji bija iespējams straujš parādsaistību pieaugums, tātad strauja līdzekļu ieplūšana ekonomikā. Pirmo aizņēmēju izdarītie pirkumi tieši un netieši radīja papildus labi apmaksātas darbavietas, kuru ieguvēji tad savukārt paši varēja doties uz bankām un netieši radīt vēl jaunas darbavietasutt. Nākamās desmitgades sākumā parādsaistības saruks to atmaksāšanas un aizdevumu norakstīšana rezultātā, taču pie sākotnējās parādu brīvības neatgriezīsies. Kaut arī kreditēšana agri vai vēlū atsāksies, pieaugums vairs nevarēs būt tik straujš.
- Ideoloģijas maiņa. Latvijas politiskā elite pēc padomju sistēmas

sabrukuma metās pretējās ideoloģiskajās galējībās, varbūt pārmērīgi ticot tirgu pašregulēšanas spējai, ieskaitot finanšu jomu. Viegļprātīga attieksme pret pārmērīgu risku uzņemšanos bija vērojama visā pasaulē, bet Latvijā šī problēma bija īpaši izteikta.

- Pasaulē ir fundamentāli mainījusies attieksme pret kredītēšanu, finansistu riska apetīte varētu pieaugt salīdzinājumā ar krīzes kulminācijas punktu, taču tā nesasnies 2006. gada līmeni, kad aizņemties varētu gandrīz visi un jebkam.

Latvijai ir „garantēta” sabalansēta izaugsme, jo citāda vienkārši nebūs iespējama. Nesabalansētai izaugsmei naudu neviens nedos. Tas nozīmē, ka iekšzemes pieprasījums sāks augt tikai pēc IKP līknes zemākā punkta sasniegšanas un atstāšanas pagātnē. Ir pamats uzskatīt, ka pēc piedzīvotā straujā bezdarba kāpuma Latvijas iedzīvotāji daudz augstāk vērtēs uzkrājumu nozīmi, un, atsākoties ieņēmumu pieaugumam, iegūtos papildu latus uzkrās, nevis iztērēs.

Samazināsies ārējais parāds – gan tāpēc, ka tas tiks atmaksāts, gan tāpēc, ka bankas, ieskaitot un galvenokārt ārvalstu banku meitasuzņēmumus, būs spiestas norakstīt ievērojamu daļu agrāk izsniegto kredītu. Uzņēmumu kredītu gadījumā tā nebūs banku izvēle, jo, pēc tam, kad bankrotējis uzņēmums, kura īpašnieki tajā iegulda naudu saskaņā ar ierobežotas atbildības principu (SIA, a/s), bankai nav iespējams vērsties pret to īpašniekiem ar prasībām kompensēt zaudējumus. Tādi radīsies tāpēc, ka daudzos gadījumos ķīlu vērtība nerasnēs banku prasības. Bankām likumdošanā paredzēta iespēja vērsties pret privātpersonām ar prasībām segt starpību starp kredīta atlikumu un (nepietiekamu) ķīlas vērtību, taču šādas iespējas plaša lietošana būtu saistīta ar lieliem politiskiem riskiem.

Struktūrpolitika

Prioritāro nozaru noteikšana

Arī šis jautājums raksta tapšanas brīdī sabiedrībā tiek karsti apspriests. Izteikumi par to, ka šādu soli vajadzētu spert, ir izskanējuši

jau kopš ekonomisko reformu pirmsākumiem, taču pirmo reizi sistemātiski šī ideja pamatota Latvijas Bankas (LB) ekonomistu Ulda Rutkastes, Kristīnes Vītolas un Gundara Dāvidsona pētījumos 2007.–2008. gadā.²¹ Vairāki ievērojami ekonomisti – piem., Alfs Vanags, Uldis Osis – ir uzstājušies pret prioritāro nozaru noteikšanu, uzsverot, ka eksporta izaugsmes veicināšanai svarīgākais būtu lata kursa pazemināšana, tādējādi nodrošinot eksporta izaugsmi veicinošu relatīvo cenu dinamiku. Šī raksta autors sliecas piekrist LB pētnieku viedoklim, uzsverot, kā to dara arī viņi, ka šis atbalsts nenozīmē subsīdiju maksāšanu vai cita veida tiešu atbalstu uzņēmumiem, bet gan valsts atbalstu prioritārajām nozarēm nepieciešamo ražošanas faktoru – pirmām kārtām darbaspēka pieejamības – nodrošināšanai.

Finansējuma pieejamība uzņēmumiem

2009. gadā un 2010. gadā būtisks eksporta pieaugumu veicinošs faktors būs ierobežotā finansējuma pieejamība. Riska uzņemšanās cena pasaules mērogā ir pieaugusi globālās finanšu krīzes dēļ, bet risku līmenis Latvijā ir objektīvi pieaudzis ekonomiskās situācijas dēļ. Dziļš IKP kritums neizbēgami noved pie lielāka bankrotu skaita. Bankām naudas cena jānosaka atbilstoši risku līmenim, lai tās neciestu zaudējumus arī no tagad izsniedzamajiem, ne tikai pagātnē izsniegtajiem kredītiem.

Kredītēšanas riskus var samazināt kredītu garantijas. Visdrīzāk garantiju izsniegšana valstij nebūs komerciāli rentabla, taču nodokļu maksātāji no šīs darbības gūst labumu netiešā veidā.

Cilvēkresursi

Cilvēkresursu nozīme jau ir pieminēta saistībā ar rūpniecības izaugsmes perspektīvām un tieši ar kvalificēta darbaspēka pieejamību. Taču svarīgs jautājums ir arī kopējā darbaspēka pieejamība. Jau iepriekšējās straujās izaugsmes laikā ir konstatēts, ka arī cilvēkresursu absolūtā pieejamība var būt nopietna barjera ekonomikas tālākam pieaugumam. Zemā dzimstība kopš deviņdesmito gadu sākuma nozīmē, ka darbaspējīgo vecumu sasniedzšo cilvēku skaits tieši šobrīd sāk

samazināties un ir samērā precīzi zināma šī procesa ietekme uz darbaspēka pieejamību. Taču nākamās desmitgades laikā divi procesi mazinās sabiedrības novecošanās iespaidu uz potenciālo ekonomikas pieaugumu:

- Mainoties ekonomikas struktūrai, attīstoties tehnoloģijām un veicamā darba saturam, kā arī tirgus ekonomikas apstākļos pieredzi guvušajiem sasniedzot vecumu, kurā ekonomisko reformu sākumposmā cilvēki pensionējās, pieaugs pensijā aiziešanas vecums.
- Pieaugs ģeogrāfiskā mobilitāte, līdz ar to iedzīvotāju nodarbinātību mazāk ierobežos viņu atrašanās reģionos ar zemu ekonomisko aktivitāti.

Grūti prognozējams faktors ir migrācija. Tas ir bijis plaši apspriests temats, par ko bijis ļoti maz „cietu” datu. Sabiedriskajā telpā nereti ir atkārtoti tieši visbiežējošākie skaitļi („vismaz simts tūkstoši”), ko kāda sabiedrībā pazīstama persona iedomājusies, visbiežāk bez jebkāda empīriskā pamata. Šķiet, ka 2004.–2006. gadā emigrācija tiešām bija strauja, taču 2007. gadā jau bija grūti apgalvot, vai neto emigrācija ir pozitīva vai negatīva. Latvijas Bankas dati par ārvalstīs strādājošo naudas pārskaitījumiem parādīja apjomu pakāpenisku stabilizāciju jau 2006. gadā, pēc 2007. gada 1. ceturkšņa, pirms pieauguma atjaunošanās 2008. gada 2. pusē.²² Ekonomiskās situācijas krasi pasliktināšanās 2008. gada 2. pusē un 2009. gadā rada stimulu emigrēt, taču iespējas atrast darbu Rietumeiropā ir krasi samazinājušās. Tālāka emigrācijas gaita atkarīga no salīdzinoša ekonomikas atlabšanas tempa Rietumeiropā un Latvijā. Kaut arī kritums daudz dziļāks bijis Latvijā, arī izaugsmes atjaunošanās šeit varētu būt salīdzinoši strauja. Par spīti straujajam algu pieaugumam 2006.–2008. gadā, algu līmenis Latvijā joprojām vairākkārt atpaliek no Ziemeļvalstu un Vācijas līmeņa un brīdī, kad uzņēmumi izjūt sevišķi lielu spiedienu samazināt izmaksas, tas noteikti var mudināt pārcelt ražošanu uz Latviju.

Arī darba ražīgums ir ievērojami zemāks, taču tas ir vidējais darba ražīgums

ekonomikā, dažādos uzņēmumos tas ir ļoti atšķirīgs un pamatā atkarīgs no paša uzņēmuma, tā pārvaldīšanas kvalitātes, izmantotajām tehnoloģijām u. c. faktoriem. Nav nepārvaramu šķēršļu darba ražīguma paaugstināšanai Latvijas apstākļos līdz Rietumeiropas līmenim, ja tāda ir uzņēmuma īpašnieka apņemšanās.

Kopsavilkums

Šī raksta tapšanas brīdī Latvijas ekonomika ir dziļā recesijā, iekšzemes kopprodukts jau ir samazinājies par apmēram 20% no augstākā punkta 2007. gada 2. pusē/2008. gada 1. pusē. Sagaidāms, ka 2009. gada 2. pusē un mazākā mērā arī 2010. gada sākumā gaidāma IKP samazināšanās vēl par vairākiem procentiem pirms izaugsmes atsākšanās, kas, visdrīzāk, notiks 2010. gada otrajā pusē. Pirmie izaugsmes atsākšanās priekšvēstneši ir maksājumu bilances tekošā konta deficīta pārvēršanās pārpalikumā, kā arī eksporta un apstrādes rūpniecības ražošanas apjomu stabilizācija kopš 2009. gada marta.

Sagaidāms, ka nākamajā desmitgadē ekonomikas izaugsme atgriezīsies pie ilgtspējīga tempa, kas pašlaik ir vērtējams 5–7% līmenī un atbilst potenciālajam darba ražīguma pieaugumam. Tā kā jauns aizņemšanās un nekustamo īpašumu bums nav gaidāms, tad izaugsme būs atkarīga no eksporta sektora, kurā dominējošu lomu spēlēs apstrādes rūpniecība. Pakalpojumu eksports Latvijai tradicionāli bijis salīdzinoši nozīmīgs, ilgtermiņā pieaugot augstas pievienotās vērtības (finanšu, medicīnas) pakalpojumu īpatsvaram. Tuvākajā nākotnē nozīmīgākie izaugsmes virzītāji būs koksnes un pārtikas pārstrāde, tālākā nākotnē pieaugs farmācijas un mašīnbūves salīdzinošā nozīme.

Lielākās iespējas valdībai atbalstīt ekonomikas izaugsmi ir, veicinot šīs nozares nodrošināšanu ar nepieciešamajiem ražošanas faktoriem, pirmkārt, darbaspēku. Tāpat nozīmīgi var būt pasākumi, lai atvieglotu uzņēmumu pieeju finansējumam, attīstot valsts garantiju programmas.

VĒRES

- ¹ Saruna ar Andri Strazdu, *Nordea* bankas vecāko ekonomistu 30.06.2009.
- ² *Swedbank* Baltijas makroekonomikas apskats, 13.06.2009.
- ³ *Swedbank* dati
- ⁴ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tsieb060&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1> (03.08.2009.)
- ⁵ Latvijas Bankas maksājumu bilances dati (www.bank.lv)
- ⁶ Plašsaziņas līdzekļos biežāk nekā neto ārējo parādu piemin bruto ārējo parādu, kas ir lielāka summa, jo neto ārējais parāds ir bruto parāds mīnus pārējās pasaules parādi pret Latviju. Bruto ārējais parāds šobrīd ir apmēram 150% no IKP. Taču nozīmīgāks rādītājs ir neto ārējais parāds, jo liels bruto parāds, ja to līdzsvaro aktīvi ārvalstīs, vēl pats par sevi nesamazina valsts iedzīvotāju reālo patēriņu nākotnē.
- ⁷ <http://www.bank.lv/lat/main/all/sapinfo/lbpdip/arhivs/arhivs2009/1906/index.php?101219> (03.08.2009.)
- ⁸ http://www.nytimes.com/imagepages/2009/04/11/business/20090411_CHARTS.html (03.08.2009.)
- ⁹ Ekonomikas ministrijas prezentācijā „Latvijas ekonomikas atveseļošana” (01.07.2009.) izteikta prognoze, ka 2011.–2015. gadā apstrādes rūpniecība pieaugs par 25,4% pēc krituma 2008.–2010. gadā par 21,8%.
- ¹⁰ Autora saruna ar Kristapu Klausu 10.06.2009. Nepublicēti dati
- ¹¹ Autora saruna ar Vilni Rantiņu 02.06.2009. Nepublicēti dati
- ¹² World Economic Outlook Update. 08.07.2009. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/update/02/index.htm> (03.08.2009.)
- ¹³ Drazdovska, Ingrīda; Lēvalde, Vēsma (2009) Norvēģi ieguldīs 65 miljonus eiro ēku moduļu rūpnīcā Ventspilī. *Dienas Bizness*, 3. apr. http://www.db.lv/a/2009/06/03/Norvegi_ieguldis_65_miljo (03.08.2009.)
- ¹⁴ 2009. gada 1. ceturksnī pārvadājumi veidoja 247,4 no 477,3 miljonu latu lielā pakalpojumu eksporta. Dati no Latvijas Bankas veidotās maksājumu bilances. Avots: www.bank.lv
- ¹⁵ Kravu apjomu kritums Latvijas ostās šogad sasniedz 1,2%. *LETA*, 11.06.2009. Avots: Aģentūras *LETA* arhīvs, www.leta.lv
- ¹⁶ Saruna ar Andri Lauciņu, auditorkompānijas *Ernst&Young* partneri un Ārvalstu investoru padomes valdes priekšsēdētāju 28.05.2009.
- ¹⁷ Pārveidojot esošo termināli, lidosta *Rīga* cer apkalpot līdz 6 miljoniem pasažieru gadā. *LETA*, 08.06.2009.
- ¹⁸ Par viesnīcu un atpūtas iestāžu darbības rezultātiem 2009. gada pirmajā ceturksnī, 26.05.2009. http://www.csb.gov.lv/csp/events/csp/events/?mode=arh&period=05.2009&cc_cat=475&id=9002 (03.08.2009.)
- ¹⁵ Autors šeit paļaujas uz Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrijas darba dokumentos minētajiem datiem, viņam nav zināms šīs statistikas pirmavots.
- ¹⁶ Latvijas Bankas dati. www.bank.lv
- ¹⁷ Piem.: Vītola, Kristīne; Dāvidsons, Gundars (2008) Eksporta strukturālā transformācija preču telpas modelī. <http://www.bank.lv/lat/main/all/pubrun/petijumi/2008/> (03.08.2009.)
- ¹⁸ Latvijas Bankas apkopotie maksājumu bilances dati, www.bank.lv

Eiropas Komisijas statistikas departaments Eurostat. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Latvijas Bankas maksājumu bilances dati un finanšu sektora statistika. www.bank.lv

International Monetary Fund. World Economic Outlook Update. 08.07.2009. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/update/02/index.htm>

Swedbank Baltijas makroekonomikas apskats. 13.07.2009.

INDIVIDUĀLĀ ATBILDĪBA UN KOPIĢĀ LIETA: LOJALITĀTE KAM?

Vita Matīsa akadēmisko karjeru iesāk kā mūziķe, būdama visjaunākā stipendiāte Igora Stravinska dēla Sulima Stravinska klavieru meistarklasē Kanādas *The Banff School of Fine Arts* (1969). Vidusskolu viņa beidz ar visaugstāko ASV nacionālā mēroga atzinību – *National Merit Scholar* statusu (1973). 1976. gadā pēc studijām Ņujorkā, Pařízē un īslaicīgi arī Hārvarda Universitātē iegūst bakalaura grādu (*Bachelor of Arts*) starptautiskajās attiecībās un mūzikā Ņujorkas *Sarah Lawrence College*. Turpina maģistra grāda studijas starptautiskajās attiecībās Kolumbijas Universitātes (Ņujorka) *School of International Affairs* un *Russian Institute* (tag. Harimana institūts), papildinās intensīvos krievu valodas kursus Norvičas Universitātes (Vermontas štata) *Russian School* (1976–1977). Septiņdesmito gadu beigās pārceļas uz Šveici, kur 1987. gadā aizstāv disertāciju Ženēvas Universitātes Starptautisko attiecību institūtā (*Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales*), iegūstot doktora grādu politiskajās zinātnēs. Šveicē strādā

par mācībspēku dažādās privātās iestādēs, ieskaitot *The American College in Switzerland*. 1991. gadā tiek uzaicināta uz Rīgu, lai dibinātu Sorosa fondu Latvijā, un ir fonda direktore līdz 1996. gadam. Šajā laikā fondam ir nozīmīga loma Rīgas Ekonomiskās augstskolas dibināšanā un Rīgas Juridiskās augstskolas izveidē. Paralēli pamatdarbam 90. gados Latvijas Universitātē maģistrantiem docē kursus par Eiropas lietām. Latvijas Ārpolitikas biedrības prezidente (2000–2001). 2006. gadā Latvijā sastāda grāmatu *Robežas* un Šveicē iznāk rakstu krājums *No Kastanolas uz brīvību*, vainagojot vairāk nekā 20 gadu kopdarbību ar Lugāno pilsētu Raiņa un Aspazijas atceres vārdā. Vieslektore Ženēvas universitātē u. c. Esejiste, vairāku publikāciju autore par vēstures, politikas un kultūras tēmām.

Jāatzīstas, ka pirmie domu lidojumi, apsverot šī vakara tematiku, aizlaidās nevis Latvijas valsts cienījamās vēstures problemātikas virzienā, bet atdūrās pret tikpat cienījamās latviešu valodas gramatikas likumu sarežģītumiem un līkločiem. Pirmajam domu lidojuma ieskrējienam traucēja pavisam vienkāršais darbības vārds ‘izaug’ šī vakara diskusijas virsrakstā „Vai Latvijas valsts izaug no biedrībām?”. Jautājums taču nav uzdots vienkāršās pagātnes formā, netiek prasīts, vai Latvijas valsts **izauga** no biedrībām vai ir izaugusi no biedrībām, jautājums, uz kuru atbilde būtu itin vienkārša – jā. Tā vietā tiek prasīts, vai Latvijas valsts **izaug** no biedrībām, un tur jau sākās mana neauglīgā mīņāšanās pa valodnieciskajām, nevis vēsturiskajām taciņām. ‘Izaug’ – vai tas ir vienkāršais vai saliktais laiks, vai tā ir vēlējuma vai vajadzības izteiksme,

galu galā, vai šeit ir runa par pagātni, tagadni vai nākotni?

Noskaidrojusi, ka šī ir nenoteikta darbības vārda forma, ko var traktēt dažādi, jutos pateicīga šī jautājuma formulētājiem, jo slīpētā izvairīšanās no vienkāršās pagātnes formas (pieņemu, ka tas bija slīpēts gājiens no programmas sastādītāju puses, nevis drukas kļūda vai nejaušība) man dod iespēju runāt par kādu svarīgu lietu: proti, par biedrošanos kā Latvijas spožumu un postu. Par to, ka – jā, biedrības bija Latvijas valsts izveidošanas stūrakmeņi, kritisks posms Latvijas valstiskuma apzināšanai un identitātes nostiprināšanai, bet, ja skatāmies uz šodienas Latviju un uz Latvijas valsts turpmāko izaugsmi 21. gadsimtā, mēs nebūt nevaram apgalvot, ka biedrībām – un, galvenais, to korelācijai, ko varētu dēvēt par biedrošanos, – ir tikpat būtiska un vienmēr pozitīva loma.

Nenoliedzami, visi lielle lēcieni Latvijas valsts idejas un īstenošanās vēsturē ir notikuši uz kādas organizētas kopas, uz kādas lielākas vai mazākas grupas pamata. Tā mēs nupat nosvinējām Tautas frontes dibināšanas divdesmito gadadienu – divdesmit gadi, kopš dzima viena no Latvijas skaitliski lielākajām biedrībām, laikā, kad valsts vēl nebija atjaunota. Vēsturiskā situācijā, kur ir iespējami tikai divi varianti attieksmē pret varu – pakļaušanās vai sacelšanās –, skaitliski lielai masai ir svarīga nozīme. Tā ir gan drauds oponentam/okupantam, gan drošības spilvens sev. Viens tu savu latvietību citiem (arī pašam sev) neapliecināsi, bet, dziedot 1873. gada Dziesmu svētku kopkorī, tā jau kļūst par varenu spēku; viens pret baltvācu muižniekiem un fabrikas īpašniekiem tu esi viegli iznīcināms, bet, esot kopā ar tūkstošiem 1905. gada mītiņos un dumpjos, ar tevi rēķinās; viens, stāvot Baltijas ceļā 1989. gadā, tu būtu bijis neredzams, turpretī, stāvot roku rokā starp tūkstošiem, tu uz brīdi esi pasaules uzmanības centrā.

Zīmīgi, ka visos minētajos vēsturiskajos gadījumos politiskā situācija bija relatīvi vienkārša, ar skaidrām robežām: vai nu tu esi apspiesto, vai apspiedēju pusē. Tautas frontes nosaukumā ir pat iekodēts šis skaidrās robežas, šis frontes līnijas jēdziens. Gadsimtiem ilgi latvieši nebija noteicēji paši savā zemē, tārad latvieša politiskajā telpā bija tikai divi iespējamie varianti attieksmē pret varu – pakļaušanās vai sacelšanās. No tā izriet, ka mūsu priekšteči parasti saredzēja tikai divas dimensijas sabiedriskajā un politiskajā dzīvē: viena dimensija – es kopā ar savējiem, otra – visi tie, kas ir pret mums. Šis vecais, gadsimtiem ilgi koptais reflekss – es kopā ar savējiem pret tiem, kuri nav ar mums, – kļuva teju vai automātisks, pašsaprotams, tā bija norma. Tikai tagad, Latvijai pievienojoties veco Rietumdemokrātijai saimei, sākam saprast, ka šī situācija bija vēstures diktēts izņēmums, nevis norma un ka, dzīvojot savā neatkarīgajā valstī, šie vecie refleksi drīzāk traucē mums jaunās demokrātijas uzbūvē, tie nesargā mūsu valsti, bet vājina to no iekšpuses.

Neba mums bija jānogaida līdz mūsdienām, lai konstatētu šī vecā refleksa postošo ietekmi tad, kad latvieši pāriet no protesta

akcijām uz pašnoteikšanās projektiem. Tā graužošo iedarbību tad, kad, svešu ienaidnieku neieraudzījīs, latvietis sāk domāt – varbūt ienaidnieks vēl joprojām slēpjas kaut kur te pat, starp savējiem? Visiem zināmie teicieni – kur divi latvieši, tur trīs partijas vai, kur trīs latvieši, tur četras biedrības – acīmredzami nav bez pamata. Kā to skaisti formulējis viens no galvenajiem Gotlandes Dziesmu svētku rīkotājiem 1979. gadā, kādā pārslogojuma un izmisuma brīdī rakstot no Zviedrijas Itālijā dzīvojošajai Olgai Strunkei: „Latvieši ir, protams, izredzētā tauta, bet kaut ko ar tādiem sarīkot, ir dullo darbs.”¹

Jūs, austrumieši, esat ilgdzīvotāji, bet arī jūs neesat bijuši pasargāti no latvietim tik iemīļotajām atdalīšanās, apsūkāšanas, čomiskās čupošanās un draugu būšanas nodarbībām. Lasot jūsu vēsturi, var konstatēt, ka jūsu biedrība vairāk nekā pirms simts gadiem pārdzīvojusi divus nopietnas šķelšanās brīžus vai – kā jūs to paši eleganti dēvējat – brīžus, kad notika atdalīšanās no „celma pulciņa”.²

Daudz spilgtāks piemērs kādai latviešu biedrības nespējam vienoties pirmām kārtām ap principu, nevis ap personībām ir Raiņa vadītā Latviešu komiteja Šveicē, kura tika dibināta 1915. gadā, laikā, kad situācija vācu armijas izpostītajā dzimtenē bija īpaši kritiska. Šveicē dzīvojošo latviešu nebija daudz – labi ja 100, un var apgalvot, ka pirmais latviešu parlamentārās demokrātijas mēģinājums notika Šveicē 1915.–1916. gadā, kad tika izveidota *Comité letton en Suisse* (Latviešu komiteja Šveicē) – komiteja vai biedrība, kuras mērķis bija visus Šveicē dzīvojošos latviešus, neskatoties uz partijas piederību vai nepiederību, apvienot latviešu lietas, latviešu autonomijas idejas aizstāvībai un kuras prezidents bija Jānis Rainis. Komitejas mūžs bija īss – tikai viens gads – tās dažādo locekļu nesaskaņu dēļ. Vārds ‘nesaskaņas’ ir pat pārāk diplomātisks, jo starp vismaz diviem tās locekļiem – sociāldemokrātu Fēlikšu Cielēnu un pilsonisko demokrāti Annu Ņeniņu – valdīja personīgs naidis, kura neglītie vaibsti vīd strīdnieku nepublicētajā korespondencē. Latviešu savstarpējos ķīviņos tika ievilkta arī dažas tālaika Šveices prominences, kuras ar izbrīnu vēroja šo latviešu nespēju vienoties ap pašsaprotamu, elementāru principu vai,

kā to precīzi raksturoja komitejas sekretāre Austrā Krauze-Ozoliņa savā sarūgtinājumu pilnajā 1917. gada vēstulē Rainim, „Šveiciešu dažādo partiju cilvēki var apvienoties latviešu tautas pašnolemšanās prasību vārdā. Mēs latvieši paši – ne!”²³

Šveicei pieder viena no vecākajām demokrātijas tradīcijām Eiropā, Latvijai – viena no jaunākajām, un Latvijas valsts dibināšanās priekšvakarā tas nebūt nebija pārsteidzoši, ka latvieši Šveicē un dzimtenē vēl nebija nobrieduši domai: autonomā vai neatkarīgā demokrātiskā valstī visatšķirīgāko politisko pārliecību ļaudis var un tiem pat ir pienākums sadarboties, aizstāvot noteiktus pamatprincipus. 1917. gadā tas nebūt nebija pārsteidzoši, ka vecie refleksi – vai tu esi kopā ar mani vai ne, vai esi savējais vai ne, vai sēžam vienā tranšejā kopā vai ne – vēl joprojām ņēma virsroku.

Taču vai šodien, Latvijas neatkarīgās valsts 90. dzimšanas dienas gadā, mēs varam apgalvot, ka šie vecie refleksi ir izmiruši? Ka tos ir aizstājusi Šveicē un citās vecās Rietumdemokrātijas valstīs prevalējošā attieksmes norma, kur galvenais jautājums nav – ar ko tu biedroies, kāda ir tava aizmugure –, bet kādi ir tavi principi, kāda ir tava individuālā vērtību sistēma un vai uz šī principa, šī vērtību vai likuma pamata mēs varam atrast kopēju valodu? Vai Latvijā mēs pirmām kārtām esam lojāli pret likumu, pret kādu vērtību sistēmu, pret valsts interesēm vai arī joprojām esam lojāli pret kādu cilvēku grupējumu un to pašlabumu, ko iegūstam, būdami šīs grupas iekšpusē, nevis ārpusē?

Latvijas tauta saprot un vienmēr ir sapratusi, ka būt varas lokā – tas atmaksājas. Turklāt stāvēt vienam ar saviem principiem – tas var būt pat bīstami dzīvībai. Stabils latvisko vērtību kods paaudžu paaudzēs ir bijis – jo tuvāk kādam savējo/varas lokam, jo labāk. Latvijas valdītāji ir rēķinājušies ar šo latviešu pielāgošanās mākslu, un arī šodien tas ir spēcīgs trumpis viņu politisko instrumentu krājumā.

Atbildot uz šiem jautājumiem – kāds ir mūsu vērtību kods? kam vai kuram mēs dāvājam savu lojalitāti? vai drīzāk esam lojāli pret principiem vai pret varas klaniem? –, mēs reizē atbildam uz ko svarīgāku: vai Latvija

šodien ir ziemeļeuropeiska valsts ne tikai pēc formas, bet arī pēc saturā?

Mēs varam pasauli sadalīt dažādi – starp bagātākajām un nabadzīgākajām valstīm, starp demokrātiskiem un autoritāriem režīmiem, bet viena no uzkrītošākajām šķirtnēm ir tā, kas atdala sabiedrības ar individuālistisku mentalitāti no tām ar kolektīvistu mentalitāti. Ķīnietis, lūgts komentēt *bildi*, kur govju ganāmpulks mielojas plašā pļavā, drīzāk stāstīs par pļavu, par *bildes* kontekstu, vai arī par ganāmpulka kopējām pazīmēm; šveicietis vai amerikānis drīzāk stāstīs par kādu atsevišķu govī un šīs govīs uzvedību; šveicietis, iespējams, izcels vistīrāko baltmuguri, un amerikānis, iespējams, pievērsīs uzmanību visaktīvākajai sperdāļai. Tā ir atšķirīga pasaules uztvere, pierādīta dažādos eksperimentos.

Tas, ka individuālistiskas sabiedrības mēdz būt ar demokrātisku pārvaldes sistēmu un ka kolektīvas sabiedrības mēdz būt ar autoritāru pārvaldes sistēmu, arī ir pārbaudīts fakts. Šķiet, ka neviens īpaši neprotēs, ja apgalvosim, ka, piemēram, Centrālās Āzijas valstis ir kolektīvas sabiedrības ar autoritāriem režīmiem. Ka šajās valstīs tava dzīves kvalitāte ir pirmām kārtām atkarīga no tavas tuvības pakāpes privileģētajam valdības vai nomenklatūras lokam. Neviens īpaši neprotēs, ja mēs apgalvosim, ka šajās valstīs lietas tiek kārtotas pēc īpašas loģikas. Šī īpašā loģika tiek apcelta kādā amizantā pasāžā populārā krievu-amerikāņu rakstnieka Garija Štengarta grāmatā *Absurdistāna*. Jā, gan grāmatas, gan valsts nosaukums ir *Absurdistāna*, bet, kā jau teicu, par nevienu konkrētu valsti nerunāsim, bet liksim lietā iztēli. Absurdistānas valstī ir izdarīts liels noziegums, iesaistītas valsts augstākās amatpersonas un noziegums ir ar starptautisku rezonansi. Grāmatas varonis, naivs un paštaisns amerikānis no Bruklinas, skaļi deklarē, ka „Jaunie noziedznieki tiks sodīti!”, uz ko viņa sarunas biedrs, Absurdistānas valsts policijas priekšnieks kapteinis Belugins, lakoniski atbild: „Tas ir viens veids, kā var skatīties uz šo lietu. Ir arī cits veids, proti: Oļegs un Pēterburgas gubernators ir bērniņas draugi. Viņi kopā apmeklēja šaha akadēmiju. Viņiem Komo ezera krastmalā robežojas īpašumi. Viņu sievas ir VIP klientes pie vienas un tās

pašas pedikīristes, un viņu bērni mācās vienā un tajā pašā Šveices privātskolā. Oļegs nekad netiks apsūdzēts.”⁴

Vai šī loģika mums ir tik sveša? Vai tā notiek tikai Absurdistānā? Acīmredzot ne, ja jau viena no Krievijas populārākajām politiķēm Irina Hakamada apgalvo, ka Krievija ir bizantiska valsts, kur ietekme tiek būvēta uz attiecību pamata un kur, kā viņa saka, „attiecības tiek veidotas, izmantojot kristības, jubilejas, ģimenes svētkus – dāvanas, komplimenti, izpalīdzēšana neformālos jautājumos: apģērbt, apaut, salabot, izārstēt”.⁵ Es tev – tu man.

Un kā ir Latvijā? Vai ietekme un vara tiek būvēta uz kompetences un inteligēnces pamata vai arī uz attiecību pamata? Vai visātrākais un drošākais ceļš pie naudas, varas un ietekmes ir ar konkursa un stipendijas palīdzību, absolvējot prestižu augstskolu ar visaugstākajam atzīmēm? Vai arī tas drošākais ceļš būs atrašanās pareizā draugu lokā, produktīva berzēšanās pareizos tenisa klubos, valsts akciju sabiedrību šefa dzimšanas dienu svinībās Kiprā, medību laukos, prezidenta valsts vizīšu delegācijās un pat Himalaju kalnu virsotnēs?

Atbilde uz šo jautājumu nav iepriecinoša. Bēdīgākais ir tas, ka, izrādās, daudzi ietekmīgi cilvēki mūsu atjaunotajā republikā uzskata, ka šāds bizantisks attiecību modelis ir normāls, pat vēlams. To precīzi formulējis kāds pazīstams Latvijas advokāts, bijušais deputāts, vairāku atjaunotās republikas likumu līdzautors: „Sabiedrība, kur likumu tur augstāk par cilvēku savstarpējām attiecībām, jau ir totalitāra.”⁶

Šī ir visai interesanta totalitārās sabiedrības definīcija – it sevišķi, ja tās autors ir advokāts, jo totalitārā sabiedrība parasti tiek raksturota tieši pretēji: tā ir sabiedrība, kur parastais pilsonis labi zina, ka likums viņu neaizsargās, ka taisnību viņš viens nekur nesameklēs un ka vienīgais, kas viņu aizsargās, būs atrašanās kādas varas grupas iekšpusē vai tuvējā orbītā. Totalitārā sabiedrība ir tā, kur figurē tāda īpaša nomenklatūras vai brahmaņu kasta un brahmanis zina, ka tad, kad viņš ir pārkāpis sliekšni un iekļuvis kastas pilī, viņam ne par ko vairs nav jā rūpējas.

Tas, ka Oļegs un Pēterburgas gubernators ir bērniņas draugi un ir apmeklējuši vienu un to pašu šaha akadēmiju, pats par sevi nav nekas slihts. Tenisa kluba apmeklēšana ir pat ļoti veselīga lieta, un principiāla izvairīšanās no dzimšanas dienu svinībām Kiprā vai kaut kur citur nevienam nebūtu iesakāma. Tāpat līdzdalība visdažādākajās biedrībās var būt pat ļoti svētīga lieta gan individuālajam biedram pašam, gan valstij vispār. Biedrošanās pati par sevi nav nekas slihts; tā kļūst postoša tikai tad, kad tiek pārnesta citā, neatbilstošā sfērā; tad, kad, sēžot kādā komisijā, mēs balsojam nevis par to projektu, kas vislabāk atbilst visiem kritērijiem, vai par viskvalificētāko kandidātu, bet balsojam par to, kas ir mūsu kluba, biedrības, partijas, klanu vai kliķes līdzbiedrs; tā kļūst postoša tad, kad biedrības vai partijas īstais mērķis – pašlabuma gūšana – tiek maskēts aiz cēliem vārdiem un nodomiem; postoša tad, kad mūsu pirmais reflekss ir lojalitāte pret konkrētu cilvēku vai cilvēku grupu, nevis pret vērtību sistēmu, principu vai likumu.

Lojalitāte pret valsti (kas nebūt nav tas pats, kas valsts iekārta), pret sabiedrības interesēm, pret sirdsapziņu, pret likumu un principiem stāv pāri lojalitātei pret partijām, biedrībām vai kādu citu varas klanu. Dzīvojot apspiestības apstākļos, mūsu priekšteči ar grūtībām saredzēja ko citu, nekā tikai divas dimensijas sabiedriskajā un politiskajā dzīvē: viena dimensija – es kopā ar savējiem, otra – visi tie, kas ir pret mums. Bet ir arī kāda trešā dimensija, kuras kontūras mūsu senčiem ne vienmēr bija viegli saskatīt. Šo trešo dimensiju Latvijas valsts mērogā sauc par ‘valstisku domāšanu’, individuāla mērogā tā dēvējama vienkārši par ‘principiem’ vai ‘morāli’.

Ne jau visi mūsu senči domāja tikai aziātiskās klanu kategorijās, un ne jau visi bija nespējīgi saskatīt šo trešo dimensiju arī apspiestības apstākļos. Spriežot pēc Jāņa Čakstes atstātiem, jūsu biedrības „Austrums” dibināšanas dienā pirms 125 gadiem Krišjānis Valdemārs skaidri saskatīja šo trešo dimensiju, kaut gan viņš tai deva mazliet atšķirīgu, bet tikpat netveramu nosaukumu, to dēvējot par „vispārību”: „Ikviena pienākums ir ziedot daļu no sava laika vispārībai – latviešu tautai, strādājot šādā vai tādā veidā.”⁷

Daži mūsu priekšteči bija pat tik tālredzīgi, ka vēl pirms valsts dibināšanas skaidri pareģoja, kādu postu mūsu topošajai valstij nesīs klanu cīņas. Brīdī, kad Latviešu komiteja Šveicē bija uz izjukšanas robežas, 1916. gadā, Fēlikss Cielēns kritizē Austru Krauzi-Ozoliņu par to, ka viņa esot „neno-teikts cilvēks – liberāls, demokrāts, sociā-lists – viss kas kopā”.⁸ No F. Cielēna viedokļa tas bija būtisks trūkums, nepiedodams grēks; svarīgāk par visu šķita zināt – skaidri, uz visiem laikiem zināt, kurā „pusē” cilvēks nostājies. Paies gadi, pirms latviešu domāšanā šo opozīcijas instinktu nomainīs konsensa instinkts un cilvēks, kas sevi dēvē par „tikai demokrātu” – bez partijas, klana vai citas grupas piederības – tiks pilnībā pieņemts kā lojāls pilsonis.

Reaģējot uz F. Cielēna pārmetumiem, A. Krauze-Ozoliņa raksta Rainim šādus viedus vārdus, ar kuriem es arī pielikšu punktu: „Šī cīņa beigsies ar to, ka mani pasludinās par buržuju, anti-demokrātu utt. Un tomēr: manā sajūtā šīs sludināšanas, šīs ķeceru ķerstīšanas, šīs par intelektuēlas negodības cenu iegūtais fanātisms un ‘īstā’ prestižs – tās ir mūsu tagadnes un arī vēl nākotnes lielākās kultūras briesmas.”⁹

Tās ir mūsu tagadnes un arī vēl nākotnes lielākās kultūras briesmas – šis pēdējais teikums vēstules oriģinālā ir pasvītrots vairākas reizes.

Tāpat kā toreiz, 1916. gadā, arī šodien, Latvijas Republikas 90 gadu dzimšanas dienas priekšvakarā, būt „tikai demokrātam” mūsu valstī – bez partijas, klana vai citas grupas (arī biedrības) piederības vai aizmugures – ir visai sarežģīta un neizdevīga lieta. Ja padomju laikos šāda piederība varēja būt pat izdzīvošanas jautājums (kam citam, ja ne vistuvākajam draugu lokam paziņot, kur šodien tirgo olas; kam citam prasīt, ja ne savējam, kur un kā bērnam iegādāties nepieciešamos produktus), tad šodien tie kārotie kumosī un piederība, kas tos nodrošina, vairs nenosaka, vai cilvēks izdzīvos vai ne, bet vienkārši – vai viņš dzīvos skaisti un viegli vai ne.

Vērtību sistēma, kurā priekšroka tiek dota skaistajai vai vismaz vieglajai dzīvei bariņā, ir vērtību sistēma, kur individuāla

atbildība spēlē mazsvarīgu vai neeksistējošu lomu. „Barā arvien drošāk...”¹⁰ – tā apliecina kāds Sūnu ciema iedzīvotājs. Nav šaubu, ka Sūnu ciemā tā tas ir, jo patvērums kādā „mēs” kolektīvā automātiski atbrīvo no individuālas atbildības. Sūnu ciema dzīve ir kolektīva dzīve, kur tas, kas neielaižas draudzīgos darījumos, kur tas, kas mēģina izcelties, kur tas, kas neievēro varas hierarhiju, ir izolēts, ja ne vairāk. Un izolētība kolektīvā sabiedrībā – tas ir ja ne nāves spriedums, tad neveiksmes garantija noteikti.

Taču, ja sabiedrībā valda sistēma, kurā primārais vērtību kods ir lojalitāte pret varas klaniem, nāve vai neveiksme piemeklēs ne tikai nepakļāvīgo indivīdu vien, bet visu sabiedrību kopumā. Jo labi ir tikai tiem, kuri atrodas varas klana iekšpusē, nevis ārpusē. Viegla, bezatbildīga dzīve bariņā, kur no tevis prasa tikai lojalitāti bariņa barvedim – tā ir neveiksmes garantija visai sabiedrībai, visai valstij. Kā citādi? Ja jau valsts pārvaldē un valsts vadībā gadiem ilgi ir nonākuši cilvēki, kuru galvenā kvalitāte ir viņu lojalitāte pret kādu grupu, nevis viņu talants, izcilība un darba spējas, vai bija un ir pamats sagaidīt izcilu rezultātu? Atstājot valsts lietas atkarīgas no savstarpējas klanu cīņas iznākuma, vai rezultāts būs vērstas uz valsts iedzīvotāju labklājības nodrošināšanu?

Vairs nav ne 1873., ne 1905., ne 1989. gads, kad cilvēks bez savējo armiju aizmugures, viens, neko nevar izecināt. Šodien ne jau mums to biedrību, partiju, kustību un klubīņu trūkst. Trūkst kaut kas pavisam cits: mums trūkst tie „tikai demokrāti”, mums trūkst tie individuāli atbildīgie cilvēki, kuri ir gatavi stāvēt vieni par principu, gatavi strādāt „vispārībai”, cilvēki, kuri ir spējīgi ne tikai ieraudzīt dzīves „trešo dimensiju”, bet ir arī gatavi dzīvot saskaņā ar demokrātiskas, humanistiskas sabiedrības pamatvērtībām, cilvēki, kuri ir gatavi ziedot savu laiku un darbu (un varbūt daļu savas personīgās labklājības) sabiedrības un valsts labā.

Latvijas valsts izauga no biedrībām, bet neatkarīgā, demokrātiskā Latvija turpinās augt un plaukt tikai tad, ja varas un atbildības nesēji būs simtiem tūkstošiem „tikai demokrātu” dažu, ierobežotu varas klanu vietā.

VĒRES

- ¹ Jāņa Rītuma vēstule Olgai Strunkei 1979. g. 12. martā. Rakstniecības, teātra un mūzikas muzejs (turpmāk RTMM), fonds Nr. 435218
- ² Lerhis, Ainārs. Maskavas latviešu studentu vakari (1883–1901). *Ieskats akadēmiskās vienības „Austrums” vēsturē*. www.austrums.lv (14.10.2008.)
- ³ Austras Krauzes-Ozoliņas vēstule Jānim Rainim 1917. g. 9. janv. RTMM 21881
- ⁴ Shteyngart, Gary (2008) *Absurdistan*. New York : Random House Trade Paperbacks, 40
- ⁵ Hakamada, Irina (2007) *Sex lielajā politikā*. Rīga : Zvaigzne ABC, 33
- ⁶ Cit. Ozoliņš, Aivars (2008) Mafijas un teroristu komfortam. *Diena*, 12. marts, 6
- ⁷ Cit. Lerhis, Ainārs *op. cit.*
- ⁸ Fēliksa Cielēna vēstule Jānim Rainim 1916. g. 29. aug. RTMM 120354
- ⁹ Austras Krauzes-Ozoliņas vēstule Jānim Rainim 1916. g. 26. nov. RTMM 23930
- ¹⁰ Upīts, Andrejs (b. g.) *Sūnu ciema zēni*. Rīga : Zvaigzne ABC (jauns izd.)

Raksta pamatā ir uzstāšanās akadēmiskās vienības *Austrums* rīkotā atklātā sabiedriskā diskusijā *Vai Latvijas valsts izaug no biedrībām?* 2008. gada 16. oktobrī Rīgā, Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā.

ATBILDĪBA PAR BRĪVĪBU

Artis Pabriks dzimis 1966. gadā Jūrmalā, precējies, trīs bērni. 1984. gadā beidzis Jūrmalas 1. vidusskolu. 1992. gadā absolvējis Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāti, kļūstot par vēstures speciālistu. Izglītību turpinājis Orhūsas Universitātē (Dānijā), iegūstot politikas zinātņu doktora grādu (1996). Strādājis par vieslektoru Orhūsas Universitātē (1994), par lektoru Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātē (1996), pēc tam kļuvis par Vidzemes Augstskolas (ViA) rektoru (1996). Kopš 2002. gada ViA asociētais profesors, Latvijas Cilvēktiesību un etnisko studiju centra pētnieks, Latvijas Transatlantiskās organizācijas valdes loceklis. Ievēlēts par Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli (2004) un ViA profesoru (2006). Daudzu publikāciju un vairāku grāmatu autors, kas izdotas gan Latvijā, gan citur Eiropā. 2004. gadā kļūst par Saeimas deputātu, Saeimas Ārlietu komisijas priekšsēdētāju, Ārlietu ministrijas parlamentāro sekretāru. 2004. gada jūlijā kļūst par ārlietu ministru. 2006. gadā ievēlēts par 9. Saeimas deputātu, tiek

apstiprināts ārlietu ministra amatā. 2007. gada oktobrī atkāpies no ārlietu ministra amata un izstājies no Tautas partijas, tādējādi protestējot pret Tautas partijas vadības īstenoto partijas interešu stādīšanu augstāk par Latvijas valsts interesēm. Politiskās partijas *Sabiedrība citai politikai* dibinātājs.

Domāju, es varētu sevi pieskaitīt pie praktizējošiem politologiem, jo, no vienas puses, mani vienmēr interesējusi akadēmiskā dzīve, universitāte, bet, no otras puses, vienmēr esmu bijis pārliecināts aktīvistis sabiedrībā, jo esmu uzskatījis, ka tā ir vērtība un pienākums – kaut ko darīt sabiedrībā un līdz ar to arī politikā.

Pārstāvu partiju, kura sauc sevi par sociālliberālu. Tad, protams, rodas jautājums – kādas vērtības konkrēti pats pārstāvu? Ja skatāmies uz politikas teoriju un sabiedrības attīstību, redzam, ka ir virkne dažādu vērtību. Agri vai vēl parādās jautājums, kuras vērtības mums ir tuvākas, un, ja skatos uz savu personību, tad jums tas ir jāzina. Jo ir ļoti grūti spriest par runātāju, spriest par rakstu vai politisku, vai akadēmisku piedāvājumu, ja nezini, kas to ir rakstījis. Nav jau svarīgi izlasīt tikai, kas ir rakstīts, svarīgi ir zināt, kas to ir uzrakstījis un kādā laika periodā to ir rakstījis.

Piederu pie tiem, kas ļoti stingri iestājas par liberālajām vērtībām. Tajā pašā laikā tas

nenozīmē, ka pametam novārtā citas vērtības. Esmu bieži ticis pārprasts tādās mazākās diskusijās tāpēc, ka sevi saucu par ļoti kaislīgu republikāni. Kad es saku – ļoti kaislīgs republikānis, tad parasti visi saka – jā, par to Bušu laikam, par tiem republikāņiem. Man ir vēlreiz jāpasaka – tad, kad saku, ka esmu kaislīgs republikānis, vēlos, lai mani neasociē ar republikānisko partiju. Esmu par filozofisko republikānismu. Filozofiskais novirziens nozīmē, ka es mīlu republiku, un tas ir arī viens no iemesliem manai politiskajai darbībai, jo republikānisma filozofijas pamatā ir cilvēka aktīva līdzdalība sabiedriskajos procesos.

Tas nozīmē – ja nepiedalāties politiskajos procesos, mēs zaudējam savu brīvību, lēnām zaudējam savu neatkarību un tās brīvības, kas mums ir dotas. Ja sevi uzskatu par liberāli domājošu cilvēku un ja man šīs vērtības ir tuvas, es nevaru nebūt republikānis, jo man ir bail, ka man kāds tās varētu atņemt, ka tās visu laiku ir briesmās. Drošības koncepcijā – kādā globālā vai reģionālā – mēs

vienmēr sakām, ka drošības nekad nav par daudz. Tā arī brīvības un atbildības šīs brīvības priekšā nekad nav par daudz.

Ja gribam būt aktīvi, ja gribam būt liberāļi, mēs, protams, to darām demokrātiskā lokā. Protams, mēs esam arī demokrāti. Ja runājam par kādām sociālām vērtībām, parasti to asociē ar sociālistiem un sociāldemokrātiem. Vai tad demokrātija var pastāvēt tur, kur vara pieder dažiem? Un šeit es runāju ne tikai par politisko varu, bet arī par ekonomisko varu, par ekonomisko ietekmi. Nē, demokrātija var pastāvēt tikai tad, ja šī vara ir daudz maz līdzvērtīgi sadalīta, ja šī vara pieder vidusšķirai, jo vidusšķira vienmēr ir bijis tas spēks, kas ir uzturējis demokrātiju, kas ir uzturējis demokrātisku valsti – demokrātisku republiku – un kas par šīm vērtībām ir visvairāk iestājies.

Droši vien, ka pie vidusšķiras nepieder cilvēks, kurš saka, piemēram: „Pašreiz ekonomikā grūti laiki un mēs mainām ārpolitisko virzienu un uzturam ekonomiskos sakarus ar tiem, kuriem ir arī politiskās intereses mūsu vai kādā citā valstī.” Vai tas liecina par vidusšķiras domāšanu? Vidusšķira ir tā, kas var iziet ielās, un teikt: „Man pietiek, es aizstāvu savu demokrātiju!”

Ko mēs saprotam ar konservatīvajām idejām? Mēs varam ar tām saprast ģimeni. Varam saprast arī kristīgās vērtības, bet vai kristīgās vērtības nav pamatā mūsu civilizācijai? Ir. Kāpēc? Tāpēc, ka kristīgās vērtības lielā mērā radās uz Atēnu un citu Grieķijas pilsētvalstu drupām. Atēnās un citās polisās cilvēki dzīvoja demokrātijā, bet mazās kopienās. Kristietības parādīšanās savā veidā pavēra pasauli, pasakot, ka pastāv kādas universālas vērtības. Un šo universālo vērtību centrā uz zemes lielā mērā ir cilvēks. Vai tas nerunā par zināmām līdzībām ar liberālisma ideoloģiju? Ja nebūtu kristietības, mēs tik ātri nenonāktu līdz Džonam Lokam un pārējiem liberālisma domātājiem.

Tātad mēs redzam, ka šī vērtību gūzma, kas pastāv Eiropā, ir savijusies, tā pastāv kopā. Kāds tad ir mūsu uzdevums? Mūsu uzdevums nav ne politiskajā dzīvē, ne akadēmiskajā dzīvē, ne kaut kur citur, es atvainojos, tēlot dinosauros. Mūsu uzdevums

nav pārstāvēt vienmēr un visur tikai vienu pieeju. Dzīve mainās, upe plūst, divreiz nevar iekāpt vienā un tajā pašā ūdenī. Tas nozīmē, ka mums ir virkne vērtību – sociālās, liberālās, demokrātiskās, piedalīšanās vērtības, ģimenes vērtības, kuras stāv uz vērtību plauktiņa. Un, kad mēs paskatāmies ārā pa logu uz mūsu sabiedrību un redzam, ka kaut kas nav pareizi, redzam, ka kaut kas ir jādara, tad mēs pieejam pie šī plauktiņa, atrodam atbilstošo grāmatu, un sakām: ziniet, man šķiet, ka šodienai labākā atbilde – vairāk likt uzsvāru uz šo virzienu, mazliet pieliekt to virzienu.

Negribu šīs lietas relativizēt, jo ideoloģiju konkurence, domu konkurence var pastāvēt tikai demokrātiskā sabiedrībā, kura ievēro cilvēktiesības, un tā var pastāvēt sabiedrībā, kur cilvēki ir aktīvi, jo, ja cilvēki nav aktīvi, viņi nevar ne apmainīties domām, ne veicināt savas valsts attīstību. Lūk, un tad, kad skatos uz Latvijas sabiedrību, domāju, ka neesam izņēmums, mēs nedzīvojam uz vientuļas salas. Mums ir līdzība arī ar citām Eiropas sabiedrībām.

Pēc mūsu valsts atjaunošanas 90. gadu sākumā ļoti centāmies atbrīvot cilvēku. Mēs cīnījāmies ne tikai par valsts brīvību – cīnījāmies arī par mūsu personīgo brīvību, par brīvību ievērot publisko un privāto nodalījumu, izvēles brīvību, par vārda brīvību utt., u. t. jpr. Mēs tajā laikā uzsvērām arī: ja gribam šīs brīvības, ir jābūt aktīvam. Tātad – aktīvs indivīds. Tas nozīmē, ka gribējām atjaunot liberālās vērtības, izveidojot cita veida sabiedrisko kopienas, kura ir balstīta uz liberālajām brīvības vērtībām.

Savukārt, ja šodien paskatos uz mūsu sabiedrību, – ko es redzu? Redzu neticību politikai, neticību savai valstij, neticību savas valsts institūcijām un patiesībā ļoti zemu savstarpējās uzticības pakāpi. Tas nozīmē, ka mūsu sabiedrība ir lielās briesmās. Pa šiem 15 gadiem esam ieguvuši nevis atbrīvotu, liberālu indivīdu, kurš aktīvi rūpējas par savu un savas valsts dzīvi, bet cilvēku, kurš patiesībā ir atomizēts, kurš sēž televizora priekšā, grauž čipsus, uzdzer kolu un nospļaujas par to, kas notiek ārpusē. Šāds cilvēks nevar uzturēt demokrātiju vai valsti. Vēl vairāk, šāds

cilvēks sevi būtībā uzdāvina kādam citam, kurš ir gatavs būt aktīvs, kurš ir gatavs iziet un izlemt šī cilvēka vietā, un tas ir bīstami.

Varam redzēt, ka saduras, no teorijas viedokļa, divas lielas koncepcijas. Viens ir komunitārisms, kas pāri visam izvirza sabiedrības intereses, un otrs – individuālisms, kur ar kolektīvu nav nekāda sakara; indivīds – tas ir pāri visam, tur mēs neiejauksimies. Ja skatāmies uz pasaules attīstību, uz sabiedrības attīstību visā pasaulē vēsturiski, mēs redzam, ka šis uzsvars uz komunitārisma vai individuālismu ir gājis tā kā viļņveidā – ir bijuši periodi, kad lielāks uzsvars likts uz komunitārisma, kopīgās intereses ir stāvējušas pāri atsevišķajām, un ir bijis laiks, kad individuālās intereses attiecīgajā momentā ir bijušas svarīgākas.

Skatoties uz Eiropu, gribētu teikt pāris vārdu par Vāciju. Nesen vācu žurnālā *Spiegel* par šo tēmu bija pāris rakstu, kuri manī rosināja pārdomas. Runa bija par tā saucamo Šrēdera *Agenda 2010*. Ko tas nozīmē? Tas ir plāns, ko piedāvāja tālaika Vācijas kanclers Gerhards Šrēders politiskam un ekonomiskam atveseļošanās procesam Vācijā, kur, tāpat kā daudzās citās Eiropas valstīs, var novērot nelielu labklājības pagrimumu. Šrēders šajā plānā teica: jāsamazina valsts loma veselības aprūpē, sociālajā aprūpē, cilvēkiem pašiem jāuzņemas lielāka atbildība, jābūt aktīvākiem, jādod nelielas priekšrocības uzņēmumiem, industrijai utt. Tā atdos mums lielāku kapitālu, būs vairāk naudas, būsīm labāk pārtikuši. Tagad ir 2008. gads. Kāds ir rezultāts? Liela daļa Vācijas sabiedrības saka – jā, reformas tika īstenotas, mēs zaudējām sociālo drošību, bet pārmaiņa vēl nav notikusi. Liela daļa no šajā laikā iegūtā aizgāja ļoti šauram slānim – menedžeru, pārvalžu un valžu uzturēšanai. Tātad savā ziņā sabiedrība ir zaudējusi sociālo drošību, ir ieguvusi vairāk naudas, tajā pašā laikā daži ir ieguvuši vairāk. Vai tas ir labi vai slikti? Domāju, ka jebkurā gadījumā tas negatīvi iespaido demokrātiju. Atcerēsimies vēl mūsu pašreizējo globālo finanšu krīzi. Sabiedrība pēc šādām reformām, ko piedāvāja Šrēders, netic citām valsts reformām. Valsts ietekme uz regulāciju ir samazinājusies. Sabiedrība ir atsvešinājusies no valsts institūcijām – vairāk

nekā 60. vai 70. gados. Un, jā, labklājības valsts arī nav izglābta.

Tagad, ja pārceļam fokusu uz Latvijas gadījumu, ko mēs redzam? Nenoliedzami, daudzas no tām reformām, kas notika 90. gados, bija vajadzīgas, tas mums bija jādara, mēs ieņēmām t. s. neokonservatīvo vai neoliberālo spārnu, kuru pārstāv ekonomisti Hajeks, Frīdmans, tas nozīmē – mums vajag privatizēt, privātais kapitāls vienmēr strādā labāk. Jā, to vajadzēja darīt, jo pirms tam atradāmies „attīstītā sociālismā”. Nebija nekā cita, tikai valsts pārvalde. Valsts visu kontrolēja.

Nu mēs bijām atbrīvoti. Ja salīdzinām šo vēstures attīstību Latvijā ar sienas pulksteni, kuram pendele staigā pa labi un kreisi, padomju laikā mēs bijām radikālā pusē – kreisajā. Tad, kad atbrīvojām to pendeli, ieguvām brīvību, mēs aizgājām izteikti labējā pusē. Tagad ir jautājums – kur mēs esam pašreiz? Ir izaugusi jauna paaudze. Domāju, ka mums ir bijis pietiekami laika un nu jau ir uzkrājusies arī pieredze, lai izvērtētu – vai šīm reformām nebija arī kāda tumšā puse? Un, manuprāt, ir bijušas lietas, kas negatīvi ietekmējušas valsts attīstību. Nu kaut vai viens piemērs – ja salīdzinām Latviju un Lietuvu. Mēs redzam, ka Latvijā pieaug iekšzemes kopprodukts un ekonomiskā attīstība ir nedaudz augstāka nekā lietuviešiem. Savukārt, ja aizbraucam uz Lietuvu vienkārši kā tūristi, ko mēs redzam, iebraucot kaimiņu zemē pāri robežai no Elejas? Lietuvā – perfekti ceļi, sakoptas mājas un ceļmalas. Šķērsojot robežu atpakaļ, paveras pavisam cits skats – mēs ieraugām graustus, izdangātus ceļus, neizremontētas mājas un neizcirstus krūmus. It kā mums ir vairāk naudas, bet izskatāmies sliktāk. Par ko tas liecina? Manuprāt, tas liecina par pārāk daudz problēmām un vidusšķiras vājumu. Tas liecina, ka šai republikā diemžēl vara ir pārgājusi no vairākuma dažu rokās. Un tā nav tikai politiskā, tā ir arī ekonomiskā vara; uzskatu, ka tas ir nepareizi.

Domāju, ka politiski mūsu galvenais uzdevums kā valstij nākamajā desmitgadē ir panākt, lai vara atgriežas vidusšķirai un lai cilvēks redz, ka politiķi, ekonomika un valsts institūcijas nestrādā tikai dažiem. Ja

skatāties atpakaļ politikas teorijā, varam piesaukt Tokvilu, kas 19. gadsimta sākumā rakstīja par Ameriku. Viņš rakstīja par divām indivīdu grupām, divām vērtībām. Viens bija tā saucamais morālais indivīds, kuram bija atbildība, konservatīvās vērtības, ģimene, un bija arī otrs, kurš redz savu kaimiņu, dzīvo blakus savam kaimiņam, bet ikdienā paiet garām. Tas ir tas, ko mēs modernā valodā sauktu par patērētāju. Šis cilvēks nav tas, kurš ir gatavs uzņemties atbildību. Viņam vajag tādu valsti, kas ir kontrolētāja, uzraudzītāja. Man ir ļoti lielas bažas, ka pašreiz varam nonākt tādā situācijā, un ne tikai mūsu valstī, jo mēs nezinām, kā šī ekonomiskā krīze tālāk attīstīsies. Kur norma būs, ko jau esmu piedzīvojis no saviem politiskajiem kolēģiem: „Zini, paļaujies uz gudrākajiem, paļaujies uz vecajiem! Ir grūti laiki, mēs jūs izvedsim. Nevajag uztraukties!”

To es piedzīvoju pirms gada, un man tas patiesībā atvēra acis. Jo apmēram pirms 20 gadiem, kad biju students Latvijas Universitātē, laikā, kad, lēnām vērās vaļā arhīvi, kopā ar draugu, arī studentu, aizgājām uz arhīvu. Gribējām palasīt 30. gadu avīzes. Bibliotekāre mums teica: „Ejiet mājās!” Mēs, protams, uzsākām strīdēties, kā jau studenti. Tad mums teica: „Zvanīšu jūsu dekānam.” Ieteicām: „Varbūt piezvaniet arī Nacionālās bibliotēkas direktoram?” Kad bijām tikuši līdz fakultātei, tālaika dekāns mums nāc pretī un saka: „Studenti, kāpēc jūs gribat strādāt? Tagad ir brīvdienas, atpūties!” Un kāda ir

atšķirība starp to teicienu tajā laikā un manu dažu politisko kolēģu teicienu tagad? „Nevajag, mēs izdarīsim tavā vietā, galvenais, neizejiet no mājām, grauziet čipsus un uzdzeriet kolu! Būs labi!”

Domāju, ka tas ir klajā pretrunā ar republikānisma tradīciju. Bet dažam labam politiskajā elitē, un ne tikai Latvijā, bet daudz kur citur, varbūt pat patīk, ka cilvēks nav atbildīgs. Nu, nedosim viņiem to prieku! Piedalīsimies, jo mēs redzam, ka šeit ir tikai vienas zāles, kā atjaunot uzticību. Atjaunot uzticību savai valstij. Atjaunot uzticību politikai un patiesībā – atjaunot uzticību sev. Tas ir arī cieņas jautājums. Ja tu necieni sevi, tad tu nevari cienīt savu valsti, tad tu nevari cienīt citus indivīdus. Šeit atbilde ir tikai viena – līdzdalība, līdzdalība un vēlreiz līdzdalība. Ja mēs iesim, piecelsimies no dīvāna, paudīsim savu viedokli, piedalīsimies debatēs, mums radīsies atbildības sajūta, radīsies arī uzticība. Ja neko nedarīsim, tad nekas šeit nemainīsies. Uzbrukums demokrātijai iet roku rokā ar pasīvu pilsoni. Un ja ir uzbrukums demokrātijai, tad jau var gadīties, ka ir par vēlu diskutēt – kurš te ir vairāk konservatīvs, kurš vairāk sociāls vai liberāls. Ja nebūs demokrātijas, nebūs arī iespējas diskutēt.

Raksta pamatā ir uzstāšanās akadēmiskās vienības *Austrums* rīkotajā atklātajā sabiedriskajā diskusijā *Vai Latvijas valsts izaug no biedrībām?* 2008. gada 16. oktobrī Rīgā, Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā.

Inese Gobiņa, Anita Villeruša, Iveta Pudule, Ilze Kalniņa

SKOLĒNU VESELĪBAS PARADUMU PĒTĪJUMS LATVIJĀ 1990.–2005.

Inese Gobiņa ir sabiedrības veselības speciāliste. Strādā Rīgas Stradiņa universitātes Sabiedrības veselības un epidemioloģijas katedrā un studē doktorantūrā. Galvenās intereses pētniecībā: pusaudžu veselība un veselības determinatnes.

Sabiedrības veselības speciāliste **Iveta Pudule** strādā Sabiedrības veselības valsts aģentūrā. Publicējusi rakstus par smēķēšanas, uztura paradumu, fiziskās aktivitātes u. c. veselības paradumu izplatību Latvijā. Skolēnu veselības paradumu pētījuma galvenā koordinatore Latvijā.

Rīgas Stradiņa universitātes asociētā profesore *Dr. med.* **Anita Villeruša** kopš 1992. gada strādā Sabiedrības veselības un epidemioloģijas katedrā. Galvenie pētniecības virzieni: bērnu veselība, dzīvesveida paradumi, traumatisma profilakse.

Ilze Kalniņa ir psiholoģijas doktore (*Ph. D.*), emeritētā profesore Toronto Universitātē Kanādā. Publicējusi rakstus par bērnu veselības koncepciju un uzvedību. No 1989. gada sadarbojas ar kolēģiem Latvijā sabiedrības veselības pētniecībā un veselību veicinošo skolu programmā.

Autores ir pateicīgas organizācijām un kolēģiem Latvijā, Eiropā un Kanādā par atbalstu un iespēju visu vārdā sniegt pārskatu par nozīmīgo darbu skolēnu veselības paradumu pētniecībā Latvijā.

Ievads

Pusaudžu veselības veicināšana ir viena no oficiāli deklarētām prioritātēm vairākos ar veselību saistītos stratēģiskos dokumentos gan Latvijā, gan Eiropā kopumā (WHO 1999; WHO 2005; Sabiedrības veselības stratēģija 2001).

Salīdzinājumā ar bērniem jaunākā vecumā un pieaugušiem pusaudžu veselība un ar to saistītās problēmas ir mazāk pētītas. Ņemot vērā pusaudžu fizioloģiskās, sociālās un emocionālās īpatnības, šajā vecumā nav iespējams tiešā veidā vilkt paralēles ne ar bērnu, ne ar pieaugušo vecumu. Tādējādi pēdējos

divdesmit gados pusaudži tiek uzskatīti par atšķirīgu, patstāvīgu vecumgrupu ar savām vajadzībām veselības aprūpē un veselības veicināšanā (Blum, Nelson-Mmari 2004; Wolfe, Mash 2006).

Informācijas pieejamība par veselības stāvokli ir viens no svarīgākajiem nosacījumiem pusaudžu veselības veicināšanā. Pašlaik pusaudžiem mirstības un saslimstības problēmas ir saistītas ar dažādiem sociāliem, uzvedības un vides faktoriem. Tādējādi jo īpaši svarīga ir ar pētījumu palīdzību iegūta informācija, kas ļautu apzināt esošo veselības problēmu spektru un prevalenci, iegūstot

reprezentatīvu informāciju par pusaudžiem vispārējā populācijā (Blum, Nelson-Mmari, 2004; Currie et al. 2004).

Skolēnu veselības paradumu pētījums

1982. gadā neliela zinātnieku grupa no Anglijas, Somijas un Norvēģijas īstenoja ideju pētīt skolēnu veselības paradumus. Tajā pašā gadā Pasaules veselības organizācija (PVO) šo projektu atzina par ilggadēju starpvalstu sadarbības pētījumu. Tādējādi skolēnu veselības paradumu pētījums (angļu val. – *Health Behaviour in School-aged Children – HBSC*) ir starptautisks pētījums, kurā pusaudžu veselība tiek pētīta visplašākajā kontekstā.

Pirmo reizi šis pētījums tika veikts 1983./84. gadā Somijā, Norvēģijā, Anglijā un Austrijā. Pētījumu ik pēc četriem gadiem atkārtu, radot iespēju izsekot veselības paradumu dinamikai un izmaiņām. Pēc kārtējās aptaujas veikšanas rezultāti tiek apkopoti un atspoguļoti starptautiskā ziņojumā. Starptautiskais skolēnu veselības paradumu pētījums raksturīgs ar jau bagātu vēsturisko atskatu un pašreizējo lielo pētījumā iesaistīto dalībvalstu skaitu – nu jau 41.

Skolēnu veselības paradumu pētījuma iniciatore Latvijā un joprojām ilgstoša tā atbalstītāja ir Toronto Universitātes (Kanāda) profesore Ilze Kalniņa. Sākot ar 1989. gadu, skolēnu veselības paradumu pētījumu Latvijā atbalstīja Veselības un Izglītības ministrijas, tas ieguva arī atbalstu no Toronto Universitātes Kanādā. Latvijas pētniekiem Latvijas Medicīnas akadēmijas asociētās profesores Ievas Rankas vadībā 1990. gadā izdevās iekļauties šī starptautiski nozīmīgā zinātniskā projekta darba grupā, un 1990./91. gadā skolēnu veselības paradumu pētījums pirmo reizi tika īstenots arī Latvijā. Aptauja izraisīja plašu interesi, jo tā bija pirmā reize, kad Latvijas skolēni paši atbildēja uz jautājumiem par sevi un saviem dzīves apstākļiem. Kopš tā laika Latvija kā līdzvērtīga projekta dalībvalsts ir piedalījies visās skolēnu veselības paradumu pētījuma aptaujās. Pēdējā aptauja ir veikta 2005./06. gadā, bet 2009./10. mācību gadā notiks jau nākamā aptauja.

Skolēnu veselības paradumu pētījuma galvenais mērķis ir iegūt informāciju un palielināt izpratni par pusaudžu veselības paradumiem un dzīvesveidu, lai ietekmētu veselības veicināšanas un veselības izglītības politiku gan valstiskā, gan starpvalstu līmenī. Pētījuma rezultāti tiek izmantoti, lai iegūtu informāciju par skolēnu veselības pašvērtējumu un veselības paradumiem, izstrādātu uz pierādījumiem balstītu veselības politiku un veselības veicināšanas programmas un sekmētu informācijas apmaiņu starp pētījuma dalībvalstīm.

Visu dalībvalstu pētījuma grupu vadītāji kopīgi lemj par pētījuma svarīgākajām zinātniskajām, politiskajām un organizatoriskajām nostādnēm. Pētījuma metodiku izstrādā starptautiska zinātniskā darba grupa. Aptaujas visās dalībvalstīs norit pēc stingri noteikta starptautiski izstrādāta zinātniskā protokola. Skolēnu veselības paradumu pētījuma protokols nosaka, ka pētījuma mērķgrupa ir vispārējās izglītības skolu skolēni 11, 13 un 15 gadu vecumā. Respondentu reprezentatīvā atlase tiek veikta, izmantojot daudzpakāpju klāsteru metodi, atlasot skolas un klases no valsts skolu reģistra. Kā pētījuma instruments tiek izmantota standartizēta anketa. (Plašāk par pētījuma metodoloģiju sk. Roberts et al. 2007.) Anketā ir iekļauti jautājumi par pusaudžu sociāli demogrāfiskajiem faktoriem, veselības paradumiem, veselības pašvērtējumu, psihosociālo veselību, ģimenes un skolas vidi un dzīvesvietas apstākļiem.

Pētījuma veikto aptauju gadi Latvijā un aptaujāto skolēnu skaits datu bāzē, kā arī atbildējušo respondentu īpatsvars no sākotnējā skolēnu skaita atlasē atspoguļoti 1. tabulā.

No 2001./02. gada Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījumu koordinēja Veselības veicināšanas centrs, pašlaik – valsts aģentūra „Sabiedrības veselības aģentūra”. Šī pētījuma koordinatore Latvijā ir Dr. Iveta Pudule. Darba grupā piedalās: Iveta Pudule, Daiga Grīnberga, Biruta Velika (visi no Sabiedrības veselības aģentūras), Inese Gobiņa, prof. Uldis Teibe, asoc. prof. Anita Villeruša (visi no Rīgas Stradiņa Universitātes). Plašāka informācija par skolēnu veselības paradumu pētījumu un par tā zinātnisko

Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījuma aptauju gadi un respondentu skaits datu bāzē

Aptaujas gads	Respondentu skaits	Atbildējo īpatsvars
1990./1991.	3008	93%
1993./1994.	3818	92%
1997./1998.	3775	94%
2001./2002.	3481	80%
2005./2006.	4245	82%

apstrādi Latvijā atrodama mājas lapās: www.sva.gov.lv, www.hbsc.org.

Skolēnu veselības paradumu pētījums apskata pusaudžu veselību, ietverot gan fiziskos, gan garīgos un sociālos veselību noteicošos faktorus. Turpmāk ir aprakstīti nozīmīgākie rezultāti tikai par atsevišķiem veselību ietekmējošiem faktoriem – smēķēšanu, alkohola lietošanu, uzturu un fizisko aktivitāti.

Smēķēšanas un alkohola lietošanas paradumi

Pusaudžu vecumā atkarības vielu lietošana ir viens no izplatītākajiem veselības riska paradumiem, kas būtiski ietekmē gan fizisko, gan psihosociālo veselību. Smēķēšana un alkohola lietošana pusaudžiem ir izplatīta problēma. Pētījumi liecina: jo agrāk indivīds uzsācis lietot atkarības vielas, jo lielāka iespēja, ka atkarības vielu lietošana kļūs nozīmīga problēma vēlākā vecumā (Heaven 1996; DeWit et al. 2000; Riala et al. 2004).

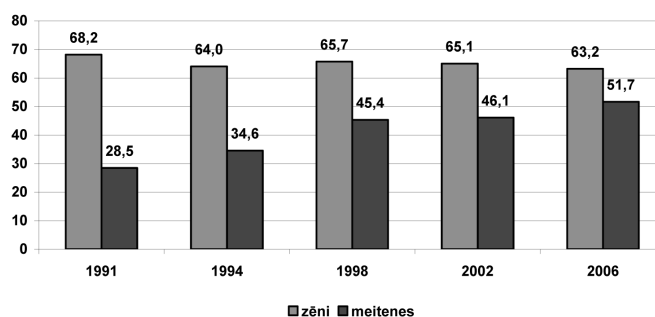
Latvijā pusaudžu īpatsvars, kas ir *mēģinājuši smēķēt*, salīdzinot aptaujas rezultātus 1990./1991. gadā un 2005./2006. gadā, ir statistiski ticami ($p < 0,01$) pieaudzis no 45,4% līdz 57,2%, taču pastāv atšķirīgas tendences zēniem un meitenēm.

Zēnu īpatsvaram, kas mēģinājuši smēķēt, laikā no 1991.–2006. gadam vērojama tendence samazināties, turpretim šādu meiteņu īpatsvars ir statistiski ticami ($p < 0,01$) palielinājies no 28,5% 1990./91. gadā līdz 51,7% 2005./06. gadā (1. attēls). Meiteņu īpatsvars, kas pamēģinājušas smēķēt, visbūtiskāk jeb 1,7 reizes ir pieaudzis 15 gadu vecumā no 42,1% (1990./1991.) līdz 73,0% (2005./2006.).

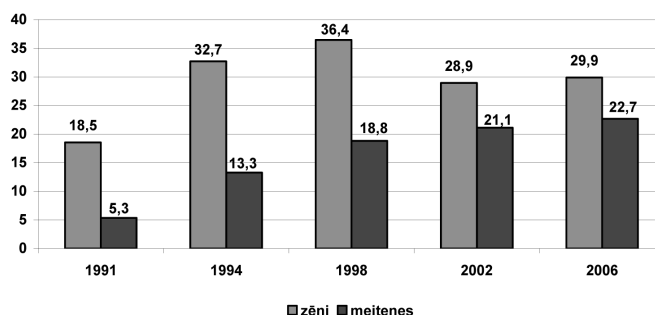
Piecpadsmit gadu laikā Latvijā no 2,8% līdz 11,2% ir palielinājies arī *regulāri smēķējošo (vismaz reizi nedēļā)* meiteņu īpatsvars, pie tam atkal visbūtiskākais jeb 4,3 reizes liels pieaugums ($p < 0,01$) vērojams tieši 15 gadu vecu meiteņu vidū (5,3% 1990./1991. gadā un 22,7% 2005./2006. gadā) (2. attēls).

1. attēls

Skolēnu īpatsvars, kuri mēģinājuši smēķēt, aptauju gados (%)

15 gadus vecu regulāri smēķējošo skolēnu īpatsvars laikā no 1991. gada līdz 2006. gadam (%)

Pēc starptautiskā skolēnu veselības paradumu pētījuma 2005./2006. gada aptaujas datiem Latvijā regulāri smēķējošo pusaudžu īpatsvars 13 gadu (11%) un 15 gadu (26%) vecumā krietni pārsniedz šajā pētījumā iesaistīto dalībvalstu kopējos vidējos rādītājus – attiecīgi 6% 13 gados un 19% 15 gados. Gan Lietuvā, gan Igaunijā regulāri smēķējošo pusaudžu īpatsvars ir zemāks nekā Latvijā abiem dzimumiem (Currie et al. 2008).

Starptautiskā skolēnu veselības paradumu pētījuma rezultāti apliecina, ka ikdienas smēķētāju prevalences izmaiņas laika periodā no 1990. gada līdz 2002. gadam notikušas visās valstīs, kurās šie dati vākti. Ikdienas smēķētāju īpatsvars zēniem pieaudzis divas reizes gan Latvijā (no 9,8% līdz 20,0%), gan Šveicē (no 6,3% līdz 12,9%). Savukārt Latvijā pēc 2001./2002. gada aptaujas datiem ikdienas smēķētāju īpatsvars zēniem bija vislielākais – 20,0%, salīdzinoši Austrijā – 19,5%, Polijā – 18,0%, Zviedrijā – 5,5%. Meiteņu īpatsvars, kuras smēķē ik dienas, pēc 2001./2002. gada aptaujas datiem vislielākais bija Austrijā (24,7%), Norvēģijā (19,9%) un Beļģijā (19,0%), bet Latvijā viens no zemākajiem – 13,0%. Tomēr situācija attiecībā uz ikdienas smēķētāju īpatsvara izmaiņām norāda, ka Ziemeļvalstīs šādu meiteņu īpatsvars laikā no 1990. gada līdz 2002. gadam ir saglabājis faktiski nemainīgs, Kanādā nozīmīgi samazinājies, taču Latvija salīdzinoši ir vienīgā, kur vērojams pastāvīgi nozīmīgs ikdienas smēķējošo meiteņu īpatsvara pieaugums no 1,8% līdz 13,1% (Hublet et al. 2006).

Šie skolēnu veselības paradumu pētījuma rezultāti pamatoti apliecina, ka šobrīd tieši

meitenēm pusaudžu vecumā smēķēšanas ierobežošanā un profilaksē Latvijā jāpievērš īpaša uzmanība.

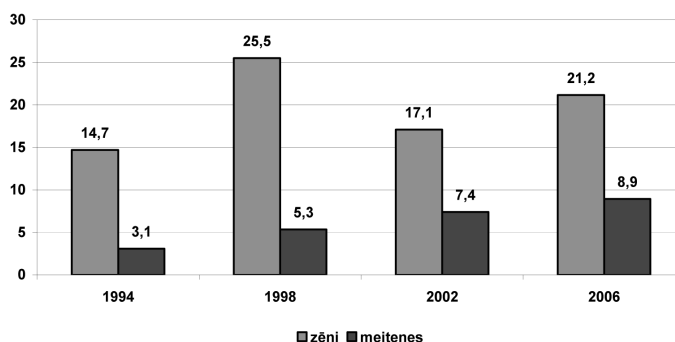
Izvērtējot Latvijas skolēnu alkohola lietošanas paradumus, atšķirībā no smēķēšanas statistiski ticamas alkohola lietošanas izplatības izmaiņas laikā no 1994. gada līdz 2006. gadam nav konstatējamas ne zēniem, ne meitenēm.

Pētījuma aptauju dati no 1994. gada līdz 2006. gadam rāda, ka kopumā vidēji 10,8% zēnu un 5,4% meiteņu alkoholiskos dzērienus, kā alu, vīnu un spirtotos alkoholiskos dzērienus, lieto vismaz reizi nedēļā ($p < 0,001$). Pieaugot pusaudžu vecumam, alkohola lietošana kļūst izplatītāka. Tā, piemēram, 15 gadu vecumā šajā laika periodā vidēji 22,3% zēnu un 10,6% meiteņu lieto kādu no minētajiem alkoholiskajiem dzērieniem vismaz reizi nedēļā. Vispopulārākais alkoholiskais dzēriens ir alus. Alu katru dienu vai katru nedēļu lieto 6,2% pusaudžu, attiecīgi stipros alkoholiskos dzērienus – 2,1%, bet vīnu – 1,8%.

Šo divpadsmit gadu laikā statistiski ticami pieaudzis ir 13 gadu ($p < 0,05$) un 15 gadu ($p < 0,01$) vecu meiteņu īpatsvars, kas alu lieto vismaz reizi nedēļā. 3. attēlā atspoguļotas alus lietotāju vismaz reizi nedēļā īpatsvara izmaiņas aptauju gados zēniem un meitenēm 15 gadu vecumā.

Līdz ar vairāku dzērienu ar zemu alkohola saturu ienākšanu tirgū 2005./2006. gada aptaujā skolēniem tika jautāts arī par alkoholisko kokteiļu (sidrs, *Lucky Dog*, *Cherry*, *Black Balsam Cola* u. c.) un citu alkoholisko dzērienu lietošanu. Izrādījās, ka pusaudžu

Alus lietošana vismaz reizi nedēļā aptauju gados 15 gadu vecumā (%)

vidū šie dzērieni ir populārāki par iepriekš tradicionāli aptaujās iekļautajiem – alu, vīnu un spirtotajiem dzērieniem. Kopumā 7,8% zēnu un 8,2% meiteņu vismaz reizi nedēļā lietojuši kādu no alkoholiskiem kokteiļiem, turklāt 5,8% zēnu un 4,9% meiteņu atzīmē vēl kāda cita aptaujā neprecizēta alkoholiskā dzēriena lietošanu. Alkoholisko kokteiļu lietotāju īpatsvars, palielinoties pusaudžu vecumam, statistiski nozīmīgi pieaug gan zēniem, gan meitenēm ($p < 0,001$) (4. attēls).

Pēc 2005./2006. gada datiem, pusaudžu īpatsvars Latvijā, kuri vismaz reizi nedēļā lieto kādu no alkoholiskajiem dzērieniem 11 gadu vecumā (4,1%) un 13 gadu vecumā (10,9%), ir tuvs šī pētījuma dalībvalstu kopējam vidējam rādītājam (attiecīgi 5% un 11%). Bet 15 gadu vecumā pusaudžu īpatsvars (27,5%) Latvijā, kuri regulāri lieto alkoholiskos dzērienus, jau pārsniedz vidējo dalībvalstu rādītāju (26%). Salīdzinoši vislielākais alkoholisko dzērienu

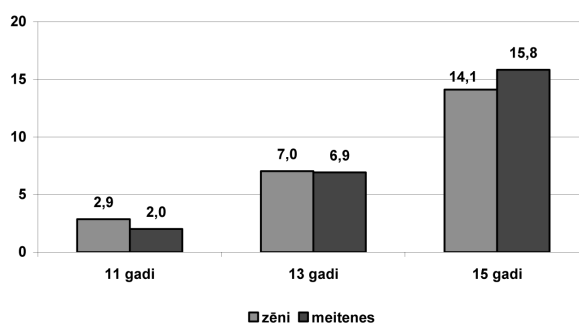
lietotāju īpatsvars 15 gadu vecumā ir Ukrainā (53%), vismazākais Somijā (10%), bet Lietuvā un Igaunijā attiecīgi 23% un 22% (Currie et al. 2008).

Kā pārmērīgu alkohola lietošanu raksturojošs indikators skolēnu veselības paradumu pētījumā tiek izmantots jautājums par piedzeršanās gadījumu skaitu.

Meitenēm nozīmīgu piedzērušos vismaz 2–3 reizes savā dzīvē īpatsvara pieaugumu novēro 15 gadu vecumā no 19,6% (1993./1994.g.) līdz 39,1% (2005./2006.g.) ($p < 0,001$). Tajā pašā laika periodā piedzērušos 15 gadu vecu zēnu īpatsvars ir palielinājies no 33,7% līdz 50,4% ($p < 0,001$). Savukārt divpadsmit gadu laikā meiteņu īpatsvars, kas vairākas reizes ir pārmēru lietojušas alkoholu ir pieaudzis 2 reizes, bet zēnu – 1,5 reizes.

Piedzērušos pusaudžu īpatsvars Latvijā 15 gadu vecumā gan zēniem, gan meitenēm pārsniedz vidējo dalībvalstu kopēju rādītāju

Alkoholisko kokteiļu lietošana vismaz reizi nedēļā pēc 2005./2006. gada aptaujas datiem (%)

(meitenes – 30%, zēni – 37%). Lietuvā un Igaunijā piedzērušos pusaudžu īpatsvars 15 gadu vecumā ir vēl lielāks nekā Latvijā, bet viszemākais rādītājs ir Izraēlā (vidēji 17%) (Currie et al. 2008).

Tādējādi Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījuma rezultāti parāda, ka alkoholisko dzērienu lietošana ir aktuāla problēma pusaudžu vecumā.

Uztura paradumi

Aptaujas anketā vairāki jautājumi vēltīti pusaudžu uztura paradumu noskaidrošanai. Kā veselīga uztura priekšnoteikums tiek uzskatīts augļu un dārzeņu patēriņš ikdienā. Bērniem vecumā no 2 līdz 18 gadiem dārzeņus un augļus jāiekļauj katrā ēdienreizē un īpaši ieteicami ir vietējie un sezonai atbilstošie (WHO 2000). 2005./2006. gada Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījuma rezultāti rāda, ka vidēji tikai 23,2% pusaudžu ik dienas ēd augļus un 23,4% – dārzeņus. Pēc starptautiskā skolēnu veselības paradumu pētījuma 2005./2006. gada aptaujas datiem Latvijā ir salīdzinoši viens no zemākajiem augļu patēriņa rādītājiem (Currie et al. 2008).

Saldināto dzērienu un neveselīgu uzskodu, piemēram, čipsu un saldumu, regulāra lietošana ir saistīta gan ar ķermeņa masas palielināšanās, gan zobu kariesa risku. (American Academy of Pediatrics 2004; Dietz 2006). Pēc pēdējās, 2005./2006. gada aptaujas datiem čipsus savā uzturā *vismaz reizi dienā* lieto 7,7% Latvijas skolēnu. Turklāt zēni (10,2%) čipsus katru dienu ēd par 4,8% vairāk nekā

meitenes (5,4%) ($p < 0,001$). Salīdzinoši daudz vairāk skolēnu (51,2%) čipsus patērē vismaz reizi nedēļā, bet ne katru dienu. Tādējādi to skolēnu īpatsvars, kuri čipsus ēd vismaz vienu reizi nedēļā, kopumā ir 59%.

Saldinātos gāzētos dzērienus, ieskaitot kokakolu, vismaz reizi dienā vienā nedēļā patērē 12,7% aptaujāto skolēnu, un statistiski ticamas atšķirības starp dzimumiem nav novērojamas. 5. attēlā parādīts pusaudžu īpatsvars dzimuma un vecuma grupās, kuri saldīnātos gāzētos dzērienus *nedēļas laikā lieto katru dienu*.

Atšķirībā no augļu un dārzeņu patēriņa saldīnāto gāzēto dzērienu lietošanas ziņā Latvija atrodas zem starptautiskā skolēnu veselības paradumu pētījuma dalībvalstu kopējā vidējā rādītāja. Vislielākais saldīnāto gāzēto dzērienu patēriņš pusaudžiem konstatēts Bulgārijā (virs 50%), tomēr Somijā, Zviedrijā un arī Igaunijā tas ir vēl zemāks nekā Latvijā (Currie et al. 2008).

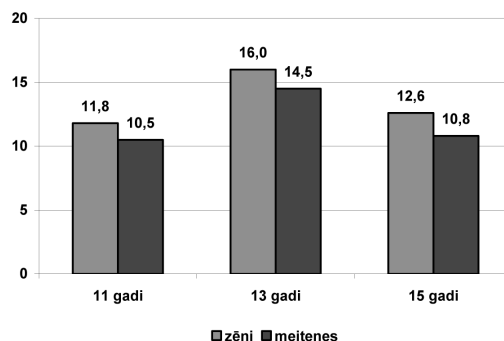
Fiziskā aktivitāte un sēdošais dzīvesveids

Būtisks veselības saglabāšanas un veicināšanas priekšnoteikums pusaudžu vecumā ir pietiekama fiziskā aktivitāte. Vadlīnijas nosaka, ka visiem skolas vecuma bērniem katru dienu jābūt fiziski aktīviem vismaz 60 minūtes dienā, ieskaitot gan mēreno, gan intensīvo fizisko slodzi (Prochaska et al. 2001).

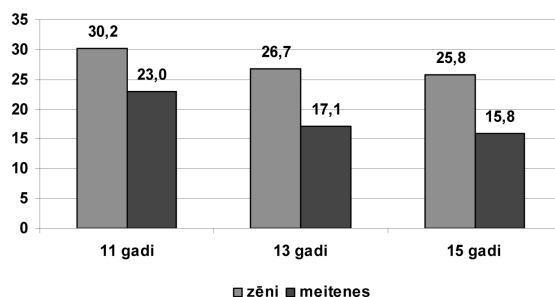
Latvijā pēc 2005./2006. gada pētījuma rezultātiem pusaudžu īpatsvars, kuru

5. attēls

Saldināto gāzēto dzērienu lietošana vismaz reizi dienā (%)

Skolēnu īpatsvars ar pietiekamu fizisko aktivitāti dzimuma un vecuma grupās (%)

vispārējās fiziskās aktivitātes līmenis būtu uzskatāms par pietiekamu (katru dienu vismaz 60 min.), ir tikai 23,6%. Meiteņu īpatsvars ar pietiekošu fizisko aktivitāti ir vidēji par 9% mazāks ($p < 0,001$) nekā zēnu. Pusaudžu īpatsvaram, kuru fiziskās aktivitātes līmenis būtu uzskatāms par pietiekamu, palielinoties vecumam, ir tendence samazināties (6. attēls).

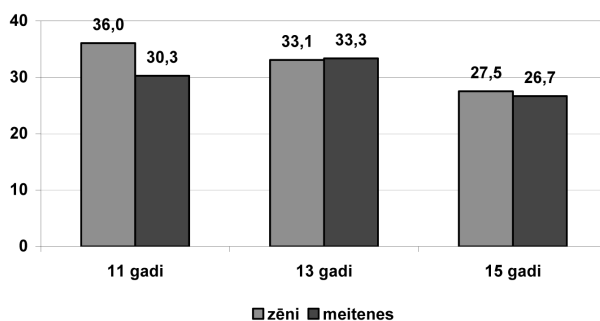
Pēc 2005./2006. gada aptaujas datiem pusaudžu īpatsvars ar pietiekamu fizisko aktivitāti Latvijā atbilst vidējam dalībvalstu rādītājam visās vecumgrupās. Pētījuma dalībvalstīs novērojamas būtiskas atšķirības pa vecumgrupām. Tā, piemēram, ja Somijā 11 gadu vecumā pusaudžu īpatsvars ar pietiekamu fizisko aktivitāti zēniem sasniedz gandrīz 50%, tad 15 gadu vecumā vairs tikai 15% (Currie et al. 2008).

Moderno tehnoloģiju attīstība radījusi jaunus brīvā laika pavadīšanas veidus, kas ir saistīti ar sēdošu dzīvesveidu. Vairākos

pētījumos ir atrasta pārmērīgas televīzijas un datora lietošanas negatīvā ietekme gan uz skolas vecuma bērnu skeleta un muskuļu sistēmu, gan psihoemocinālo labklājību (van den Eijnden et al. 2008; Hakala et al. 2006). Sēdošs dzīvesveids un nepietiekama fiziskā aktivitāte samazina patērēto enerģijas daudzumu, kas savukārt nozīmīgi palielina aptaukošanās varbūtību (Crespo et al. 2001; Rey-Lopez et al. 2008).

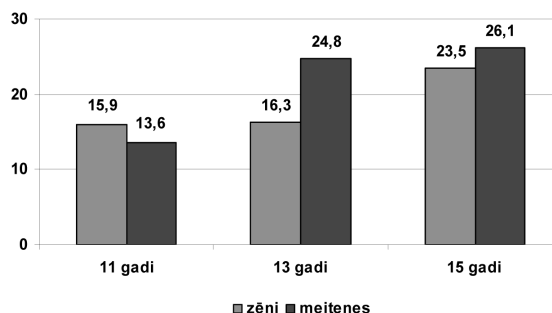
2005./2006. aptaujas rezultāti liecina, ka Latvijas pusaudži fiziski aktīvu atpūtu aizstāj ar sēdēšanu pie televizora un datora. Vidējais pie televizora pavadīto stundu skaits darb dienās ir 4,78 stundas, bet nedēļas nogalēs – 5,48 stundas. Salīdzinot zēnus ar meitenēm, nav novērojamas statistiski ticamas atšķirības, ņemot vērā televīzijas skatīšanās ilgumu *četras vai vairākas stundas dienā*. Zēnu īpatsvars, kas pie televizora darb dienās pavada četras vai vairāk stundas, palielinoties vecumam, pastāvīgi samazinās, salīdzinot visas

Televīzijas skatīšanās vismaz četras stundas dienā darb dienās dzimuma un vecuma grupās (%)

Datora lietošana vismaz trīs stundas dienā darbdienās dzimuma un vecuma grupās (%)

trīs vecumgrupās ($p < 0,01$), taču meitenēm statistiski ticamu īpatsvara samazināšanos novēro tikai 15 gadu vecumā (7. attēls).

Starptautiskā skolēnu veselības paradumu pētījuma 2005./2006. gada aptaujas dati liecina, ka Latvijā televīzijas skatīšanās pusaudžiem visās vecumgrupās ir virs vidējā dalībvalstu kopējā rādītāja (Currie et al. 2008).

Līdzīga situācija ir ar laiku, kas pavadīts pie datora. Pēc 2005./2006. gada aptaujas datiem vidējais stundu skaits darbdienās, ko skolēni pusaudžu vecumā pavada pie datora, izmantojot internetu, čatojot vai pildot mājasdarbus, ir 3,25 stundas darbdienās un 3,51 stundas nedēļas nogalēs.

Pusaudžu īpatsvars, kuri pie datora pavada *trīs vai vairāk stundas*, darbdienās ir 20% un 23,5% – nedēļas nogalēs ($p < 0,001$). Darbdienās meiteņu īpatsvars, kuras datoru dienā izmanto vismaz trīs stundas, ir par 3,2% ($p < 0,01$) lielāks nekā zēniem. Arī nedēļas nogalēs meiteņu īpatsvars, kas pie datora pavada vismaz trīs stundas, ir lielāks nekā zēniem ($p < 0,001$). Pieaugot vecumam, pusaudžu īpatsvars, kas datoru izmanto vismaz trīs stundas dienā, palielinās ($p < 0,001$) (8. attēls).

Nepietiekama fiziskā aktivitāte un sēdošs dzīvesveids skolas vecumā var negatīvi ietekmēt veselību ne tikai pusaudžiem, bet arī veicināt veselības pasliktināšanos pieaugušo vecumā. Kā liecina Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījuma dati, tad aktīva dzīvesveida veicināšanas politika skolas vecuma bērniem ir kļuvusi nopietna aktualitāte.

Nobeigums

Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījuma rezultāti laika periodā no 1991. gada līdz 2006. gadam rāda, ka straujās politiskās, sociālās un ekonomiskās pārmaiņas, kas valstī notikušas pēdējos 15 gadus, kopumā nav bijušas labvēlīgas pusaudžu veselībai. Skolēnu veselības paradumu pētījuma pusaudžu veselību raksturojošo lielumu rezultāti norāda, ka Latvijas sabiedrības veselības stratēģijas ietvaros skolas vecuma bērnu veselībai nepieciešams pievērst īpašu uzmanību, lai to uzlabotu.

Pašlaik sabiedrības veselībā un veselības veicināšanā tiek izmantota kompleksa pieeja veselības uzlabošanā, kas nozīmē veselīgas sabiedrības politikas nozīmes pieaugumu dažādu sektoru programmās, dažādu metožu izmantošanu veselības mērķu sasniegšanā un dažādu speciālistu sadarbību veselības programmu īstenošanā.

Veselības stratēģiju un programmu izstrādāšanā, ieviešanā un novērtēšanā būtiska loma ir informācijas pieejamībai par veselības stāvokli un veselības problēmām. Lai izsekotu pusaudžu veselības un to ietekmējošo faktoru dinamikai laikā, nepieciešams īstenot konsekvētu datu vākšanu ar noteiktu periodiskumu un nemainīgu metodoloģiju. Šajā ziņā liels ieguvums ir iespēja Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījumu īstenošanā pēc starptautiski sagatavota vienota protokola un līdz ar to iegūtos rezultātus salīdzināt ar citām dalībvalstīm.

Latvijas iesaistīšanās starptautiskā skolēnu veselības paradumu pētījumā ir radījusi

labus priekšnoteikumus zinātniskā potenciāla izaugsmei. Dalība šī pētījuma darba grupas organizētajās konferencēs, apspriedēs un semināros ir vairojusi mūsu valsts pētnieku zināšanas par veselības izpētes jautājumiem pusaudžu populācijā, radījusi

iespējas līdzdarboties starptautisku publikāciju sagatavošanā un paplašinājusi sadarbības partneru loku. Šajā projektā iegūtie dati tiek plaši izmantoti gan studentu apmācībā, gan bakalauru, maģistru un doktoru zinātnisko darbu sagatavošanā.

VĒRES

- American Academy of Pediatrics Committee on School Health (2004) Soft drinks in Schools. *Pediatrics*, 113, 152 – 4
- Blum, R.; Nelson-Mmari, K. (2004) The Health of Young People in a Global Context. *J Adolesc Health*, 35, 402–18
- Crespo, C. J. et al. (2001) Television watching, energy intake, and obesity in US children: Results from the third National Health and Nutrition Examination Survey, 1988–1994. *Arch Pediatr Adolesc Med*, 155, 360 –365
- Currie, C. et al. (eds.) (2004) Young People's Health in Context: International report from the HBSC 2001/02 survey. *WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents*, 4. Copenhagen : WHO Regional Office for Europe
- Currie, C. et al. (eds.) (2008) Inequalities in young people's health: International report from the HBSC 2006/06 survey. *WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents*, 5. Copenhagen : WHO Regional Office for Europe
- DeWit, D.J. et al. (2000). Age at first alcohol use: A risk factor for the development of alcohol disorders. *Am J Psychiatry*, 157, 745–50
- Dietz, W. H. (2006) Sugar-sweetened beverages, milk intake, and obesity in children and adolescents. *J Pediatr*, 148, 183–7
- van den Eijnden R. J. et al. (2008). Online communication, compulsive Internet use, and psychosocial well-being among adolescents: A longitudinal study. *Dev Psychol*, 44, 655–165
- Hakala, P. T. et al. (2006) Frequent computer-related activities increase the risk of neck-shoulder and low back pain in adolescents. *Eur J Public Health*, 16, 536–41
- Heaven, P. (1996) Adolescent Health: The role of individual differences. London, New York : Routledge, 107–128
- Hublet, A. et al. (2006) Smoking trends among adolescents from 1990 to 2002 in ten European countries and Canada. *BMC Public Health*, Nov. 10, 2006, 6, 280
- Prochaska, J. J.; Sallis J. F.; Long, B. (2001) A physical activity screening measure for use with adolescents in primary care. *Arch Paediatr Adolesc Med*, 155, 554–159
- Rey-Lopez, J. P. et al. (2008). Sedentary behaviour and obesity development in children and adolescents. *Nutr Metab Cardiovasc Dis*, 18, 242–251
- Riala, K. Et al. (2004) Teenage smoking and substance use as predictors of severe alcohol problems in late adolescence and in young adulthood. *J Adolesc Health*, 35, 245–254
- Roberts, C. et al. (2007) Measuring the health and health behaviours of adolescents through cross-national survey research: Recent developments in the Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study. *Int J Public Health*, 15, 179–186
- Sabiedrības veselības stratēģija* (2001) Rīga : Latvijas Republikas Ministru kabinets
- Wolfe, D. A.; Mash, E. J. (2006) Behavioural and Emotional Problems in Adolescents. Wolfe, D. E.; Mash, E. J. (eds). *Behavioural and Emotional Disorders in Adolescents: Nature, Assessment, and Treatment*. NY, London : The Guildford Press, 3–21
- World Health Organization (2000) *CINDI Dietary Guide*. Copenhagen : WHO Regional Office for Europe
- World Health Organization (1999) *Health 21: The health for all policy framework for the WHO European Region*. Copenhagen : WHO Regional Office for Europe
- World Health Organization (2005) *European Strategy for child and adolescent health and development*, 1–19

Anda Rožukalne

PATĒRĒTĀJU ŽURNĀLU REDAKTORU DARBU IETEKMĒJOŠIE SPĒKI

Anda Rožukalne ir lektore un studiju programmas *Žurnālistika* vadītāja Rīgas Stradiņa universitātes (RSU) Komunikācijas fakultātē. Studējusi žurnālistiku LU, kur ieguvusi arī sociālo zinātņu maģistres grādu komunikācijas zinātnē (1998). Pašlaik ir RSU doktora studiju programmas *Socioloģija* doktorante, specializējas masu mediju socioloģijā. Studējusi arī Latvijas Banku augstskolā, papildizglītību ieguvusi Zviedrijas žurnālistu tālākizglītības institūtā (*FOJO*) un *Reuters* žurnālistu skolā Londonā, pēcdiploma izglītību – Helsinku Universitātē, Stokholmas Universitātes Sēdertornas koledžā. Strādājusi kā žurnāliste dažādos medijos, nozīmīgākās darbavietas: laikraksts *Latvijas Jaunatne*, *Diena*, žurnāls *Santa*. Bijusi lektore arī LU Sociālo zinātņu fakultātē. RSU docē dažādus ar žurnālistiku saistītus studiju kursus: žurnālistikas žanri, ziņu žurnālistika, pētnieciskā žurnālistika, redaktora darbs, mediju ekonomika u. c. Akadēmiskās intereses: mediju auditorijas pētījumi, mediju ekonomika, mediju kritika, dzimtes un patērniecības aspekti mediju saturā, žurnālu

pētniecība. Baltijas Mediju pētnieku asociācijas (*BAMR*) biedre. 2002. un 2004. gadā saņēmusi Nacionālās radio un televīzijas padomes balvu *Gada TV kritiķis*. Raksta mediju kritikai veltītu blogu www.diena.lv.

Žurnālu attīstības tendences Latvijā

Latvijā pēdējo astoņpadsmit gadu laikā žurnāli ir piedzīvojuši īstu uzplaukumu. Žurnāli ir pievilcīgi no reklāmdevēju viedokļa, tie saņem arvien lielāku daļu no medijiem paredzētās reklāmdevēju naudas. Tīrgur informācija liecina, ka, salīdzinot ar citiem mediju tipiem, pēdējo desmit gadu laikā žurnāli Latvijā piedzīvojuši visdinamiskāko attīstību – kopš 1998. gada žurnālu skaits ir aptuveni dubultojies. Arī ekonomiskās lejupslīdes laikā 2009. gada sākumā, kad žurnāli strauji zaudēja reklāmdevēju līdzekļus, lasītāju skaits samazinājies vien par pāris procentiem.¹ Visvairāk attīstījusies tieši patērētāju žurnālu grupa. Tajā ietilpst žurnāli, kas paredzēti „plašam patēriņam”², šo žurnālu lasītāju sasniegšana ir būtiska reklāmdevējiem, kuri viņus redz kā savu preču potenciālos patērētājus.

Bieži vien žurnāls kļūst par lasītāja ikdienas sastāvdaļu – viņš seko žurnālā paustajam dzīves modelim, asociē sevi ar tajā aprakstītajām personībām, smeļas jaunas idejas, uzklausa padomus. Ja avīzes vai citus preses

izdevumus mēdz lasīt, lai sekotu notikumu attīstībai, žurnālus lasa, lai konstruētu savu personisko identitāti un strukturētu vērtību sistēmu. Žurnāli rada telpu debatēm, ideju un domu, kā arī informācijas apmaiņai, darbojas gan sabiedrības izglītošanās labā, gan kā populārās kultūras komunikatori.

Žurnāli palīdz cilvēkiem orientēties apkārtējā pasaulē, tie pasaka priekšā, kādas ir sabiedrības attīstības tendences, kā veidojas un mainās politiskie viedokļi, kurp ceļot, kas ir modē, kā iekārtot mājokli un daudz ko citu. Tie ietekmē mūsu kultūru, uzskatus, pieņemtos lēmumus un dzīves uztveri, identitātes, piedāvā izklaidi un vielu pārdomām, veido dzīves stilus.

20. gadsimtā pakāpenisko un stabilo žurnālu attīstības gaitu pasaulē ir ietekmējuši vairāki globāli faktori. Pētnieki kā dominējošos izcēluši šādus: „... dzīves līmeņa, līdz ar to pirktspējas uzlabošanās – cilvēkiem pieder vairāk naudas un rīcības brīvības tās tērēšanā; strauja vispārējās izglītības izplatība, lasīšanas ieradumu veidošanās; brīvā laika

resursu palielināšanās; vajadzības pieaugums pēc specializētas informācijas – gan profesionālajās, gan brīvā laika pavadīšanas jomās; jaunas brīvības izpratnes veidošanās, dažādu dzīves stilu stereotipu rašanās³. Žurnāli piedāvā izziņu, emocijas, personisku attieksmi, tie palīdz pārvarēt spriedzi. Vienlaikus šie mediji palīdz mums iekļauties sabiedrībā. Pētnieki šo funkciju sauc par „informācijas sociālo izmantojumu”⁴.

Ne vienmēr žurnāla satura vai ārējā izskata apskats palīdz atbildēt uz jautājumiem par to, kāpēc lasītāju tūkstoši izvēlas noteiktu žurnālu, kā veidojas piederības sajūta noteiktam izdevumam, ko katrs individuālais lasītājs uzskata par sava žurnāla lielāko saturisko vērtību un kādas izjūtas gūst, lasot žurnālu. Bet žurnālu saturu veido redaktori, kas izpilda izdevēju un mediju menedžeru uzdevumus. Tāpēc šajā rakstā atspoguļota daļa no pētījuma, kurā tika analizēta patērētāju žurnālu redaktoru izpratne par savu auditoriju un izvērtēti redaktoru darbu ietekmējošie spēki.

Pētījuma apraksts

Žurnālu vidū ir fenomenī, kas izceļas ne vien preses tirdzniecības vietu plauktos un gadiem ilgi atrodas preses kvantitatīvo pētījumu datu tabulu augšgalā, bet tiem ir arī noteikta vieta sabiedrībā. Šajā pētījumā katrā patērētāju žurnālu tematiskajā apakšgrupā izvēlēti Latvijā veiksmīgākie izdevumi, kas gadiem ilgi spējuši saglabāt pievilcību auditorijas acīs. Līdztekus lasītāju paradumu un lasīšanas vajadzību pētījumam, iegūtā informācija salīdzināta ar redakciju izpratni par auditoriju. Pētījumā pretstatīts lasītāju vērtējums un žurnālu redaktoru izpratne, iezīmējot likumsakarības, kas veidojas starp komunikācijas procesa svarīgākajiem dalībniekiem – komunikatoru un vēstījuma saņēmēju.

Promocijas darba pētījumam izvēlēti dažādu tematisko grupu žurnāli, par kuru ietekmi un lasītāju skaitu liecina gan tirgus līdera statuss savā grupā, gan abonēšanas un auditorijas apjoma kvantitatīvie dati – žurnāli, kurus to izplatības un ietekmes dēļ varētu saukt par fenomeniem. Tie ir žurnāls *Privāta*

Dzīve – slavenību dzīves izdevums, kam ir vislielākā tirāža (ap 74 000 katru nedēļu); *Ieva* – nedēļas žurnāls ar vislielāko auditoriju Latvijā (pēc *TNS Latvia* 2007. gada mediju pētījuma datiem šī žurnāla kopējais lasītāju skaits ir 266 000)⁵; *Cosmopolitan* – starptautisks sieviešu žurnāls, pirktākais mēneša izdevums, kas pētījumam izvēlēts tāpēc, lai testētu, kā lasītāji Latvijā uztver citā valstī veidotu žurnāla formātu un tā saturu (latviešu versijas tirāža ir 31 000 eksemplāru, „pēdējā numura auditorija – 207 000 lasītāju, pēdējo sešu numuru auditorija – 362 000 lasītāju”)⁶; *Mūsmājas* – lasītākais no vairāk nekā desmit mājas servisa žurnāliem (tirāža 16 450 eks. mēnesī)⁷; *Copes Lietas* – pēc abonētu skaita lielākais no daudzveidīgās hobiju un īpašo interešu žurnālu grupas (tirāža – 15 000 eks., 5759 abonenti, pēdējo sešu numuru auditorija – 141 000)⁸.

Empīriskā pētījuma veikšanai izmantotas kvalitatīvās sociālo pētījumu metodes, jo tā ir viena no iespējām, lai savāktu materiālu, kas ļauj padziļināti izprast un analizēt uzdotos jautājumus. Klifords un Kerijs (*Clifford & Carey*) šādus darbus sauc par mēģinājumu atjaunot intelektuālā pētījuma kritisko un atbrīvojošo funkciju, jo „mēs pārbaudām radošu procesu, kā cilvēki veido un sakārto savas dzīves formas un sabiedrību, kā veidojas tās nozīmju un vērtību sistēmas”⁹. Redaktoru darba pētījumā veiktas 10 intervijas ar minēto žurnālu redaktoriem, kurās tika analizēta viņu darba īpatnības, lēmumu pieņemšanas process, izpratne par savu auditoriju; šī raksta secinājumu daļā izmantotas atziņas, kas radušās, izvērtējot 35 dziļās intervijas ar patērētāju žurnālu lasītājiem (pētījums notika no 2006. gada oktobra līdz 2008. gada maijam).

Redaktoru darbu ietekmes ilustrējošās paradigmas

Pētījuma datus var skaidrot, izmantojot vairākas paradigmas, kas raksturo iekšējo mediju organizāciju spēku ietekmi uz komunikatoru un arī ārējo sociālo spēku ietekmi uz mediju profesionāļu darbību. Mediji mūsdienās atrodas trīs nozīmīgu ietekmju centrā – tā

ir ekonomika, politika un tehnoloģijas. Šie spēki ietekmē arī mediju auditoriju un savā veidā padara to par medijus ietekmējošu spēku.

Džordžs Gerbners (*George Gerbner*) jau 1969. gadā rakstīja, ka masu komunikācijas process atrodas daudzveidīgu ārēju spēku ietekmē – tie ir klienti jeb reklāmdevēji, konkurenti, likumdevēji un politiskās autoritātes, eksperti, citas institūcijas un auditorija.¹⁰ Minētie spēki dažādā pakāpē ietekmē mediju organizāciju darbību. Deniss Makveils (*Denis McQuail*), rakstot par mediju politiku, izceļ jaunās komunikācijas politikas paradigmu (1. attēls), ko viņš 2002. gadā izveidoja kopā ar Janu van Kuilenbergu (*Jan van Cuilenberg*). Šo paradigmu nosaka mūsdienu mediju attīstības tendences: internacionalizācija, digitalizācija un konverģence. Tas ir trešais mediju politikas periods, kurā inovācijas, izaugsme un konkurence notiek globālā līmenī. Jaunās komunikācijas paradigmas pamatā ir arī jauni un adaptēti mediju mērķi un vērtības. Šo komunikācijas politiku nosaka politiski, ekonomiski un sociāli mērķi, bet to interpretācija ir mainījusies, citādas ir arī prasības pret to. Būtiska šī perioda pazīme ir tendence, ka ekonomiskie mērķi dominē pār politiskiem un sociāliem mērķiem. Arī

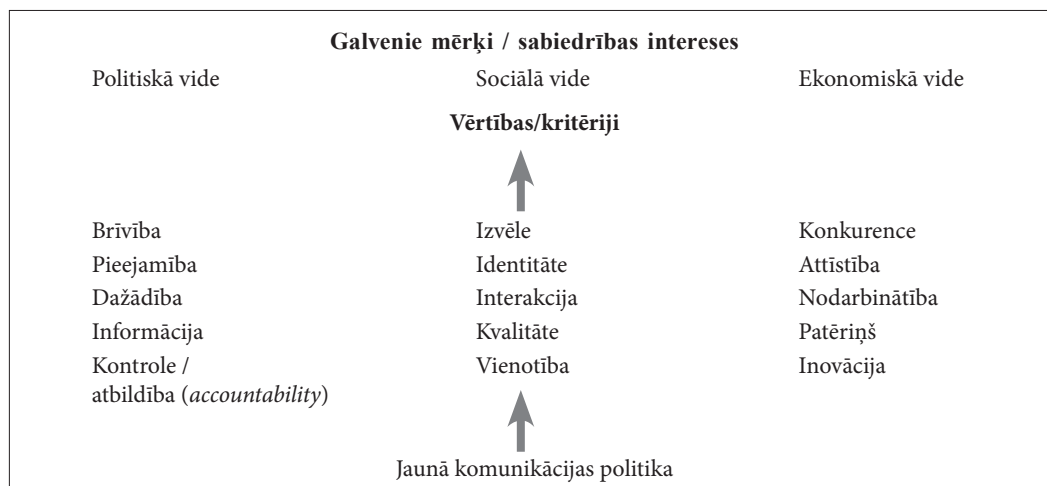
visas komunikācijas politikas vērtības tiek pārdefinētas no jauna.

Raksturojot mediju organizāciju vietu sociālo spēku ietekmes kontekstā, D. Makveils uzsver, ka nereti vieni spēki izslēdz vai līdzsvaro otru, piemēram, auditorija var sniegt atbalstu reklāmdevēju spiediena gadījumā vai arī medija institucionālais prestižs var pretdarboties ārējo institūciju vai avotu spiedienam. Patērētāju žurnālu gadījumā mazāka nozīme ir politiskās un sociālās vides ietekmei, toties ļoti izteikts ir ekonomiskās vides spiediens, kas tiek īstenots ar reklāmdevēju starpniecību, mazāk izteikts ir arī atbildības līmenis.

Minētā paradigma konkretizē dažādu spēku ietekmi, bet neparāda to ietekmes intensitāti, iedarbības spēku. Izvērtējot pētījumā iegūtos datus, jāatzīst, ka patērētāju žurnālu auditorijas gadījumā redaktori uzskata, ka viņu darbu neietekmē vai ļoti nelielā mērā iespaido auditorijas vajadzības un tāpēc viņi īpaši nerēķinās ar auditorijas interesēm, jo uz redaktoriem un žurnālu saturu ikdienā daudz lielāku spiedienu izdara izdevēji, tā apliecinot ārējā (reklāmdevēji) un iekšējā (menedžments) spiediena nozīmību un peļņas vērtību dominēšanu. Tā atzīst pat tie redaktori, kuru žurnāliem izveidotas interneta versijas un

1. attēls

Jaunās komunikācijas politikas paradigma

Avots: McQuail 2005, 240.

portāli (*Cosmopolitan, Copes Lietas*), lai gan tradicionāli interaktīva komunikācija ar auditoriju interneta vidē tiek uzskatīta par saturu ietekmējošu un redaktora darbu transformējošu spēcīgu faktoru. Tātad žurnālu redakciju profesionālās rutīnas ietvaros auditorijai nav būtiska loma.

Izdevējorganizāciju iekšējā spiediena rezultātā redaktori daudz lielāku uzmanību velta tādām ārējam spēkam kā konkurenti. Žurnālu redaktori ikdienas darbā rēķinās ar konkurentu darbību un saturu veido, daudz lielākā mērā orientējoties uz konkurentiem nekā uz auditorijas vajadzībām. Viņu kompetences līmenis par konkurentiem ir daudz augstāks nekā zināšanas par auditoriju, tāpēc žurnālu saturs nereti tiek veidots kā rekcijs uz inovācijām konkurentu saturā. Šo rīcību nosaka mediju vadītāju ietekme, jo arī viņi katru žurnālu redz vairāk tirgus spēku kontekstā un tātad arī savus panākumus skata konkurentu ietekmes kontekstā, nevis orientējas uz auditorijas uzvedību.

2. attēls raksturo patērētāju žurnālu redaktorus ietekmējošos ārējos un iekšējos spēkus. Ar spēku izvietojuma palīdzību (bultas) attēlota katra ietekmes spēka darbības intensitāte – tuvāk esošie spēki iedarbojas spēcīgāk, tālāk esošie – vājāk.

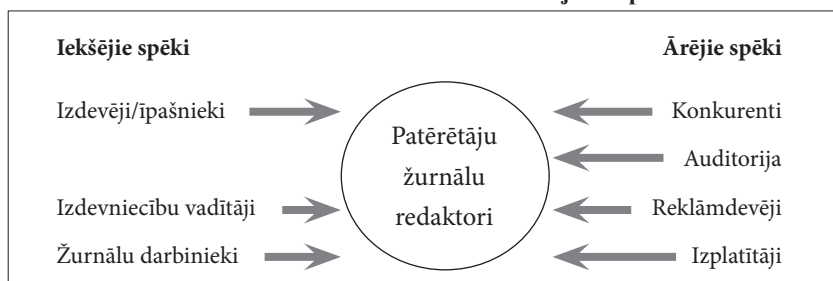
2. attēls parāda, ka redaktora darbā vis-spēcīgākā ir izdevniecību vadītāju un reklāmdevēju ietekme. Būtībā reklāmdevēji ietekmē redaktoru darbu divējādi: tieši, kontaktējoties ar redaktoriem, un ar izdevniecību vadītāju palīdzību, jo izdevniecību menedžments veido noteikumus un politiku, kas nosaka reklāmdevēju un redaktoru mijiedarbību. Nozīmīga

ir arī izdevēju/īpašnieku ietekme: tā var būt tieša kontakta veidā un darboties pastarpināti, izvirzot mērķus izdevniecību vadītājiem. Darbinieku ietekme uz redaktoru nav nozīmīga, jo viņiem jāievēro izdevēju „spēles noteikumi”, kurus savukārt izpilda redaktori. No ārējiem spēkiem vislielākā ietekme ir reklāmdevējiem, jo viņu vēlmēs, intereses liek redaktoriem gan kopumā veidot piemērotāku žurnālu struktūru, atlasīt reklāmdevējus apmierinošu saturu, gan ietekmē ikdienas lēmumus. Reklāmdevēju vērtējums atgriezeniskās saites formā redaktorus sasniedz daudz ātrāk nekā auditorijas attieksme, proti, reklāmdevēji skaidrāk un tiešāk formulē savu apmierinātību ar žurnālu (izsakot savu attieksmi – sniedzot vērtējumu; noslēdzot reklāmas līgumus – ar naudas palīdzību), savukārt auditorijas attieksme ir izplūdusi, novēlota, vispārīga, impulsveidīga, sadrumstalota, neregulāra un nestrukturēta.

Nevar apgalvot, ka auditorijas žurnālu lietošanas paradumi, lasīšanas motivācija, attieksme pret žurnālu ir maznozīmīgi redaktoriem un izdevniecību menedžmentam, jo lasītāju uzvedību tie regulāri izvērtē pēc žurnālu abonēšanas un pirkšanas datiem. Taču šo datu novērtējumā primāri ir gaidāmie reklāmas ieņēmumi (vai to kritums, ja lasītāju skaits samazināsies) un peļņas mērķi, nevis auditorijas vajadzībām un vēlmēm piemērota satura veidošana. Tātad kvantitatīvie dati tiek tulkoti kā žurnālu satura kvalitātes indikatori. No redaktoriem tiek gaidītas satura izmaiņas, ja kvantitatīvajos datos parādās auditorijas samazinājuma tendences, tomēr šajās prasībās galvenie ir jau minētie peļņas mērķi, nevis satura kvalitātes uzlabošanas

2. attēls

Žurnālu redaktorus ietekmējošie spēki

mērķi, proti, no mediju menedžmenta puses kā kvalitatīvs saturs tiek izprasts tāds, kas palielina pieprasījumu. Redaktori akceptē šo uzstādījumu, jo no tā izpildes atkarīga viņu atrašanās amatā un panākumu novērtējums, taču ne vienmēr kā profesionāli liek vienādības zīmi starp pieprasītu un no žurnālistikas viedokļa kvalitatīvu saturu.

Patērētāju žurnālu redaktoru darbā mazāka nozīme ir tādiem klasiskiem mediju pastāvēšanas principiem kā brīvība, dažādība, kā arī uzticamība jeb ticamība (no auditorijas viedokļa), jo tie nebalsta patērētāju žurnālu saturu. Lai arī redaktori augstu vērtē iespēju pieņemt neatkarīgus lēmumus, viņi skaidri apzinās, ka mediju organizācijai, kurā viņi strādā, primārā ir peļņa, nevis sabiedrības vērtības. Atsevišķi redaktori (*Ieva, Cosmopolitan*) gan uzskata, ka iespējams savienot peļņas intereses un sociālās vērtības, to pastarpināti atzīst arī šo žurnālu lasītāji. Jānorāda, ka patērētāju žurnālu satura radīšanas pamatā (to apliecina pētījumā veiktās redaktoru intervijas) ir spēja realizēt izdevēju peļņas mērķus, lasītājiem tos pasniedzot kā viņiem svarīgus (to vidū arī sociālās un vispārcilvēciskās vērtības) un vajadzīgus. Nekritiski žurnālu lasītāji, ilustrējot savus lasīšanas paradumus, būtībā akceptē šādu žurnālu uzvedību, ticot, ka izdevēji un to redaktori pārsvarā piedāvā lasītājiem draudzīgu un noderīgu saturu un ka tie darbojas nevis peļņas vārdā, bet lasītāju interesēs. Savukārt kritiski noskaņoti lasītāji akceptē piedāvāto saturu, jo uzskata, ka „to atšifrējuši” un tāpēc tas lasītājus tik spēcīgi neietekmē, bet ir pieņemams, ja nodrošina, piemēram, izklaidi un ikdienā

noderīgu informāciju (žurnāli *Privātā Dzīve, Cosmopolitan*).

Mediju auditorijas ietekme, atbilstoši 3. attēlā minētajām ietekmēm ir ārēja un neformāla. Mediju organizācijas iekšējo spēku un tirgus ietekme žurnālu kontekstā ir daudz spēcīgāka nekā auditorijas ietekme.

Mediju ietekmējošos sociālos spēkus var iedalīt vairākās grupās. Pašā mediju organizācijā var identificēt galvenos iekšējos spēkus – menedžmentu, tehniskās iespējas un mediju profesionāļus. Ārējie spēki, pēc D. Makveila, iedalāmi kā ekonomiskais (konkurenti, ziņu aģentūras, reklāmdevēji, īpašnieki), sociālais un politiskais spiediens (likumdošanas un politiskā kontrole, citas sociālās institūcijas). Lai arī Makveila paradigmā izplatīšanas kanāli ir izvietoti kopā ar auditorijas „interesēm un pieprasījumu”¹¹, jāuzsver, ka Latvijas situācijā izplatīšanas kanālu ietekme ir vairāk ekonomiska un nav salīdzināma ar auditorijas ietekmi, kas žurnālu gadījumā ir diezgan vāja. Patērētāju žurnālu un šī pētījuma kontekstā mediju profesionāļu darba ietekmēs neapšaubāmi dominē ekonomiskie spēki, kurus pārstāv izdevniecību īpašnieki un reklāmdevēji, savukārt viņiem būtiska ir arī konkurentu ietekme uz tirgus situāciju un izplatītāju attieksme pret tirgū esošajiem žurnāliem. Jāpiebilst, ka piesātinātā patērētāju žurnālu tirgū žurnālu izplatīšanas kanālu loma pastiprinās – izplatītāji var spēcīgi ietekmēt žurnāla panākumus tirgū (izvietojot žurnālu izdevīgās, labi redzamās vietās, var veicināt pārdošanu). Izdevēji arī no redaktoriem prasa, lai žurnāli vizuāli un saturiski būtu piemēroti izplatītāju radītajai situācijai (plauktu izvietojumam, žurnālu novietojuma

3. attēls

Galvenie mediju ietekmējošie spēki

	Formālā ietekme	Neformālā ietekme
Ārējā ietekme	Likumi un regulācija ar tiesu, sabiedrisko organizāciju palīdzību	Tirgus spēki, lobēšanas grupas, sabiedriskā doma
Iekšējā ietekme	Menedžments, industrijas vai firmas pašregulācija, organizācijas kultūra	Profesionālisms, ētikas kodeksi

Avots: McQuail 2005, 235.

un pārskatāmības īpatnībām), būtībā veicinot nevis uzticēšanos žurnāla saturam, bet tā impulsīvu pirkšanu.

Patērētāju žurnālu gadījumā dominē peļņas mērķi, būtībā tie ir galvenie, jo netiek runāts par idejām, kultūras vai sociāliem mērķiem, kas raksturīgi citu tipu medijiem, piemēram, sabiedriskajai apraidei vai dienas laikrakstiem. Mediju auditorija sevi neskata kā patērētājus vai tirgus daļu, turpretī no mediju profesionāļu viedokļa skatījums ir tieši tāds, tāpēc pētījuma datu kontekstā var piekrist, ka mediju industrija uzskata auditoriju par dehumanizētu un izmantojamu, turklāt „auditorija vairāk apkalpo komerciālos medijus, nekā tie apkalpo savu auditoriju”¹². Arī Īens Angs (*Ien Ang*) rakstījis, ka mediju institūcijām nav reālas intereses par savas auditorijas iepazīšanu; tās spēj pierādīt auditorijas eksistenci tehnisku mērījumu ceļā, kas var pārliecināt mediju uzņēmumu klientus, bet tas nekad nevarēs radīt patieso auditorijas piederības sajūtu. Tomēr patērētāju žurnālu lasītāju pētījums apliecina sava veida vienošanos starp lasītājiem un redaktoriem, proti, lasītāji pieņem redaktoriem nozīmīgos peļņas mērķus un attieksmi pret lasītājiem kā to nodrošinātājiem (lasītāji akceptē liela apjoma reklāmas klātbūtni žurnālos, satura piemērošanu reklāmdevēju interesēm, patērētājsabiedrības ideoloģijas nozīmi), identificējot arī lasītājus kā patērētājsabiedrības pārstāvjus.

Normatīvās preses teorijas uzsver nepieciešamību medijiem kā primāras uzsvērt auditorijas vajadzības un intereses, bet klientu un valsts intereses uzskatīt par otršķirīgām, tomēr patērētāju žurnālu gadījumā mediju organizāciju uzvedībā neapšaubāmi dominē klientu jeb reklāmdevēju intereses un auditorijas intereses tiek ievērotas tiktāl, cik tās saskan ar reklāmdevēju interesēm, ko vēlas apmierināt izdevēji. Būtībā peļņas mērķi ir saistīti ar medija spēju apmierināt auditoriju, tāpēc var runāt par apvienotajiem mērķiem, kuru realizācijā vienojas mediju menedžments un profesionāļi. Kopumā pētījums demonstrē situāciju, ka patērētāju žurnālu izdevēji dominē attiecībās ar lasītāju, uzspiežot auditorijai savas peļņas intereses un pakļaujot to reklāmdevēju prasībām.

Redaktoru attiecības ar izdevējiem un reklāmdevējiem

Redaktoru intervijas caurvij spriedze, ko rada pretruna starp redaktoru neatkarību un nepieciešamību apmierināt izdevēju komerciālos mērķus, kas izteikti prasībās sasniegt noteiktus pārdošanas rezultātus un iepriekš plānotu reklāmas ieņēmumu līmeni. Var teikt, ka arī Latvijā redaktoru attieksme pret reklāmdevējiem ir līdzīga tai, kas uzsvērts P. Džeksona, N. Stīvensona un K. Brūksas Lielbritānijā veiktajā pētījumā par vīriešu žurnāliem, kurā reklāmdevēji raksturoti kā „nepieciešamais ļaunums”¹³, kas palīdz definēt gan žurnāla panākumus izdevēju skatījumā, gan tā vietu tirgū.

Tas nozīmē, ka Latvijā redaktoriem nepārtraukti jāplāno žurnālu nākotne saistībā ar jaunākajām tirgus iespējām, tirgus pārmaiņām un sabiedrības kultūras izmaiņām. Žurnālu satura veidošanā un komunikācijā ar lasītājiem liela loma ir redaktoru izpratnei par aizraujošām tēmām un auditoriju. Vairāki pētījumā iekļautie žurnāli diezgan precīzi atspoguļo redaktoru intereses, nevis lasītāju vajadzības. Tomēr šie apstākļi nav šķērslis pētījumā iekļauto žurnālu panākumiem tirgū un popularitātei no auditorijas viedokļa.

Tas ir sava veida paradokss un liecina, ka redaktori spēj sabalansēt gan lasītāju, gan izdevēju un reklāmdevēju intereses. To var skaidrot divējādi: no vienas puses – redaktori cenšas darboties auditorijas interesēs, par spīti spiedienam no izdevēju puses, no otras – ar auditorijas pārliecību, ka izdevēji darbojas lasītāju interesēs, tāad žurnālu piedāvājums ir labvēlīgs un draudzīgs lasītājam. Tā izpaužas mediju efekts „maģiskā lode”, jo lasītāji guvuši pārliecību, ka žurnāli piedāvā viņiem vajadzīgu saturu. Lasītāju ikdienas pieredze piedāvā šīs pārliecības apstiprinājumu. Lasītāju attieksmi veido arī žurnālu virzīšana tirgū, kad ar mārketinga paņēmieniem tiek radīta sajūta, ka žurnāls ir nepieciešams, interesants, noderīgs. Lasītāju viedokļa par žurnālu veidošanā būtiska nozīme ir arī sociālajai videi, kas akceptē žurnālu lasīšanu, un iegūtā informācija ir lietojama attiecībās ar citiem cilvēkiem. Daudzās situācijās tā ir pat vajadzīga, lai varētu saprasties ar citiem

cilvēkiem, sekot vērtību pārmaiņām. Lasītāji žurnāliem velta ļoti lielu uzticēšanos un lojalitāti, akceptējot arī „nevajadzīgo” un „nepatīkamo” saturu, jo viņi to it kā „iemaina” pret vajadzīgo saturu.

Redaktoru identitāte

Lai arī žurnālu satura stratēģiskās vadlīnijas nosaka izdevēji, tomēr gandrīz visi redaktori saista žurnāla saturu ar savu personību, apgalvojot, ka radītais saturs lielā mērā atbilst pašu raksturam, izpratnei, vadītāja spējām, gaumei un profesionālismam. Redaktoru darbs tiek vērtēts atbilstoši panākumiem, ko demonstrē kvantitatīvie dati par abonentu skaitu un pārdoto žurnālu eksemplāru skaitu, arī redaktoru pašvērtējums ir ļoti cieši saistīts ar šo informāciju. Lasītāju apmierinātība, kontakts ar auditoriju un tās dziļāka izpratne žurnālu redaktoriem viņu prioritāšu sarakstā nav pats nozīmīgākais, lai gan redaktori atzīst, ka viņiem būtu nepieciešama daudz plašāka informācija par auditoriju.

Redaktoru stāstītais intervijās parāda pretrunu starp to, kā saturā ielikt to, kas, viņuprāt, interesē lasītājus, un vienlaikus ievērot izdevēju priekšstatus par žurnālu saturu. Žurnālu vadītāji auditoriju uztver caur sava izdevuma piedāvāto tematu un rubriku prizmu, cenšoties lasītāju vajadzības apmierināt, rakstot par noteiktām tēmām. Tomēr savā izpratnē par satura veidošanu redaktori atrodas daudz tuvāk klientam – reklāmdevējam, nekā savam patērētājam – auditorijai. Interesanti, ka redaktori savus uzdevumus saprot kā sava veida pretestību gan izdevējiem un reklāmdevējiem, gan lasītāju vajadzību ignorēšanu un piemērošanu saviem uzskatiem par to, kas nepieciešams auditorijai.

Redaktoru zināšanas par auditoriju

Redaktoru ikdienas darbs ir ļoti cieši saistīts ar reklāmdevēju prasībām sasniegt noteiktu lasītāju grupas. Intervijās iezīmējas atziņas par auditoriju kā demogrāfisku grupu apkopojumu, tāpēc redaktori piemin vēlamo un nevajadzīgo auditoriju. Raksturojot savus lasītājus, arī redaktori kā primāros uzrāda demogrāfiskos datus, lielākoties neanalizējot

lasītāju dzīves stilu, raksturu, vērtības un citus identitātes rādītājus.

Redaktoru ikdienas lēmumu centrā nav lasītāju vajadzības, vēlmes, viņu lasīšanas motivācijas avoti un saņemtais apmierinājums. Tomēr atsevišķi redaktori lasītājus raksturo kā līdzīgus sev, uzskatot, ka pārstāv grupu, kas pasauli uztver līdzīgi, kam ir līdzīgi uzskati, vērtības un paradumi. Šie redaktori sarunās piemin, ka, domājot par saturu, iedomājas kādus sev pazīstamus cilvēkus vai lasītājus, kas ir paziņas, radnieki, un tāpēc redaktori regulāri uzzina viņu viedokli par savu žurnālu saturu. Tātad atsevišķi viedokļi, kas nereti sakrīt ar redaktoru pašvērtējumu, nosaka redaktoru rīcību, būtībā nostiprinot neinformēto un tuvredzīgo attieksmi pret auditorijas vēlmēm.

Šāda pieeja ir raksturīga arī tiem redaktoriem, kas atzīst, ka viņi pēc vecuma vai citiem parametriem atšķiras no saviem tipiskajiem lasītājiem un šis atšķirības uzsverums viņiem palīdz labāk definēt savu lasītāju intereses. Jādomā, ka tādejādi redaktori pamazām zaudē saikni ar auditoriju, tāpēc viņu lēmumos lasītāju viedokļiem nav būtiska nozīme.

Lielu daļu atziņu par lasītāju gaumi, vērtējumiem un uzvedību redaktori iegūst no kvantitatīvajiem datiem, no aktīvāko lasītāju vēstulēm, tikšanās reizēm ar auditorijas pārstāvjiem un atsevišķiem pētījumiem, ko veikušas pašas redakcijas. Šī atgriezeniskā saite lielākoties sniedz informāciju par tematiem, kas vairāk vai mazāk interesē lasītājus vai raksturo iespaidus par kādu konkrētu žurnāla rakstu.

Redaktoriem viņu ikdienas darbā un lēmumu pieņemšanas procesā ļoti svarīga ir ilgākā laikā iegūtā pieredze par tiem žurnālu tekstiem vai vāka noformējumiem, kuru publicēšana uzrādījusi labākos pārdošanas rezultātus. Šī pieredze palīdz pieņemt dažāda līmeņa lēmumus: sākot ar žurnālistiem uzdotu darbu noteikšanu, līdz pat izvēlei par vāka noformējumu. Redaktori izmanto šo informāciju, laika gaitā veidojot pārlicību, kas vairāk un kas mazāk interesē lasītājus.

Tātad lasītāju pirkšanas uzvedība no redaktoru viedokļa demonstrē auditorijas

intereses. Veiksmīgāko vāku analīze liek redaktoriem pieņemt „vāka centrētus” lēmumus, kopējam žurnāla saturam piešķirot daudz mazāku nozīmi. Tomēr atsevišķi redaktori atzina, ka agrākā pieredze ne vienmēr ir noderīga, tāpēc ka tirgus situācija un lasītāju uzvedība ir mainīga. Redaktori lielākoties uz auditoriju skatās no īstermiņa attiecību pozīcijām (izņēmums žurnāla *Ieva* pirmā galvenā redaktore Inga Gorbunova), neveidojot ilgstošu kontaktu, kura pamatā ir saturs un lasītāju vajadzības. Tātad redaktori veicina instrumentālu, nevis ritualizētu žurnālu lietošanu. Žurnāla pirkšana no redaktoru viedokļa ir būtiskāka par ilgstošu piesaisti saturam un satura radīto apmierinājumu, būtībā apmierinājumu redaktori tulko kā pirkšanu.

Tādējādi redaktori savā uzvedībā kopē reklāmdevēju un mediju menedžmenta uzspiesto praksi lasītājus skatīt pirmām kārtām kā patērētājus, kas var nest peļņu. Ikdienas darbā žurnālu redaktoriem nozīmīgāki ir īstermiņa impulsi, kas nodrošina izdevuma realizāciju, piemēram, realizācijas datu analīzē balstīts pieņēmums, ka vāka personība vai vāka vēstījums varētu rosināt žurnāla pirkšanu. Būtībā redaktori strādā pēc reklāmai raksturīgās impulsa un reakcijas pieejas, ar katra žurnāla saturu cenšoties nodrošināt žurnāla pārdošanu un rīkojoties pēc shēmas, ka saturs tiek veidots no tā, ko „pērk”, nevis no tā, ko „lasa”, satura veidošanas laikā nedomājot, kāpēc „lasa”, bet gan – kāpēc „pērk”.

Raksturojot savu darbu, žurnālu redaktori uzsver, ka viņus vairāk vada profesionālais instinkts, intuīcija un pieredze, bet auditorijas pētījumi ir noderīgi labākajā gadījumā tikai kā apstiprinājums jau zināmajam, tie tikpat kā netiek izmantoti, lai ilgākā laikā plānotu savu darbu un tā prioritātes. Daži no redaktoriem atzīst, ka pārāk maz zina par saviem lasītājiem, bet citi uzskata, ka viņu zināšanas ir pietiekamas. Var teikt, ka auditorijas vēlmes un saņemto apmierinājumu redaktori galvenokārt izsaka ar tematu vai konkrētu veiksmīgu rakstu palīdzību, nedaudz pieminot arī žurnāla identitāti. Lai gan tieši žurnālu raksturs, pēc redaktoru teiktā, ir to popularitātes pamatā un liek domāt, ka lasītāji atsaucīgi uzņems to, kas tiks piedāvāts iemīļota žurnāla saturā.

Žurnālu panākumu analīze

Būtiska nozīme redaktoru ikdienā ir konkurentu darbības un veidotā satura analīzei. Daudzi redaktori savu darbu ilustrē, stāstot par to, kas viņu žurnālu saturu atšķir no tiešo konkurentu izdevumu satura. Žurnālu panākumus redaktori skaidro ar dažādiem veiksmes faktoriem, personāla kvalitāti, kā arī raksturojot žurnālu identitāti, to skatījumu uz realitāti, īpašo noskaņojumu un attieksmi pret dzīvi. Tomēr intervētie redaktori vairāk runā par savu izdevumu struktūras priekšrocībām un saturiskajām veiksmēm.

Pētījuma laikā mainījās divu žurnālu redaktori. Šie procesi varētu liecināt par jau citos pētījumos atzīmēto, ka žurnālu vadītāju darba vidi raksturo liela dinamika un nedrošība. Žurnālu redaktoru nomaiņas process Latvijā nereti ir ļoti ātrs, biežs un intensīvs, jo izdevēju izpratnē redaktoru nomaiņa ir veids, kā uzlabot saturu, pārdošanas rādītājus un izdevuma vietu tirgū. Žurnālu redaktori strādā stresa apstākļos, kuros auditorijas intereses un vajadzības tiek vērtētas tikai kontekstā ar lasītāju vēlmi un spēju pirkt žurnālu, nevis domājot par auditorijas interešu un lasīšanas motivācijas dziļākajiem slāņiem. Redaktori savā ikdienas darbā vairāk koncentrējas, lai ievērotu nevis auditorijas uztveres nianšes, bet gan izdevēju prasības.

Kopsavilkums

Rakstā atspoguļots pēc lasītāju skaita ietekmīgāko dažādu tematisko apakšgrupu patērētāju žurnālu auditorijas un redaktoru uzvedības pētījums. Tā nozīmi izsaka žurnālu lielā popularitāte un daudzveidība, bet novitāti raksturo izmantotās pētījuma metodes, kā arī auditorijas un komunikatora viedokļu salīdzinājums. Pētījumā atspoguļotas vairākas paradigmas, kas ilustrē gan mediju darbību ietekmējošos ārējos un iekšējos spēkus, gan šo spēku iedarbības intensitāti.

Pētījumā noskaidrots, ka patērētāju žurnālu redaktori lielā mērā identificē sevi ar žurnālu saturu, savus izdevumus skaidri diferencē no konkurentu žurnāliem, kā arī precīzi definē savu auditoriju. Pārlicību par lasītāju interesēm veido redaktoru darba pieredze, un

to apstiprinājuši kvantitatīvie žurnālu pārdošanas vai abonēšanas dati. Tomēr redaktoru darbu nosaka izdevēju spiediens, ko savukārt rada reklāmdevēju prasības. Redaktoru ikdienas darbā auditorijas ietekme un zināšanas par saviem lasītājiem nav nozīmīgas, par vērtīgāku viņi uzskata reklāmdevējiem patīkamu auditoriju. Lai gan redaktori identificē sevi ar žurnāliem, būtībā viņi rada reklāmdevējiem vēlamu un mediju vadītāju noteiktu saturu.

Paradoksāli, bet žurnālu izdevniecībās netiek veikti regulāri auditorijas pētījumi un pietrūkst informācijas par žurnālu auditorijas uzvedību. Redakciju darbības ideoloģiskie un profesionālie modeļi neparedz orientāciju uz auditorijas izpratni, tomēr redakciju

piedāvātais saturs spēj piesaistīt lasītājus, veidojot spēcīgu interesi par saturu un piederības sajūtu žurnāla redakcijas piedāvātajām vērtībām. Auditorijas pārstāvji pētījumā apliecina, ka izjūt uzticību žurnālu saturam un uzskata to par sev draudzīgu un piemērotu.

Tātad tirgus spēku definētajos apstākļos redaktori vairāk paļaujas uz auditorijas noturēšanai lietotajiem mārketinga instrumentiem, nevis zināšanām par auditoriju. Izdevēju spiediena rezultātā patērētāju žurnālu redaktori būtībā kļuvuši nevis par patstāvīgiem uz auditoriju vērstiem satura veidotājiem, bet pievienojušies žurnālu „pārdevēju” komandai, papildinot izdevniecību realizācijas, finanšu un mārketinga nodaļu izvirzītos uzdevumus.

VĒRES

- ¹ Preses auditorijas pētījuma rezultāti 2009. gada pavasarī. <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=2958> (01.06.2009.)
- ² Johnson, Priajatel 1999, 14
- ³ Compaine, Gomery 2000, 24
- ⁴ Johnson, Priajatel 1999, 6
- ⁵ http://www.santa.lv/lv/zurnali/ieva/par.html?santa.subscribe_id=6 (07.08.2008.)
- ⁶ <http://www.lilita.lv/i.php?z=49> (09.08.2008.)
- ⁷ <http://www.lpia.lv/?id=191&izd=2&izdid=294> (12.02.2007.)
- ⁸ <http://www.lilita.lv/i.php?z=53> (11.08.2008.)
- ⁹ Clifford, Carey 1989, 359
- ¹⁰ Cit. McQuail 2005, 216
- ¹¹ Turpat, 282
- ¹² Jakson, Stevenson, Brooks 2001, 401
- ¹³ Turpat, 62

Click, J. W.; Baird, N. R. (1990) *Magazine Editing and Producing*. WCB

Clifford, G. C; Carey, J. W. (1989) *The Logic and Aims of Qualitative Research, Research Methods in Mass Communication*. 2nd ed. London : Prentice Hall

Compaine, M. B.; Gomery, D. (2000) *Who Owns the Media?* London : Lawrence Erlbaum Associates

Croteau, D. (2000) *Media/Society: Industries, Images, and Audience*. 2nd. ed. Thousand Oakes: Sage Publications

Croteau, D. (2001) *The Business of Media: Corporate Media and the Public Interest*. London : Sage Publications

Jakson, P.; Stevenson, N.; Brooks, K. (2001) *Making Sense of Men's Magazines*. Cambridge : Polity Press

Johnson, S.; Priajatel, P. (1999) *The Magazine from Cover to Cover: Inside Dynamic Industry*. New York : McGraw-Hill

McQuail, D. (1994) *Mass Communication Theory: An introduction*. 3rd ed. Thousand Oaks : Sage Publications

McQuail, D. (1997) *Audience Analysis*. London : Sage Publications

McQuail, D. (2005) *McQuail's Mass Communication Theory*. 5th ed. London : Sage Publications

PERSONĪBAS UN STRĀVOJUMI LATVIJAS UN *AUSTRUMA* VĒSTURĒ

Jānis Stradiņš ir ķīmiķis, dabaszinātņu un kultūras vēsturnieks. Ar izcilību beidzis Latvijas Valsts universitātes Ķīmijas fakultāti (1956). Latvijas Organiskās sintēzes institūta vadošais pētnieks (kopš 1961. g.); Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta zinātņu vēstures profesors (kopš 1990. g.); Latvijas Medicīnas akadēmijas / Rīgas Stradiņa universitātes Medicīnas vēstures institūta profesors (kopš 1992. g.); Latvijas Zinātņu akadēmijas Senāta priekšsēdētājs (kopš 1998. g.). Daudzu publikāciju autors. Par sasniegumiem zinātnē ieguvis dažādu pasaules valstu un organizāciju balvas un medaļas. Vairāku valstu zinātņu akadēmiju loceklis, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, akadēmiskās vienības *Austrums* Goda biedrs.

„Cilvēce sastāv no dzīviem un mirušiem, tikai mirušo ir daudz vairāk,” – tā kādreiz sacījis franču rakstnieks Anatols Franss. Nezinu, vai šī tēze ir piemērojama mūsdienu pasaulei vispār, jo „trešās pasaules” zemēs turpinās „demogrāfiskais sprādziens”, taču Latvijā tā noteikti ir spēkā: atšķirībā no pārējās pasaules latviešu skaits 20. gadsimtā gājis mazumā vai palicis uz vietas. Tādēļ arī mums īpaši jādomā par kvalitāti, par personību veidošanu, par nācīgas ētiku.

Man ir liels gods teikt akadēmisko runu akadēmiskās vienības *Austrums* ievērojamā gadskārtā, jo vairāk tādēļ, ka šī gadskārta tiek atzīmēta gadā, kad visi mēs svinam Latvijas valstiskuma 90 gadus, atceramies Latvijas valsts proklamēšanu 1918. gada 18. novembrī, Brīvības cīņās, Latvijas Republikas kā demokrātiskas un tiesiskas valsts izveidošanos. Negribētu pārāk izcelt *Austruma* lomu mūsu valsts tapšanā, tomēr vietā būtu atgādinājums, ka pirmais Latvijas Republikas prezidents ir bijis austrumietis Jānis Čakste, bet 18. novembra aktu Nacionālajā teātrī arī vadīja vēlākais austrumietis Gustavs Zemgals, tāpat pirmais Pagaidu valdības finanšu ministrs ir bijis austrumietis Kārlis Puriņš, 60 austrumieši

piedalījās Brīvības cīņās, 6 no tiem izpelnījās Lāčplēša ordeni.¹ Tāpat vairāki austrumieši ir stāvējuši pie Latvijas valsts šūpuļa, un tas izraisa jautājumu, kādi strāvojumi un kādas personības ir vēsturiski īsā laika posmā – 150 gados – pacēluši latviešu tautu no anonīmas, starptautiski maz ievērotas Krievijas impērijas Rītjūras provinču zemnieku kārtas par Eiropas Savienības – augsta prestiža nāciju saimes – pilntiesīgu locekli, kas ir ļāvis latviešiem izcīnīt savu suverēnu valsti, jo tā nebūt nav visu, pat skaitliski prāvāku nāciju privilēģija (lai atceramies kaut vai baskus, kurds, tatārus, pat velsiešus un skotus).

Var sacīt – labvēlīga konstelācija, vēsturisku sakritību kopums. Pirmā pasaules kara gaitā sabruka Krievijas impērija un Vācijas impērija, kas bija lielākie šķēršļi Latvijas neatkarībai. Boļševiku uzvara Krievijā rosīnāja latviešu pilsonisko daļu, vēlāk nācīgas vairākumu iestāties par neatkarīgu Latviju, Brīvības cīņās izcīnīt valsti, noturēt to pret iekšējiem un ārējiem ienaidniekiem. Taču valsti nevarētu radīt, ja latviešiem pirms neatkarības pasludināšanas, jau cara Krievijā, nebūtu bijuši savi speciālisti valsts jaunveides darbam – juristi, tautsaimnieki, inženieri,

ārsti, zinātnieki, potenciāli valstsvīri un diplomāti, citu nozaru lietpratēji, ja nebūtu bijis savas nacionālas intelīģences un, ko uzsveru īpaši, nebūtu savas vidusšķiras un pilsonības. Tieši šī intelīģence, vidusšķira jau bija, turklāt patriotiska intelīģence, un tas bija viens no nākamās Latvijas neatkarības priekšnoteikumiem. Un tāda sāka veidoties līdz ar jaunlatviešu parādīšanos, ar pirmo tautisko atmosferu. Turklāt veidojās ne tikai Baltijā – Rīgā, Tērbatā, Jelgavā, kur tai milzu šķēršļus radīja Baltijas vācu muižnieki un pilsētnieki, kur valdīja kārtu hierarhija, bet arī trimdā, tolaik pirmām kārtām Iekšķrievijā – Pēterburgā un Maskavā, lielajos centros, kur būtībā šīs mazās tautas vai nu maz ievēroja vai arī to centieniem atbrīvoties no vācu ietekmes pat simpatizēja, tiesa, par galamērķi izvirzot „integrēšanu” vienotas lielķrievu nācijas sastāvā.

Atgādināšu, ka jaunlatviešu kustība radās Aleksandra II modernizācijas laikmetā ap 1856. gadu Tērbatā, pēc tam Pēterburgā un tālāk attīstījās Maskavā,² un tās galvenais ideologs – ļoti spēcīga un reāli domājoša personība – bija Krišjānis Valdemārs, cilvēks, kas domāja plašās, Eiropas kategorijās, uzmanīgi vēroja, kā attīstās Čehija, Somija, Īrija. Viņš skubināja latviešus, bijušos kroņa ļaudis, kas pirms 30–40 gadiem bija atbrīvojušies no dzimtbūšanas, strauji mainīgajā pasaulē pārveidot savu dzīvi: „*Topiet žigļi un knaši, kā citas mācītas tautas visapkārt Eiropā, un neapkaunojiet mīlu latviešu tautu, lai nevar citi teikt: „Āre! Te nu tie tapa palaisti brīvā, bet vai tiem sliņķiem, tiem nelgām tas ko palīdzēja! Tie palika gandrīz tādi paši kā vecā dzimtā būšanā!”*” Un citā vietā: „*Apdomājiet paši, cik pagalam citādi bija laiki pirms 30 vai 40 gadiem. Priekš tam .. pa gadu simteņiem tik daudz dzīve nepārgrozījās, kā pēdējos 30 vai 40 gados.*” K. Valdemārs paredzēja, ka nākamajā laika posmā dzīve ies vēl piecas sešas reizes ātrāk. Viņa principi bija: 1) turība; 2) izglītība; 3) patriotisms. Pretēji vācu mācītājiem *Pēterburgas Avīzes* sludināja jaunus baušļus: „*Tev būs virs zemes mantas krāt; tev būs par savu labklājību gādāt; tev būs tavas miesas veselību un spirtumu, un – ar vēl var pielikt klāt – jaukumu, visu, visu, kas*

pie viņas pieder, vērā ņemt, jo tava miesa ir tava gara mājoklis”.³

Un par izglītību K. Valdemārs saka: „*Tam vien prieki gavilē visā plašā pasaulē, kas ar prāta dedzību dzenas iekrāt gudrību.*” Skan naivi un primitīvi, bet būtībā arī šodien tālāk neesam tikuši.

Par patriotismu K. Valdemārs saka, ka tā nav mākslota galvas gudrība, bet ļaudīm grāmatu mācot, tēvzemes mīlestība rodas pati no sevis.

Jaunlatviešu centieni veidojās līdzīgi Jaunās Itālijas, Jaunās Polijas, Jaunās Vācijas centieniem, kas 1860.–70. gados centās veidot savas neatkarīgas valstis, citur sekmīgi, citur ne. Latvieši par savu valsti vēl nedomāja, bet īpaši par nāciju impērijas ietvaros gan.

K. Valdemārs ieradās, būtībā paglābās Maskavā 1867. gadā, pēc Tērbatas un Pēterburgas posma, dziļas personiskas krīzes laikā, pārcietis pirmās neveiksmes – gan *Pēterburgas Avīžu* slēgšanu, gan nepārdomātās latviešu kolonijas iekārtošanas krahu Novgorodas guberņā. Maskavā paglābās arī Krišjānis Barons, kas te sāka strādāt par skolotāju ģimnāzijā un vēlāk arī muižnieku Stankeviču ģimenē. Drīz vien ieradās arī diplomētais mērnieks Fricis Brīvzemnieks, kas kļuva par K. Valdemāra galveno palīgu latviešu-krievu-vācu vārdnīcas sastādīšanā un pēc attiecīgo eksāmenu nolikšanas arī par ģimnāzijas skolotāju.

Ap šiem trim cilvēkiem 1870. gadā sāka veidoties Maskavas latviešu pulciņš, kas sākumā vairāk vienoja skolotājus, inženierus, fabriku vadītājus, mērniekus, bet ar laiku arī latviešu studentus, kuri ieradās studēt Maskavas Universitātē arvien lielākā skaitā.

Ap 1880. gadu, kad sāka veidoties tagadējā *Austruma* priekštece, Maskavā mita aptuveni 30–40 inteliģentu latviešu un Maskava bija uz laiku pārņēmusi stafeti no Tērbatas un Pēterburgas kā latviešu tautisko centienu citadele un latviešu zemnieku kārtas aizstāvības reālais centrs.

Negrasos izklāstīt sistemātisku *Austruma* un tā priekštečorganizāciju vēsturi, – par to grāmatu veido vecbiedrs Ainārs Lerhis⁴, bet korporācijas *Fraternitas Lettica* vēstures kontekstā to pētī profesors Pēteris Bolšaitis

un citi letiķi⁵. Savukārt es A. Lerha iecerētajai grāmatai mazliet esmu papētījis atsevišķu ievērojamo Maskavas latviešu personību veidošanos. Taču šajā svētku reizē gribu atgādināt, ka Maskavas latviešu studentu pulciņa vēsture ir bijusi daudzslāņaina, tā neaprobežojas ar *Austruma* vēsturi vien. Vispirms, 1870.–1890. gadā bija Maskavas Latviešu vakari (ne tikai un pat ne galvenokārt studenti), tad – separāti Maskavas Latviešu studentu vakari, kas 1902. gadā pārdēvējās par studentu sabiedrību *Fraternitas Moscoviensis*. Savukārt šī sabiedrība 1912.–1913. gadā pēc sīviem disputiem sašķēlās – radās korporācija *Fraternitas Moscoviensis* un biedrība *Oriens* (vēlāk – *Austrums*). 1920. gadā *Austrums* atsāka savu darbību Latvijā, Rīgā, ne kā korporācija, bet kā LU Vienību savienības galvenais veidotājs, bet 1926. gadā no *Austruma* nodalījās vēl viena studentu korporācija *Fraternitas Livonica*. Neskarot visas šīs pārvērtības, kurām daļēji bija principiāls, daļēji personisks, subjektīvs raksturs, gribētu uzsvērt, ka visas trīs šīs studentu organizācijas katra savā veidā ir Maskavas posma pozitīvo tradīciju mantinieces, šodien nav ko mantu dalīt, ne vecās ķildas pārmērīgi izcelt, un, ja šeit ne gluži precīzi lietošu terminu *Austrums*, tad vienīgi tādēļ, ka šī ir tieši *Austruma* svētku reize. Tātad *Austrums* radās kā tieša, kaut arī vēlīna pirmās atmodas, K. Valdemāra atmodas, atbalss.

Pie Maskavas Latviešu vakara un arī pie *Austruma* šūpuļa tātad ir stāvējis K. Valdemārs, galvenais Atmodas rosinātājs un latviešu vadītājs. Viņam līdzās Maskavā ir bijis arī K. Barons, dainu tēvs, taču tas atradies mazliet atstatāk, jo lielāko laika daļu tolaik uzturējies Voronežas guberņā kā muižnieku Stankeviču mājskolotājs. Maskavas latviešu studentus vairāk aprūpējusi viņa kundze Dārta Barona, īpaši gados, kad Maskavas Universitātē studējis arī viņas dēls Kārlis, vēlākais zobārstniecības kā akadēmiskas disciplīnas pamatlicējs Latvijā.

Mazliet sarežģītākas attiecības Maskavas latviešu studentiem veidojās ar Frici Brīvzemnieku⁶ – dzejnieku, publicistu, pedagogu, kas bija liels un nesavtīgs studentu mecenāts, bet kas pats nebija baudījis formāli akadēmisko izglītību un arī līdzekļus piešķīra diezgan

subjektīvi – „vakara” gaitā paša brīvi izvēlētam studentam pametis ar pirkstu, ieaicināja to blakusistabā un iedeva kādu naudiņu. Šāda rīcība un arī Brīvzemnieka „neakadēmisms” studentiem nav bijuši pa prātam.

Kad 1883. gada 31. oktobrī J. Čakstes vadībā formāli tika nodibināti Maskavas Latviešu studentu vakari, resp., separāta, no amorfajiem Maskavas Latviešu vakariem šķirta organizācija, uz dibināšanas sapulci t. s. Tatāru viesnīcā Brīvzemnieku neaicināja, bet kā goda viesi tika aicināti abi Krišjāņi – K. Valdemārs un K. Barons, un vēl nesen Maskavā ieradies Universitātes vācu valodas lektors latvietis Jēkabs Velme, kas bija ne tikai vienīgais latvietis – Universitātes mācītbspēks, bet arī ievērojama latviešu literāra mēnešraksta *Austrums* izdevējs Maskavā.⁷

Konflikts ar F. Brīvzemnieku, kuru studentu pulciņā neuzņēma par filistru, bija paaudžu konflikts. F. Brīvzemnieks vēlējās, lai latviešu studenti popularizētu zinības, rakstītu laikrakstos un bija apsaukjis dažus studentus par „vanckariem” – tie esot jautras dzīves mīlētāji. Te varbūt būtu jāpiemin, ka no visiem jaunlatviešiem F. Brīvzemnieks bija vistuvākais slavofiliem un viņš pat iespieda savu latviešu folkloras kopoju Maskavā krievu burtiem, kirilicā, – par šo epizodi man bija izdevība referēt nesen latviešu ortogrāfijas simtgades konferencē. Iespējams, ka konfliktu veicināja tieši F. Brīvzemnieka pārmērīgā iztapība slavofiliem, Aksakovam, jo jaunie latviešu studenti – J. Čakste un viņa domubiedri bija orientēti vairāk rietumnieciski.

Atcerēsimies, ka 1883. gadā, ko uzskatām par *Austruma* dibināšanas gadu, bija imperatora Aleksandra III valdīšanas sākums, ļoti dziļas reakcijas un lielkrievu šovinisma apogeja – nesen bija nogalināts liberālais Aleksandrs II, visas liberālās reformas un konstitūcijas projekti impērijā bija apturēti, uz Baltijas guberņām izsūtīta senatora Manaseina revīzija, lai salauztu tur vācu separātismu un Baltijā ievestu tādu pašu kārtību kā Iekškrīvijā. Jaunlatvieši, arī K. Valdemārs, atbalstīja baltvācu muižnieku privilēģiju radikālu iegrožošanu, viņu varas salaušanu, atbalstīja Manaseina revīziju,

Manaseinam par tulku darbojās Stērstu Andrejs. Pats K. Valdemārs, kā to liecina maskavieša ārsta Augusta Zandberga atmiņas,⁸ tolaik uzskatīja „pārkrievošānu” par galveno līdzekli latviešu atbrīvošanai. Lūk, A. Zandberga citētās K. Valdemāra domas, kas izsacītas ap 1887. gadu:

„Vai jūs domājat, ka labāki ir, lai latvieši pārvācojas un paliek verdzībā, nekā pārkrievojas un tiek brīvi? [...] Pēc manām domām, labāki, lai latvieši lauž krievu valodu, nekā pļurkst pa vāciski! Ko latvieši tomēr iegūs – būs pašapziņa, patstāvība, palaišanās uz saviem spēkiem, tautas lepnums – tas ir viss, kas trūkst latviešiem. Latvieši vienadvien turēs sevi pāruku par krieviem, bet padodas vācietim, jo vācu autoritāte un iespāids vēl nav iznīcināti un to drīzi iznīcinās krievu ķepa, kura gan izliekās smagāka un rupjāka, jo ķērās taisni pie rīkles, bet nekad nevar tik dziļi iesūkties latvju miesā un garā, kā vācu krampja nagi, lai nīcinātu tautas atmošanās garu un nomāktu psihiku un prātu. Iedomājaties tik vien, kad krievu skolā uz viena un to paša sola sēdēs izlutinātais barona dēls, un centīgais latviešu bērns, un tādā līdzīgā konkurencē viņiem būs jāsacenšās, kuram tad būs labāki panākumi?! Vai tas nepacels latviešu garu un lepnumu, vai tas neparādīs, ka latvietis nav sliktāks, bet pat spējīgāks par baronu?!”

No otras puses skatoties, latviešiem un igauņiem arī būs jācieš no pārkrievošānās. Tie jau ieraduši ciest, jo viss viena alga, ciest no vāciešiem jeb krieviem. Ciešana no krieviem taču reiz atnesīs latviešiem brīvību, līdzīgas cilvēku tiesības un galu galā beigsies. Vai tāda rupja un stingra pārkrievošāna var ilgi vilkties? [...] Krievs drīz grožus atlaidīs, jo pats neizturēs. [...] Mēs, latvieši un igauņi, tikai panāksim atbrīvošanu no vācu jūga. Mums tikai jāgādā, ka mēs varam sagatavot vairāk mācītu vīru, kuri lai ieņemtu krievu ierēdņu vietas, iepriekš zemākās un tad uzdienēs augstākās, citādi vācieši atkal nāks pie valdības, ja nebūs latvieši sagatavoti. Vai tad Jūs nemaniet, ka Krievijā vairs ilgi nespēs turēties neaprobežotā patvaldība un ka, pēc nelaimīga kara, [...] bez citām svarīgām pārmaiņām, Krievijā var nākt parlaments, un Baltija var palikt par autonomu provinci, pat

ar latvieti ģeneral-gubernatoru priekšgalā? Vai tad latviešiem krievu valoda nenoderēs vairāk, nekā vācu? Vai ari visa plašā Krievija tad nebūs latviešiem par labāku peļņas avotu, nekā pārpildītā Vācija. [...]”

„Man pārmet,” teica vēlāk Valdemārs, „ka es gādājos tikai par latviešu mantu un nemaz negādājos – par prātu un gara attīstību. Šādas domas pat izteikušas dažas latviešu avīzes. Es atkal domāju pavisam otrādi – bez mantas ir ļoti grūti, pat neiespējami nākt pie izglītības. [...] vai tie nav turīgi latviešu dēli, kuri pilda ik gadus Maskavas, Tērbatas, Pēterburgas un citas Krievijas pilsētu augstskolas? Vai šie jaunekļi varētu studēt, ja viņu tēvi nebūtu pie mantas nākuši? Manta ir, bij un vēl ilgu laiku paliks par tautas gara attīstības pamatu.” „Kas citādi spriež, tie nav iedziļinājušies, nav iedomājušies tautu ekonomiskā dzīvē, nedz vēsturē.”⁹

Tāda bija K. Valdemāra domu gaita, kura vēsturē ne gluži attaisnojās – Krievijas ceļš uz demokrātiju ne tālu nav bijis sekmīgs, kā tas likās K. Valdemāram. Arī pašā Latvijā drīz pēc Manaseina revīzijas sākās tā brutālā pārkrievošāna, kas sarūgtināja un salauza K. Valdemāru pašu, taču nav noliedzams, ka K. Valdemārs bija pragmatīķis, reālists, „mazo soļu” piekritējs, zināmā mērā – konformists. Baltijas vācu privilēģijas un varu Latvijā, lielā mērā K. Valdemāram pateicoties, izdevās iedragāt.

K. Valdemārs bija Austruma patriotiskās un demokrātiskās ideoloģijas pamatlicējs, taču vēl lielākā mērā tāds ir bijis vēl rietumnieciskāk noskaņotais J. Čakste, kas pats sevi uzskatīja par K. Valdemāra ideju pārmantotāju, bet varbūt vairāk akcentēja ideālismu, ģimenes vērtības, izcēla ētiku, nevis mantas krāšanu.

Par J. Čaksti ir daudz runāts un rakstīts, taču viņa sabiedriskie nopelni vēlreiz jāatgādina. Turīga Zemgales zemnieka dēls, viņš studēja Maskavā no 1882. gada līdz 1887. gadam tieslietas, bija galvenais Maskavas Latviešu studentu vakaru (*Austruma*) dibinātājs, vēlāk kļuva par izcilu sabiedrisku darbinieku, publicistu, juristu, vienu no pirmajiem latviešu parlamentāriešiem (1906. gadā ievēlēts Krievijas I Valsts domē

kadetu = konstitucionālo demokrātu frakcijā, par Viborgas deklarācijas parakstīšanu viņam piesprieda cietumsodu). Bija Jelgavas Latviešu biedrības priekšnieks, laikraksta *Tēvija* redaktors, IV Vispārējo dziesmu svētku rīkotājs 1895. gadā, vēlāk Latviešu bēgļu apgādāšanas Centrālkomitejas vadītājs Pirmā pasaules kara laikā, tad – Latvijas Tautas padomes priekšsēdētājs, Satversmes sapulces priekšsēdētājs, pirmais Latvijas Valsts prezidents (1922–1927), arī LU starptautisko tiesību profesors, kura vārds ierakstīts pasaules izcilāko 100 demokrātu piemiņas vietā – Brīvības hallē, Šveicē, Jungfrauas kalnā. J. Čakste, viņa dēli Mintauts, Konstantīns Čakstes un znots Verners Tepfers bija paši ietekmīgākie *Austruma* biedri organizācijas pastāvēšanas vēsturē, kuri noteica tās ideoloģiju, stratēģiju, virzību gandrīz 75 gadus, *Austrums* lielā mērā ir Čakstes organizācija.¹⁰

No citiem *Austruma* dibinātājiem – J. Čakstes studiju un domubiedriem – vēlos pieminēt ārstus Ādamu Butuli un A. Zandbergu, kura atmiņas par Valdemāru jau citēju, tāpat pārāgri 23 gadu vecumā mirušo vēstures amatieri Jāni Reinbergu.

Ā. Butulis kļuva par pirmo Rīgā praktizējošo latviešu ārstu, Rīgas Latviešu izglītības biedrības priekšnieku un pirmās Latviešu augstskolas (LU) projekta izstrādātāju 1917. gadā. Viņš bija viens no Latvijas Universitātes (LU) organizatoriem, šīs Universitātes goda doktors. Kā pastāvīgs ārsts viņš aprūpēja gan J. Čaksti, gan F. Brīvzemnieku viņu mūža nogalē.

Abu tuvākais draugs J. Reinbergs, Maskavas Universitātes students – jurists, kurš pirmais no latviešiem sāka vākt materiālus par Latvijas senatni, uzrakstīja brošūru par Kurzemes hercogu Gothardu Ketleru, par E. J. Bironu. Pēc viņa pārāgrās nāves 1884. gadā Maskavas latviešu pulciņš (īstenībā gan vairāk F. Brīvzemnieks no personiskajiem līdzekļiem) iedibināja J. Reinberga prēmiju, ko 1885.–1889. gadā piešķīra par darbiem Latvijas vēsturē K. Graudiņam, J. Krodzniekam, V. Olavam, Skruzīšu Mikum; tā bija pirmā latviešu piešķirtā prēmija. Mazliet vēlāk maskaviešu prēmiju no K. Barona līdzekļiem piešķīra mirstošajam dzejniekam Eduardam

Veidenbaumam par ļoti interesantu rokrakstu *Sacerējumi iz mechanikas*.

Kas vienoja agrīnos maskaviešus un darīja tos atšķirīgus no pirmajām latviešu korporācijām Tērbatā un Rīgā, piem., no *Lettonia* un *Selonijas*? Pirmkārt, studenti – maskavieši lielum lielā pārsvarā nāca no Kurzemes guberņas (no Kurzemes, Zemgales un Sēlijas), jo Tērbata jau pati bija toreizējā Vidzemes guberņā, vidzemniekiem tā bija ērtāk pieejama; tad – lielie paraugi K. Valdemārs, K. Barons, arī F. Brīvzemnieks bija kurzemnieki. Otrkārt, Maskavā studējošie pārsvarā bija juristi, ekonomisti, daļēji – mediķi vai arī fiziķi un matemātiķi, bet Maskavā nebija teoloģijas studentu un ļoti maz filologu. Latviešu valodas kopēji – Juris Alunāns, Kronvalds Atis, Kārlis Mīlenbahs un Jānis Endzelīns bija saistīti ar Tērbatu, bet latviešu tautsaimniecības un tiesību normu veidotāji – vairāk ar Maskavu, tāpat arī pirmie vēsturnieki, kuru starpā jāmin arī J. Krīgers-Krodznieks. Bet galvenais – Maskavā nebija vācisko korporāciju, buršu tradīciju kā Tērbatā un Rīgā, Universitātē vāciešu ietekme bija niecīga un latviešu studentos Valdemāra un arī Čakstes dēļ pārsvaru guva pretvācu tendences – būtībā gan kā antifeodālas tendences.

Salīdzinot ar Tērbatas latviešu studentiem, maskavieši mazāk pievērsās latviešu valodas kopšanai un arī folkloras vākšanai, vairāk – ekonomikas un tiesību problēmām, arī latviešu tautas vēsturei (J. Krodznieks, J. Reinbergs, vēlāk brāļi K. un J. Straubergi un savā ziņā pat F. Veinbergs, kurš bija beidzis Maskavas Universitāti vēl pirms K. Valdemāra ierašanās un skaitījās *Fraternitas Moscoviensis* filistrs (viņš sacerēja grāmatu par latviešu un leišu vēsturi un pirmo politoloģiska rakstura grāmatu, kur uzstājās kā dedzīgs monarhisma principu aizstāvis).

K. Valdemārs un jaunais J. Čakste dedzīgi oponēja F. Veinberga uzstādījumam, ka nepieciešams veidot spēcīgu latviešu aristokrātijas slāni. J. Čakste uzskatīja, ka latviešu tauta varot būt tikai demokrātiska, kaut arī nenoliedza mantiski labi situētas nacionālas elites vajadzību. Vēršoties pret visu vācisko, J. Čakste un arī K. Valdemārs bija kritiski pret studentu korporācijām, kuras uzskatīja

par nevajadzīgām vāciskā gara izpausmēm latviešu inteliģencē. Būtībā J. Čakstes principiālās domstarpības ar F. Veinbergu un citu *Fraternitas Moscoviensis* filistru Andreju Krastkalnu, plašākā aspektā arī ar toreizējo Rīgas Latviešu biedrību (RLB) par šo problēmu izraisīja vēlāk *Fraternitas Moscoviensis* šķelšanos – korporācijā un neatkarīgā studentu biedrībā.

Taču pirms tam, 1890.–1893. gadā bija vēl viena, pirmā šķelšanās Maskavas latviešu studentu vidē. Tas bija laiks, kad J. Čakstes paaudze bija beigusi studijas Maskavā un izklīdusi pa dažādām vietām, kad F. Brīvzemnieks un K. Barons atgriezās Latvijā un K. Valdemārs bija aizgājis mūžībā. Latviešu sabiedrībā ļoti populāras kļuva kreisās idejas, radās tā saucamā *Jaunā strāva*, ko Tērbatā reprezentēja 1888. gadā dibinātā Zinātniski literāra biedrība – t. s. *Pīpkalonija*, Rīgā laikraksts *Dienas Lapa*, jaunais Jānis Pliekšāns un viņa studiju biedrs Pēteris Stučka no Pēterburgas. *Pīpkalonija* 1891. gadā sāka izdot populārzinātnisku rakstu krājumu *Pūrs*. Nacionālisma vietā par principu kļuva visas dzīves modernizācija, nemītīga attīstība uz zināšanu pamata, kosmopolītisms – starptautiskā kultūra, izskaužot tautību īpatnības (katrs cilvēks piedzimst bez tautības, tā ir jāiegūst dzīves laikā), materiālistisks uzskats par vēsturi – cilvēce ir vienots organisms ar vienotiem vēstures pamatlukumiem, kurus nosaka saimnieciskas attiecības un arī šķiru attiecības. Jaunstrāvnieki akcentēja darvinismu, vēstures likumu izdibināšanu, pamazām sāka popularizēt arī marksismu. Arī Maskavas latviešu studentu pulciņš nonāca šīs strāvas ietekmē. Tur izvirzījās temperamentīgais publicists un literatūrkritiķis, Maskavas Universitātes filoloģijas students Janis Jansons-Brauns, kas tieši Maskavā izstrādāja savu slaveno apcerējumu *Domas par jaunlaiku literatūru*. Savu sensacionālo, skandalozo referātu J. Jansons nolasīja Kurzemes zemnieku brīvvaldības svētkos 1893. gadā Jelgavas Latviešu biedrībā, kuru tolaik vadīja J. Čakste. Referāts izraisīja ārkārtīgu viņošanās latviešu sabiedrībā, J. Jansons iznīcinoši noniecināja tālaika literatūru, aicināja rakstniekus kļūt par realistiem, atmest „kumeliņu un bāleliņu” apjūsamošanu, vērsās pret tautas gara mantu

vākšanu un saglabāšanu kā prioritāru lietu, uzskatot folkloru tikai par pagātnes liecinieci. J. Jansons tolaik vēl īsti nebija marksists, par tādu kļuva vēlāk, tāpat arī viņa domubiedri – studenti Maskavā, kuri rosīgi publicējās Tērbatas izdevumā *Pūrs*. *Pūrā*, īpaši tā II sējumā, publicēti ļoti svarīgi Maskavas studentu labi izstrādāti, eiropieiski orientēti raksti, kurus vēl šodien var lasīt ar lielu interesi – par nāves soda atcelšanu (M. Krajevskis), par dižo ģēniju psiholoģiju (M. Bruņenieks), par darvinismu (B. Nolle), par sieviešu augstāko izglītību (K. Valters), par medicīnas pieejamību tautai (P. Kalniņš).

Kreisi orientētajā grupā, t. s. „otrajā pulciņā”, bija mediķi Pēteris Kalniņš, Bernhards Nolle un Pauls Vīgners, filozofs Fricis Garais, filologs Mārtiņš Bruņenieks, mediķis Kārlis Barons un vēlāk arī jurists Gustavs Zemgals, tuvs Paula Vīgnera draugs, kamēr minoritātē palikušajā „pirmā pulciņā” – nacionāli domājošie: jurists Kārlis Pauļuks (pēdējās pirmskara Saeimas priekšsēdētāja biedrs), vēlāk izcilais filologs Pēteris Šmits, mediķis Augusts Pētersons, juristi Andrejs Krastkalns un Jānis Purgailis – vēlākie RLB vadītāji. Galīgā šķelšanās notika tāpat Tatāru viesnīcā, saraujoties J. Jansonam ar A. Krastkalnu pēc tam, kad pirmais „bija nolasījis ķengāšanas apcerējumu par latviešu romantiski lirisko dzeju”. Kā asprātīgi izteicās vai nu nacionālais dzejnieks Augusts Saulietis, vai dzejnieks ar skandalozo pseidonīmu Fallijs – labi neatceros –, latviešu inteliģencē veidojās divi strāvojumi: „tautoņi un grautoņi”.

19. gadsimta beigās līdz ar jaunstrāvnieku arestiem arī Maskavas kreisi orientētais pulciņš izira vai, pareizāk sakot, integrējās kopējā kreiso studentu sabiedrībā *Zemgalija*, kas aptvēra Rīgas un Tērbatas studentus, Maskavas un Pēterburgas augstskolu beidzējus. Turpretī „pirmā pulciņš” turpināja darbību nacionālā garā un kļuva par pamatu studentu sabiedrībai *Fraternitas Moscoviensis*, uz to atpakaļ pārnāca M. Bruņenieks, arī Kārlis Barons u. c. G. Zemgals ilgu laiku skaitījās kreisi orientētās studentu biedrības *Zemgalija* filistrs (pie kuras piederēja arī viņa kundze, šī biedrība uzņēma abu dzimumu personas, piem., arī Aspaziju, Klāru Kalniņu u. c.), bet pēc savas valsts prezidentūras

beigām 1934. gadā kļuva par *Austruma* filistru un *Austruma* vārdā vēlāk sveica igauņu EŪS jubilejā, parakstīja sadarbības līgumu.

Jāpiebilst, ka no Maskavas latviešu studentu vidus nākuši arī pirmie profesionālie latviešu zinātnieki – bioķīmiķis un fiziologs Roberts Krimbergs, kas atklāja bioķīmijai ļoti svarīgu vielu – karnitīnu, un Vilis Altbergs, kas pirmais izmēģināja skaņas spiedienu un detektēja skaņas īsviļņus, tāpat aviokonstruktors un izcilais kara lidotājs Eduards Pulpe. 20. gadsimta sākumā šī *Fraternitas Moscoviensis* studējošo Maskavas latviešu vidū vairs nebija īpaši populāra – tai piederēja tikai kādi 7–20 biedri no 300 studējošajiem.

Atzīmējama lielās Tatjanas dienas balles rīkošana 1902. gada janvārī Rīgā, Rīgas Latviešu biedrībā, kur maskavieši tikās ar Rīgas un Tērbatas korporāciju biedriem un RLB vadītājiem – filistriem, kas daļu studentu mudināja pakāpeniski pārņemt korporāciju tradīcijas. Taču visumā gaisotne *Fraternitas Moscoviensis* palika visai demokrātiska, par ko liecina pat vienas dāmas – Bertas Bēķes (vēlāk Albata kundzes) – uzņemšana biedrībā 1904. gadā. Kungu kārtas studenti viņu mīlīgi dēvēja par „frāteru”, – tas bija vienīgais gadījums *Austruma* vēsturē, šāds eksperiments korporācijā būtu kas neiedomājams, bet arī akadēmiskās vienības separējās pēc dzimuma.

Līdz 1913. gadam maskaviešu frāteri visi vēl turējās kopā, tad daļa legalizējās kā korporācija (tagad saucas *Fraternitas Lettica*), bet daļa 1914. gada Jāņos pulcējās *Aučos* pie filistra J. Čakstes un konstruējās kā tag. *Austrums*. Tas notika burtiski mēnesi pirms pasaules kara sākuma.

Reālu atdzimšanu *Austrums* pieredzēja Otrās atmodas gados, Pirmā pasaules kara laikā, kad organizējās latviešu strēlnieku pulki, dzima doma par Latvijas autonomiju, vēlāk neatkarību.

Kara laikā no šīs vides nāca vēlāk izcili darbinieki, un tieši Maskavā nacionāldemokrātu un *Dzimtenes Atbalsis* aprindās (E. Blanks, L. Laicens, arī *Austrumam* tuvu stāvošais psihologs Pauls Dāle) 1917. gada vasarā pirmoreiz tika izvirzīta ideja par Latvijas neatkarību un mazliet agrāk, vēl 1916. gada

februārī – ideja par Latvijas Augstskolu un Latvijas Zinātņu akadēmiju (P. Dāle).

Par akadēmiskās vienības *Austrums* nosaukumu runājot, uzsvērsim, ka to akceptēja 1914. gada oktobrī (*Oriens – Vostok – Austrums*) Maskavā, kad nupat bija sācies Pirmais pasaules karš un šim nosaukumam tālaika vēsturiskajā situācijā bija dziļāka, pat simboliska jēga. Saprotams, nosaukumu varētu traktēt tīri ģeogrāfiski kā saistības apliecinājumu ar toreizējo *alma mater* – Maskavas Universitāti, kas ģeogrāfiski atrodas austrumos no dzimtenes Latvijas. Taču jāņem vērā, ka nupat bija sācies pasaules karš, ķeizara Vilhelma II vācu karaspēks lauzās uz austrumiem (*Drang nach Osten*), tas izraisīja latviešos lielu patriotismu un pretvācu noskaņojumu, populārs atkal kļuva Andreja Pumpura dzejolis *Austrums un Rietums*, raisījās doma par latviešu strēlnieku pulku organizēšanu. „Tagad, likteņu krustcelēs, latviešu tauta bez ilgām svārstībām izvēlas virzienu, kas norāda uz austrumiem,” rakstīja J. Čakste savā grāmatā *Letten und ihre Latvija* (Stokholma, 1917). Nosaukumu akceptēja vienbalsīgi, un 1915. gada 3. janvārī J. Čakstes vadībā Rīgā sasauktajā filistru un studentu kopsēdē uzsvēra, ka „*biedrības vārds ļoti daiļskanīgs un arī sevišķi piemērots biedrības darbības projektētajiem pamatprincipiem un pasvītro biedrības pretstatu rietumu (ģermāņu) radītām korporācijām un pieslienās tagadējam momentam, kur pret ģermāņu vandalismu visas tautas gaida [...] gaismu no austrumiem*”, to sacīja R. Ģeģeris¹¹, oponentot A. Strausmanim, kas rosināja atrast biedrībai nosaukumu ar latvisku nokrāsu. Nav izslēgts, ka zināmas vēsturiskas reminiscences saistījās gan ar K. Valdemāra politisko orientāciju uz Austrumiem, gan ar atmiņām par J. Velmes izdoto „zinības un rakstniecības mēnešrakstu” *Austrums*, kas darbības sākumā bija visu Maskavas latviešu kopējs projekts, kurā piedalījās arī pirmie studenti – maskavieši. Katrā ziņā austrumiešu vidē nereti citētais teiciens *Ex oriente lux* nekādā ziņā nevērsās pret Rietumiem vispār, bet tikai pret toreizējo imperiālistisko Vāciju, tās agresijas izpausmēm, arī pret vācu garīgās uzkundzēšanās tieksmēm Baltijā. Austrumieši orientējās uz Rietumeiropas, Antantes valstu liberālo

domu, tautu pašnoteikšanās tiesībām un kādu brīdi loloja maldīgas ilūzijas, ka šīs liberālās, demokrātiskās vērtības ņems pārsvaru arī atjaunotajā Krievijā.

J. Čakste tolaik vēl aizstāvēja Latvijas autonomijas ideju, lai latviešu tauta varētu „pedalīties Eiropas tautu kultūras darbā”. Tiklīdz 1917.–1918. gadā pavērsās jauna, reāla vēstures alternatīva – pilnīga Latvijas neatkarība –, J. Čakste kļuva par šīs idejas dedzīgu aizstāvi un galveno neatkarīgās Latvijas reprezentantu, Latvijas brīvība kļuva arī par *Austruma* vadzvaigzni, un austrumieši iesaistījās neatkarīgas, demokrātiskas Latvijas izcīnīšanā un izveidošanā. Vēlāk, jau Latvijā, *Austrums* (kas sākumā vērsās pret jebkuru simboliku) pieņēma arī ar savu nosaukumu saistīto simbolu – Austraskoku, tāpat balto, austrumu krāsu, atbilstošo karogu un cepurītes.

Austruma tradīcijas lielā mērā ir izveidojušās Latvijas neatkarības gados prezidenta J. Čakstes, viņa domubiedru un Čakstes dzimtai piederīgo spēcīgajā starojumā, arī G. Zemgala ietekmē, taču fonu veido arī tālo Maskavas gadu atblāzma ar savdabīgo nacionālās pašapziņas un tolerances, kultūras nacionālisma un gara plašuma elpu. Jāatzīst, ka jau toreiz nebija nepārejamas plaisas starp korporāciju un studentu biedrību, jo, piemēram, korporācija *Talavija*, kuru kopš 1900. gada Rīgā veidoja liberālie jaun nacionālisti Vilis Olavs, Zigfrīds Meierovics u. c., savas tradīcijas sākotnēji izkopa lielā mērā līdzīgi vēlākajam *Austrumam*, balstot tās uz „tautību, izglītību, atturību”, uz kultūras nacionālismu, nepieņemot dažu korporāciju „bramanību, uzdzīvi un attālināšanos no tautas”; vienlaikus tā krasi norobežojās no cara varas iestāžu slēgtās sociāldemokrātiskās *Zemgalijas*.

Te vietā citēt, akadēmiskajai vienībai *Austrums* Latvijā organizējoties, 1919. gadā uzstādītos principus: „*Atmetot ārējas vāciska rakstura studentu pazīmes, Austrums ņem par pamatu akadēmisko korporāciju (organizāciju nozīmē) vērtīgo kodola ideju – solidaritāti, bet atmet korporatīvās šaursirdības un kliķes garu.*” Tas sasaucas ar J. Čakstes 1914. gada uzstādījumu, ka latviešu sabiedrībā

veicināmas demokratizēšanās tendences: „*Ja kādai studentu grupai iepaticies izpušķoties ar krāsainām lentēm un iegūt formālas tiesības priekš šādas pušķošanās, nevienam tur nav iemesla likt šķēršļus, bet šī parādība piemums, latviešiem, nav atrodama par dabisku un korporācijas ideja vienmēr tikai ies mazumā nevis uzplauks.*”¹²

Vērtējot šo J. Čakstes prognozi vēsturiskā retrospekcijā, tā attaisnojusies tikai daļēji. Arī Latvijas neatkarības posmā studentu vidū korporācijas bijušas populāras un savā ziņā tādas ir vēl šodien. Taču tāpat ir izaudzis arī *Austrums* un turpina būt spēcīga akadēmiska, paaudzes vienojoša organizācija, veicot līdzīgu misiju kā *Eesti Üloopilaste Selts* Igaunijā (kur korporāciju ietekme ir mazāka nekā Latvijā un visu akadēmisko organizāciju starpā *EŪS* ir pati ietekmīgākā).

Joprojām aktuāli ir *Austruma* 1919. gada platformā definētie principi: „*Austrums, būdams akadēmiska sabiedrība, grib veicināt nacionālas kultūras attīstību, pie tam nenoslēdzoties šovinistiskā iedomībā pret ārpus Latvijas kultūras iespaidiem vispār un ārzemes akadēmisko izglītību īpaši. Austrums grib attīstīt savos biedros iekšējo biedriskumu un draudzības garu un piekops plašu toleranci godīga pretinieka politisku un kulturāli sabiedrisku uzskatu cienīšanā. Attiecībā uz sabiedrību un valsti austrumnieki atzīst, ka vienīgi personīga darba spēja un ētiski-sabiedriska dzīves veids nosaka pilsoņu vietu valsts darbā. Darba objektivitātei jāstāv pār politisku karjerismu, kas apkarojams visās formās. Austrumnieki uzauguši lielpilsētas kultūras dzīves un [...] augstskolas tradīcijās, stāv par sabiedriskas dzīves plašumu un garīgas dzīves cildenību Latvijas galvas pilsētā un domā, ka provinciālai seklībai un iedomībai Rīgā nedrīkst būt vietas.*”¹³ Te jāuzsver vēl vien būtiska lieta – daudzi latviešu kultūras principi veidojušies trimdā, etniski svešā vidē, tas kļuvis par mūsu fenomenu arī vēlākajos gados – intelektuālajā trimdā pēc Otrā pasaules kara: saglabājot garīgu saikni ar dzimteni, uztvert modernās pasaules strāvojumus un tos radoši izmantot.

Šajā svētku reizē nedrīkstētu nepieminēt arī *Austruma* vecbiedrus Konstantīnu Čaksti,

Mintautu Čaksti, Lāčplēša ordeņa kavalieri Verneru Tepferu, Leonidu Siliņu, Jāni Sadovski, Žani Epneru, Vili Eihi un citus, ar kuru vārdiem saistās pretestība abām okupācijas varām 1941.–1945. gadā un vēlāk. Tieši austrumieši (K. Čakste, V. Tepfers u. c.) lielā mērā bija tie, kas organizēja Latvijas Centrālo padomi 1943. gadā un latviešu inteliģences glābšanas laivu akciju pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju 1944./45. gadā. Daži vēsturnieki šos momentus uzskata par latviešu tautas nevardarbīgas pretošanās aizsākumu, kas pamazām rosināja Trešo atmodu 1988.–1990. gadā.

K. Čakste jau 1940. gada jūlijā mēģināja veidot alternatīvo sarakstu Tautas Saeimas vēlēšanām, bet 1943. gada augustā, kad bija skaidri iezīmējušies hitleriešu ļoti bīstami nākotnes plāni attiecībā uz Latviju un latviešiem, organizēja LCP. Viņa vadībā tika apvienotas lielākās pirmskara demokrātiskās partijas, arī labējie sociāldemokrāti, kas iestājās par Latvijas pilnīgu neatkarību un Satversmi, kas pa slepeniem ceļiem veidoja sakarus ar Latvijas pārstāvjiem Zviedrijā un Lielbritānijā un informēja tos par okupācijas režīmu nodarīto postu.¹⁴

Šo pretestības cīņu, diemžēl neveiksmīgo, tāpat laivu akcijas daudzās paliekamas nozīmes grāmatās ir dokumentējis galvenais sakaru veidotājs L. Siliņš, tai tagad veltītas piemiņas zīmes un piemiņas plāksnes Rīgā, Jūrkalnē, Gotlandes salā un citur. Diemžēl iecere par Konstantīna Čakstes pieminekli Rīgas centrā, varbūt nedaudz aplami ievirzīta, nav tikusi īstenota, nesen Jānis Naglis un Andris Grūtups to pasludināja par apbedītu, taču visiem mums tā ir jāpatur prātā. Tāpat prātā jāpatur iecere par J. Čakstes piemiņas godināšanu, atceroties, ka aprit 150 gadu kopš pirmā Latvijas Valsts prezidenta piedzimšanas. Atcerēsimies, ka iecere par Jāņa Čakstes gatvi nu kļuvusi reāla pēc Dienvidu tilta pabeigšanas – *Austrumam* un ar to saistītajiem arhitektiem būtu jāuzņemas gādība par topošo Jāņa Čakstes gatvi, arī par Jāņa Čakstes vārda atjaunošanu Pils laukumam, reiz jau atjaunots Zigfrīda Annas Meierovica bulvāra nosaukums. Ainārs Dimants jau sen runājis par J. Čakstes piemiņas plāksnes atklāšanu vecās Maskavas Universitātes ēkas, bijušās

Juridiskās fakultātes telpās – arī es par to esmu runājis ar ārlietu ministru Māri Riekstiņu. Domāju, tas būtu simbolisks žests ne tikai normālu attiecību veidošanai ar Krieviju, bet arī savā ziņā formāls pirmskara Latvijas neatkarības un 1920. gada miera līguma atzīšanas akts no Krievijas puses, pietiekami delikātā, bet nozīmīgā veidā. Domāju, ka šādā vai tādā veidā *Austrums* varētu gādāt arī par savu izcilo vecbiedru – kultūras un sabiedrisko darbinieku, zinātnieku, pretestības cīnītāju – piemiņas iemūžināšanu, piem., atcerēties Leonidu Siliņu, Hermani Vilku, Jāni Sadovski, Ernestu Treigūtu, kaut gan saimnieciskā konstelācija, bez šaubām, šajā ziņā, uzliek ierobežojumus.

Taču labākais piemineklis šiem cilvēkiem būtu akadēmiskās vienības *Austrums* principu saglabāšana: *Draugs draugam, Ar savu tautu – par savu tautu, Ar tīrām rokām un skaidru sirdi, Augt un dzīvot Latvijai*. Šos principus izlolojuši organizācijas slavenie priekšteči, tie izkristalizējušies Latvijas pirmās neatkarības gados.

Ir zīmīgi, ka *Austrums* savu apaļo jubileju – 125 gadus – pirmoreiz svin LU pirmajā, 20. gadu aulā. Atgādināšu, ka *Austruma* 50 gadu jubilejas aktā 1933. gada 30. oktobrī toreizējais LU rektors – Sverdlovskas cietumā nošautais prof. Jūlijs Auškāps (par kura likteni daudz esmu rakstījis) – ir sacījis, ka *Austruma* dibinātāji nav bijuši tikai sapņotāji, bet arī liela darba darītāji, tie bijuši neatkarīgās Latvijas dibinātāju pirmajās rindās un stājušies brīvās Latvijas priekšgalā.¹⁵ Šajā aulā ir dibināta Latvijas Universitāte, te nozīmīgas runas sacījuši Nobela prēmijas laureāti Vilhelms Ostvalds un Maksis Planks, un te ir piemiņas plāksnes neatkarības cīņās kritušajiem latviešiem un Konstantīnam Čakstem – cīnītājam un moceklim.

Austruma mantojumā jāpatur viss vērtīgākais, paliekamais, kas izlolots vairāk nekā gadsimta laikā – kultūras nacionālisms (t. i., ziemeļniecisks, neagresīvs nacionālisms), patriotisms, tolerance, demokrātisms, spēcīgie intelektuālie starojumi, K. Valdemāra un J. Čakstes liktie idejiskie pamati, arī augsti profesionāla pievēršanās zinātniskai pētniecībai, arhitektūrai, medicīnai, tautsaimniecībai,

tieslietām un citām nozarēm. Gribas piebilst, ka, piemēram, Jura Upatnieka ASV paveiktais holorogrāfijas izgudrošanā (ja atskaita P. Valdenū, viņš ir vienīgais no latviešu izcelsmes zinātniekiem, kas 1971. gadā reāli ir ticis izvirzīts Nobela prēmijai zinātnē!) sasaucas ar to, ko zinātnē veikuši latvieši V. Altbergs un R. Krimbergs jau 20. gadsimta rītausmā. Bijušo austrumiešu veikums Latvijas valsts politiskajā un īpaši tiesiskajā izveidē, mēģinājumos nosargāt demokrātiju un suverenitāti Otrā pasaules kara norišu virpuļos, veidot Baltijas intelektuālo antantī arī mūsdienās pelna būtisku ievērību, tas ierakstāms akadēmiskā Latvijas vēsturē un kultūrvēsturē.

Kādreiz *Austrums* zīmīgi ir ticis nosaukts par „individuālistu sabiedrību”. Patiešām atzīsim: viens no būtiskākajiem studentu un vecbiedru mūžorganizāciju uzdevumiem ir veicināt spilgtu, spēcīgu personību, individualitāšu, veidošanos (un šādu personību iekļaušanu – vai arī pieciešanu – savā vidē), veicināt tradīciju pārmantojamību. *Austrums* šādu misiju ir veicis visos savas pastāvēšanas gados, sargādams, kopdams un veidodams savas tradīcijas tā, kā to dara dzīvotspējīgākie klubi Rietumu pasaulē, īpaši Anglijā, un varbūt vēl vairāk – neieslēgdamies sevī vien, bet arī kalpodams Latvijai.

Austrums dzima vienlaikus ar Kaudzīšu *Mērnieku laikiem*, gandrīz vai vienā gadā. Toreiz un arī tagad bija un ir Prātnieki, Švaukti, Pietuka Krustiņi, krāpnieciskie mērnieki, bet ir arī ideālais Kaspars, kam centies līdzināties *Austrums*. Tādēļ *Austruma* dibināšanas aktu gribētu vērtēt ar Ķeņča viedajiem vārdiem:

„Labums jau, kā smeijies, sacīt jāsaka, būs gan, tik vien nezin kāds.”

Domāju – varam apstiprināt, labums ir bijis, un *Austrums* ir viena no tām organizācijām, kurām par sevi nav jākaunas – ne par pagātņi, ne par pašreizējo stāju. Un tas vien jau ir daudz, un tikai tā Latvijā var izaugt demokrātija, tā var veidoties nācijas ētika, nācijas kvalitāte, sabiedrības kvalitāte vispār, akadēmiskums, latviskums, ideālisms, draudzība.

Pašreiz mēs atkal stāvam vēstures krustcelēs – ir ne tikai finanšu, ekonomiska krīze, bet arī uzticības krīze sabiedrībā – līdzšinējai politiskai elitei, līdzšinējam kursam, neskaiderajai valsts virzībai. Būtībā mūsu valstij un pat visai Rietumu pasaulei nav pārdomātas stratēģijas, nav īsta nākotnes redzējuma.

Tāpat kā savulaik latviešu inteliģence aizklīda uz Iekškrīeviju, tā tagad aizklīst pa Eiropas valstīm, drīz varbūt arī uz Ameriku. Bet mūsu kopējs mērķis ir labāka dzīve labākā Latvijā, tieši Latvijā, ne svešumā. Viena no *Austruma* devīzēm taču ir *Augt un dzīvot Latvijai*.

Vēsture māca, ka atdzimšana var nākt no spēcīgām personībām un pareiziem, laikā uztvertiem strāvojumiem sabiedrībā. Vai tādi mums ir? Nezinu, taču no tiem atkarīgs, kāda būs nākotnes Latvija, vienīgi no mums tas ir atkarīgs. Tāda varbūt ir galvenā mācība arī *Austruma* un Latvijas jubilejas reizē – darīt gaisotni, vidi mazliet labāku, tīrāku, kaut nelielā mērā. To *Austrums*, šķiet, ir paveicis vai centies paveikt, un tas ir tas būtiskais, ar ko varam apsveikt *Austrumu* – domājošo „individuālistu” biedrību jubilejas reizē.

VĒRES

¹ Kurmis 1940

² Latvija 19. gadsimtā 2000

³ Krišjāņa Valdemāra raksti 1936, 1937

⁴ Lerhis 2009. Grāmatā iekļauta arī plaša, J. Stradiņa sarakstīta nodaļa *No Maskavas Latviešu lasāmiem vakariem līdz „Austrumam” – personības un tendences*

⁵ Bolšaitis 2006; Baumanis 2007; Sk. arī: Lazdiņš, V. (1934) *Korporācijas „Fraternitas Lettica” vēsturiskie posmi*. Rīga; Liepiņš, E. (MCMLXX) *Maskavas Latviešu vakari, „Fraternitas Moscoviensis” 1870. – 1920. – 1970*. Sidneja. Šajā izdevumā iekļauts Maskavas Latviešu vakaru un *Fraternitas Moscoviensis* locekļu – filistru saraksts un īsas biogrāfiskas ziņas par viņiem (pavisam ap 200 personām)

- ⁶ Unāms 1932a; Unāms 1932b
⁷ Velme 1922
⁸ Zandbergs 1928
⁹ Turpat, 55–58
¹⁰ Čakste 1999 (no *Austruma* arhīva – stenografētās J. Čakstes runas *Austruma* sanāksmēs); Stradiņš 2000; Dimants 2000
¹¹ Kurmis 1940
¹² Turpat
¹³ Turpat
¹⁴ Siliņš, Andersons 2002
¹⁵ Auškāps 1993

Auškāps, J. (1993) *Zinātnei un tēvzemei*. 3. izd. J. Stradiņa priekšv. un kom. Rīga : Artava
 Baumanis, V. (red.) (2007) „*Fraternitas Lettica*” *gadu gaitā: Vēsturisks atskats: Albums*. Rīga
 Bolšaitis, P. (2006) Latviešu studenti Maskavā: *Fraternitas Lettica un Austrums. Akadēmiskā Dzīve*, 43, 74–81
 Čakste, J. (1999) *Taisnība vienmēr uzvarēs*. A. Dimanta sast., J. Stradiņa priekšv. Rīga : Jumava
 Dimants, A. (2000) Jānis Čakste – akadēmiskās vienības „Austrums” dibinātājs. *Jānim Čakstem – 140*. Rīga, 41–53
Krišjāņa Valdemāra raksti. (1936, 1937) 1–2. Rīga
 Kurmis, A. (1940) *Austrums*. Rīga (pārdrukāts: Stockholm, 1973)
Latvija 19. gadsimtā: Vēstures apceres (2000) Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds
 Lerhis, A. (sast.) (2009) *Akadēmiskā vienība „Austrums” 125 gados (1883–2008)*. Rīga (sagatavošanā)
 Siliņš, L.; Andersons, E. u. c. (2002) *Latvija un Rietumi: Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945*. Rīga
 Stradiņš, J. (2000) Jāņa Čakstes personība un Latvijas valsts tapšana. *Jānim Čakstem – 140*. Rīga, 14–30
 Unāms, Ž. (1932) *Brīvzemnieks: Tautas darbinieka mūžs un laikmeta aina*. II. Rīga : RLB
 Unāms, Ž. (1932) Tautiskā doma Maskavas latviešu vakaros. *Burtnieks*, 6, 7
 Velme, J. (1922) Atmiņas no manas Maskavas dzīves. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 12
 Zandbergs, A. (1928) *Atmiņas par Krišjāni Valdemāru*. Rīga

Raksta pamatā ir autora akadēmiskā lekcija *Austruma* 125 gadu jubilejā Rīgā, LU Mazajā aulā, 2008. gada 25. oktobrī.

Uldis Neiburgs

BALTIJAS VALSTU PRETOŠANĀS KUSTĪBU SAVSTARPĒJĀ SADARBĪBA UN SAKARI AR RIETUMU IZLŪKDIENESTIEM (1941–1945)

Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks **Uldis Neiburgs** dzimis 1972. gada 25. augustā Rīgā. Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēstures doktorants, studentu korporācijas *Lettonia* filistrs. Strādājis par Latvijas Kara muzeja Otrā pasaules kara vēstures nodaļas vadītāju un Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas līdzstrādnieku. Latvijas Vēsturnieku komisijas pētniecības projektu un laikraksta *Latvijas Avīze/Mājas Viesis* ārštata autors. Filmu studijas *DEVĪŅI* dokumentālo filmu par Latvijas vēsturi scenārists. Veicis pētniecības darbu arhīvos un piedalījies ar referātiem starptautiskās zinātniskās konferencēs Latvijā, ASV, Lielbritānijā, Zviedrijā, Vācijā, Krievijā un citās valstīs. ASV Latviešu fonda, Latvijas Zinātnes padomes un Kristapa Morberga fonda stipendiāts. Publicējis 60 zinātniskus un 160 populārzinātniskus rakstus par Latvijas Otrā pasaules kara vēsturi. Veido Latvijas Okupācijas muzeja *Nākotnes nama* jauno ekspozīciju, raksta vēstures doktora disertāciju *Latviešu nacionālā pretošanās kustība un Rietumu sabiedrotie (1941–1945)*.

Atšķirībā no vairuma Rietumeiropas tautu, kuru brīvība Otrā pasaules kara gados bija atgūstama līdz ar nacistiskās Vācijas sakaušanu, Baltijas valstu pretošanās kustību dalībnieki bija spiesti rīkoties daudz sarežģītākos apstākļos un bez jebkāda ārējā atbalsta. Viņu darbība norisinājās situācijā, kad vēršanās pret vienu okupantu vēl nenozīmēja patstāvības atjaunošanu, bet notika laikā, kad draudēja otras okupācijas varas atgriešanās. Okupētajām Baltijas valstīm nebija savu trimdas valdību, un tās nesaņēma politisku un militāru atbalstu no ārzemēm. Apstākļos, kad pretošanās kustības interesēs nebija nacistiskās Vācijas militārā spēka vājināšana cīņā pret PSRS, pretošanās kustībai lielākoties bija nevardarbīgs raksturs, tas arī pasargāja Baltijas tautas no masīvām nacistu represijām, kuras varēja nodarīt ievērojamus zaudējumus to pastāvēšanai nākotnē.¹

Pretošanās kustības dalībnieki iestājās par Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu, nodarbojās ar informācijas vākšanu un izplatīšanu, okupācijas varas rīkojumu sabotāžu un izmantošanu savās nacionālajās interesēs, ieroču un munīcijas vākšanu, nelegālu laikrakstu un uzsaukumu izdošanu. Baltijas valstu politiķi organizēja nelegālus politiskos centrus – Augstāko komiteju Lietuvas atbrīvošanai, Latvijas Centrālo padomi (LCP) un Igaunijas Republikas Nacionālo komiteju, kurām kara gados bija nozīmīga loma slepeno sakaru uzturēšanā ar Baltijas valstu diplomātiem Rietumos, nelegālas bēgļu laivu satiksmes organizēšanā pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju un objektīvas informācijas sniegšanā Rietumu sabiedrotajiem par situāciju nacistu okupētajās Baltijas valstīs.²

Mūsdienās apzinātie Latvijas un ārzemju arhīvu dokumenti un citas vēstures liecības parāda, ka nacionālā pretošanās kustība,

kas darbojās nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā, sadarbojās ar līdzīgām pretošanās kustībām Igaunijā, Lietuvā un Polijā, kā arī uzturēja kontaktus ar dažādām politiskām aprindām Skandināvijā. Ar 1943. gada pavasari bijušais Latvijas sūtnis Stokholmā Voldemārs Salnais arvien aktīvāk sāka interesēties par situāciju nacistu okupētajā Latvijā un iespēju izveidot pretošanās kustības politisko centru. 1943. gada 22. jūlijā slepeni šķērsot Baltijas jūru un sasniegt Gotlandi izdevās vēlāk aktīvam LCP dalībniekam Leonidam Siliņam. Sekoja LCP dibināšanas sanāksme 13. augustā Rīgā, apvienojot četru lielāko Latvijas politisko partiju – Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas (LSDSP), Zemnieku savienības, Demokrātiskā centra un Latgales Kristīgo zemnieku partijas – pārstāvjus. LCP iestājās par neatkarīgas un demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošanu atbilstoši 1922. gada Satversmes pamatprincipiem.³

Ziņas par mēģinājumiem nodibināt regulārus slepenus sakarus Baltijas valstu starpā sniedz Igaunijas biroja Helsinkos vadītāja arheologa Ērika Laida (*Eerik Laid*) 1943. gada 10. augusta pārskats par Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā ierosināto braucienu uz Rīgu, kur viņš ieradās 29. jūnijā zinātniskajā komandējumā un dažas dienas vēlāk tikās ar arheologu Voldemāru Ģinteru un ģenerāli Verneru Tepferu. Ē. Laidis raksta, ka tikšanās reizē ar latviešu pārstāvjiem panākta vienošanās uzturēt ilgstošus sakarus starp Igauniju un Latviju un mēģināt latviešiem nodibināt tiešus kontaktus ar lietuviešiem, jo šajā laikā Latvijā tikpat kā nav bijis nekādas informācijas par situāciju Lietuvā. Pārskatā arī teikts, ka sūtījumu nogādāšanai Igaunijā un Latvijā izraudzīti starpnieki, norunātas tuvošanās un pazīšanas paroles, kā arī slepens šifrs politiski svarīgām ziņām. Sākumā sakari starp Igauniju un Lietuvu būs saistīti ar ziņnešiem, bet jau tuvākajā nākotnē tiem jāiegūst pastāvīgu sakaru raksturs.⁴

Vairāki vēstures avoti apliecina, ka nelegālus kontaktus ar kolēģiem Baltijas valstīs uzturēja arī LCP ietilpstošās LSDSP atsevišķi pārstāvji. Ir zināms, ka kara gados igauņu sociāldemokrātu sakarnieks ar latviešiem bija agrākais redaktors Jonass,⁵ bet lietuviešu sociāldemokrātu pārstāvis Prans

Brijūns (*Pranas Brijunas*) vismaz piecas reizes ieradās Rīgā, kur tikās ar Bruno Kalniņu un vēlāk ar Pauli Grunduli. Abi latviešu sociāldemokrāti 1944. gadā katrs vienu reizi apmeklēja P. Brijūnu Jonišķos un aizveda viņam ar LCP laivām atgādāto slepeno korespondenci no lietuviešu pārstāvjiem Zviedrijā. Pēc lietuviešu sociāldemokrātu iniciatīvas 1943. gada rudenī Jelgavas apriņķa Platones pagasta *Zilēnos* notika P. Brijūna, Kipra Bielūna (*Kipras Bielinis*) un Jelovicka tikšanās ar vairākiem LSDSP līderiem, pēdējo Latvijas Republikas Saeimas priekšsēdi Paulu Kalniņu un Fēliksu Cielēnu ieskaitot. Tajā pārrunāja tālaika politisko stāvokli: nostāju pret okupācijas varu, brīvprātīgo vervēšanu un triju Baltijas valstu kopējos mērķus nākotnē.⁶ Sanāksmē apsprieda arī latviešu sociāldemokrātu vēlāk līdz galam izstrādāto un uz Rietumiem nosūtīto ziņojumu *Baltijas valstu strādnieki vācu un krievu okupācijā*, kurā bija uzsvērts, ka Baltijas valstis ir kā dzirnakmeņi starp PSRS un Vāciju un vienīgais glābiņš to iedzīvotājiem ir Rietumu demokrātiju uzvara karā.⁷

Citas vēstures liecības parāda, ka atsevišķi LSDSP biedri 1943.–1944. gadā centās būt kontaktā arī ar zināmām politiskām aprindām Skandināvijā un Dānijā, somu sociāldemokrātu līderi Vaino Tanneru (*Vaino Tanner*), zviedru laikraksta *Morgon Tidningen* redaktoru Rikardu Lindstrēmu (*Richard Lindström*) un dāņu pretošanās kustības pārstāvi Poulu Andersenu (*Poul Andersen*) ieskaitot. Iespējams, ka nozīmīga loma šādu sakaru uzturēšanā bija sociāldemokrātam un Zemes bagātību pētīšanas institūta vadītājam inženierim Jānim Irbēnam, kas nacistu okupācijas laikā zinātnisku komandējumu aizsegā vairākas reizes apmeklēja Dāniju un Zviedriju, kur tikās ar dažādiem ietekmīgiem politisko aprindu pārstāvjiem un apmainījās ar informāciju.⁸ Dažos citos pēckara pārskatos trimdā ir minēta arī atsevišķu kontaktu uzņemšana Liepājā ar dāņu pretošanās kustības dalībniekiem un informācijas sniegšana par patieso situāciju nacistu okupētajā Latvijā zviedru profesoram Eriksonam, kas kara gados bija ieradies Latvijā, lai iepazītos ar koksagīza audzēšanas rezultātiem, un pēc

viņa atgriešanās Zviedrijā tās presē parādījās vairāki pozitīvi raksti par Baltijas valstīm.⁹

Viens no nozīmīgākajiem Baltijas valstu pretošanās kustību memorandiem bija 1943. gada decembrī pieņemtā *Deklarācija Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu vārdā*. Tās kopijas nogādāja Zviedrijas Ārlietu ministrijā, kā arī lielākajā daļā ārvalstu (izņemot Vācijas un PSRS) vēstniecībās Stokholmā.¹⁰ 1944. gada 22. martā, nosūtot šo dokumentu ASV Valsts departamentam, ASV vēstnieks Stokholmā Heršels V. Džonsons (*Herschel V. Johnson*) rakstīja: „Deklarācijas mērķis ir vēlreiz atgādināt pasaulei trīs Baltijas valstu vēlmi atgūt neatkarību. Pirmajā acu uzmetienā šķiet, ka tā ir vēsta tikai pret Padomju Savienību un ka to ir veidojuši Baltijas valstu kolaboracionisti [...] Pretēji iepriekšējām liecībām par šo tēmu deklarācija nāk nevis no baltiešiem trimdā, bet gan no tagadējiem aktīvistiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Nesen Zviedrijā ieradušies Baltijas bēgļi apstiprina, ka šie aktīvistu ir saistīti ar nacionālās pretestības organizācijām katrā no trijām valstīm un ka Baltijas tautu lielākā daļa atbalsta vai vismaz jūt līdzī šīm organizācijām, un to viedoklis saskan ar deklarācijā paustajiem uzskatiem [...] Bēgļi apgalvo, ka Baltijas valstīs lielākoties valda uzskats, ka Vācija ir karu zaudējusi un ka agrāk vai vēlāk tai vajadzēs atteikties no savas varas pār Baltijas valstīm. Tādējādi vienīgā valsts, kura šobrīd rada draudus šo valstu neatkarībai, ir Padomju Savienība.”¹¹

Vairāki Vācijas un Baltijas valstu arhīvos apzinātie dokumenti apstiprina arī atsevišķās atmiņu liecībās atrodamo informāciju par baltiešu pretošanās kustību pārstāvju trim nelegālām sanāksmēm Rīgā. Saskaņā ar 1944. gada maijā Drošības policijas un *SD* pavēlnieka Ostlandē rīcībā nonākušajām ziņām, 8. un 9. janvārī Rīgā bija notikusi latviešu un lietuviešu pretošanās kustību pārstāvju sanāksme, kurā LCP priekšsēdis Konstantīns Čakste, B. Kalniņš, sūtnis Ludvigs Sēja un Augstākās komitejas Lietuvas atbrīvošanai priekšsēdis profesors Steponas Kairis (*Steponas Kairys*), un, iespējams, arī Ādolfs Damušis (*Adolfas Damušis*) un citi¹², apsprieda kopējās sadarbības jautājumus. Tehnisku iemeslu dēļ uz šo sanāksmi nevarēja ierasties Igaunijas pretošanās kustības pārstāvji.

Konferences dienaskārtībā bija vairāki jautājumi: 1) savstarpējā sazināšanās, 2) kopējā politiskā stāvokļa raksturojums, 3) lietuviešu un latviešu izturēšanās iespējamās boļševiku invāzijas gadījumā, 4) izturēšanās pret vācu okupāciju, 5) iespējamā kopējā sadarbība konfederācijas formā. Tikšanās nobeigumā pieņēma rezolūcijas, kas attiecās uz diviem pamatjautājumiem: 1) izturēšanās iespējamās boļševiku invāzijas gadījumā, 2) ciešākas sadarbības iespējas konfederācijas formā. Latvijas un Lietuvas pretošanās kustību pārstāvji vienojās par kaimiņvalstu ciešu sadarbību, kā arī apsveica Baltijas valstu sūtņu sadarbību ārzemēs cīņā par faktiskās suverenitātes atjaunošanu un novēlēja vēl ciešāku šīs sadarbības veidošanos nākotnē.¹³ Saskaņā ar lietuviešu vēsturnieka Arūna Bubņa (*Arūnas Bubnys*) pētījumiem visredzamākais Rīgas sanāksmes rezultāts bija izdevuma *Baltija* publicēšana. Šī apkārtraksta galvenais mērķis bija popularizēt visu trīs Baltijas valstu vienotu cīņu pret ienaidnieku. Diemžēl līdz Baltijas valstu reokupācijai no PSRS puses paspēja iznākt tikai daži šī izdevuma numuri.¹⁴

Kā parāda arī viens no 1945. gada janvāra Igaunijas PSR Valsts drošības tautas komisāra ziņojumiem, iepriekšējā gada 15. martā Rīgā K. Čakstes dzīvoklī bija notikusi nelegāla igauņu un latviešu pretošanās kustību dalībnieku sanāksme, kurā piedalījās Igaunijas Republikas Nacionālās komitejas pārstāvis Ernsts Kulls (*Ernst Kull*), pēc citām ziņām arī Endels Inglīsts (*Endel Inglīst*), kā arī K. Čakste, B. Kalniņš un L. Sēja. Tajā apsprieda Baltijas valstu pagrīdes organizāciju darbības koordināciju. Šoreiz Rīgā nevarēja ierasties Lietuvas pretošanās kustības dalībnieki. Apšaubāms gan liekas pieņēmums, ka uz šo tikšanos bija ieradies arī Igaunijas Republikas Nacionālās komitejas priekšsēdis profesors Jiri Uluots (*Jūri Uluots*),¹⁵ kas pēc igauņu historiogrāfijā atrodamajām ziņām nemaz nebija informēts par sakariem ar Latvijas un Lietuvas pretošanās kustībām.¹⁶

Vienīgā kopīgā visu trīs baltiešu pretošanās kustību pārstāvju sanāksme Rīgā notika 1944. gada 15. aprīlī un tajā apsprieda šādus jautājumus: 1) informācijas apmaiņa par politisko un ekonomisko stāvokli Baltijas valstīs, 2) aktuālā militāri politiskā stāvokļa

novērtējums, 3) pretošanās kustību darbības koordinācija, 4) Baltijas valstu konfederācijas izveidošana. Latviju tajā pārstāvēja K. Čakste, L. Sēja un B. Kalniņš (saskaņā ar citām liecībām pēdējais gan tajā slimības dēļ nav piedalījies), Lietuvu – S. Kairis, bet Igauniju – E. Kullis un E. Inglīsts.¹⁷ 28. aprīlī sekojošā LCP priekšsēža K. Čakstes vēstulē V. Salnajam varam lasīt, ka sanāksmes dalībnieki paredzēja PSRS iebrukumu Baltijas valstīs un tāpēc plānoja „ar ieročiem rokā, ar visu spēku un visos apstākļos aizsargāt savu zemi un cīnīties par savas neatkarības atjaunošanu pret kopējo ienaidnieku, izlietojot katru palīdzību no ārienes. Attiecīgā momentā tiks radītas šo valstu savas valdības [...] Vēl sapulce pieņēma rezolūcijas: saglabāt tautas dzīvo spēku neatkarības cīņai; nepieciešams savas tautības bruņoto spēku vadītājs; aizkavēt karaspēku izvest no savas valsts.” Jautājumu par Baltijas valstu konfederācijas izveidi atlika uz vēlāku laiku, kad tam būs izveidojušies piemērotāki apstākļi.¹⁸

Konkrētajā vēsturiskajā situācijā ieceres par Baltijas valstu sekmīgu aizstāvēšanu un to neatkarības atgūšanu diemžēl nebija lemts īstenot, turklāt drīz vien sekoja vairāku baltiešu pretošanās kustības aktīvu dalībnieku aresti. Saskaņā ar Drošības policijas un *SD* pavēlnieka Ostlandē 1944. gada 2. maija ziņojumu vācu drošības iestādēm 21. aprīlī Tallinā mājupceļā no Somijas izdevās apcietināt lietuviešu kurjeru virsleitnantu Kazi Ambrazieju (*Kazys Ambraziejus*) un citus spiegošanas organizācijas locekļus, kā arī pārtvert Rīgas tikšanās materiālus ar tās dalībnieku vārdiem un apspriesto jautājumu saturu. Tā rezultātā Igaunijā apcietinātas 100, bet Latvijā 6 personas. Turpmākās izmeklēšanas rezultātā bija iespējami aresti visos trijos ģenerālapgabalos. Te ir runa par grupu, kas, cik līdz šim zināms, nebija izveidojusi stingru organizāciju. Tās vadībā bija seši cilvēki, kuriem palīdzējuši vēl seši padomdevēji. Vadošās personas pieder intelligenci. Noslēptie fakti liek domāt, ka šī nelegālā aparāta pastāvēšana ir bijusi zināma arī igauņu un latviešu pašpārvalžu vadošajām politiskajām aprindām. Organizācijai ir bijuši kontakti ar igauņu emigrantu pārstāvjiem Somijā un Zviedrijā. Šīs emigrantu grupas savukārt uzturējušas informatīvus sakarus ar

Rietumu valstīm. Viens no šīs organizācijas mērķiem Ostlandē ir bijis priekšdarbu veikšana bruņotu vienību izveidošanā gadījumā, ja sabruktu vācu fronte ziemeļos. Bija jau uzsāktas sarunas par bruņojuma saņemšanu no Zviedrijas un Somijas.¹⁹

Arī nacionālradikālās organizācijas „Pērkonkrusts” vadītājs Gustavs Celmiņš kara gados piegādāja informāciju Somijas vadošajām politiskajām aprindām ar vairāku Vācijas Gaisa spēku dienestā atrodošos somu virsnieku, t. sk. majora Atiainena (*Atiainen*), starpniecību.²⁰ 1943.–1944. gadā G. Celmiņš kopā ar domubiedriem izdeva nelegālo laikrakstu *Brīvā Latvija*. Latviju *Raksti*, kurā publicēja izsmēlošus starptautiskā stāvokļa aprakstus, kas bija balstīti arī uz zviedru un somu izcelsmes avotiem.²¹ Atsevišķas atmiņu liecības un latviešu vēsturnieka Ērika Jēkabsona pētījumi apstiprina arī 1942. gada rudenī latviešu pretošanās kustības dalībnieku Viktora Grosbarta un Valda Puriņa izveidojušos epizodiskos nelegālos sakarus ar poļu pretošanās kustības pārstāvi Marianu Čiževski (*Marian Czyżewski*) Rīgā un pat divas notikušās tikšanās ar Vācijas Gaisa spēku sakaru virsnieku virsleitnantu Milleru, kas ar poļu pretošanās kustības starpniecību vēlējās nodot militāra rakstura informāciju attiecīgām Lielbritānijas iestādēm.²² LCP darbā izpaudās arī sadarbība ar Polijas pretošanās kustību, kuras dalībnieki 1944. gada jūnijā no Gotlandes ar laivu Kurzemē atveda poļu kurjeru Staņislavu Blaževiču (*Stanislaw Blazewicz*), kas pēc tam vairāk nekā nedēļu nelegāli slēpās pie LCP sakarnieces Valentīnes Jaunzemes Rīgā, bet vēlāk caur Lietuvu devās uz Poliju un pēc sava uzdevuma izpildīšanas atkal ar LCP starpniecību atgriezās atpakaļ Zviedrijā.²³

Cerot sekmēt Rietumu sabiedroto – ASV un Lielbritānijas, kā arī Skandināvijas valstu – atbalstu Latvijas neatkarības atgūšanā, baltiešu pretošanās kustību dalībnieki vai nu tieši, vai arī ar bijušo Baltijas valstu sūtņu Stokholmā starpniecību sniedza politiska, militāra un cita rakstura informāciju amerikāņu (*Office of Strategic Services – OSS*), britu (*Secret Intelligence Services – SIS*) un zviedru (*C-byrån*) izlūkdienestiem, kas Otrā pasaules kara laikā aktīvi darbojās Zviedrijā.

Jau 1942. gadā ASV OSS centrālē Vašingtonā izveidoja un tur darbojās OSS Baltijas valstu nodaļa. Lai labāk organizētu un koordinētu informācijas vākšanu, no 1943. gada ar ASV vēstniecību Stokholmā ciešos kontaktos bija arī viens lietuviešu izcelsmes amerikāņu militārais eksperts. Informāciju par nacistu okupēto Baltiju ieguva gan no legāliem avotiem – vācu radiopārraidēm, preses izdevumiem, oficiāliem rīkojumiem, gan vēlāk ar pretošanās kustību starpniecību, kas bija izveidojušas slepenus sakarus pāri Baltijas jūrai. Par informācijas avotu kalpoja arī Zviedriju sasniegušie bēgļi: Kara gados nozīmīga izrādījās baltiešu sadarbība ar ASV vēstniecības Speciālo ziņojumu nodaļas (*Special Reporting Section*) vadītāju Hariju Karlsonu (*Harry Carlsson*) un ASV Kara bēgļu padomes (*War Refugee Board*) pārstāvi Iveru C. Olsenu (*Iver C. Olsen*), kuri veica aktīvu darbību Stokholmā.²⁴

Lietuvā viens no galvenajiem informācijas ceļiem gāja caur kara laikā Vācijā dzīvojošo publicistu Antanu Vaļukēnu (*Antanas Valiukėnas*), kas no lietuviešu kurjeriem saņēmo informāciju pa sev pieejamiem diplomātiskiem kanāliem, Zviedrijas militāro atašeju Berlīnē pulkvedi Karlu H. Jūlinu-Dannfeldtu (*Carl H. Juhlin-Dannfelt*) ieskaitot, nosūtīja bijušajam Lietuvas sūtnim Stokholmā Vītautam Ģilim (*Vytautas Gylys*). Otrs izplatītākais ceļš bija nelegālas informācijas nogādāšana pāri Baltijas jūrai, ko veica vairāki kurjeri, galvenais no tiem bija Kauņas Universitātes docents Alģirds Vokietaitis (*Algirdas Vokietaitis*).²⁵ Līdzīgā veidā no igauņu pretošanās kustības sūtītu nelegālo informāciju saņēma arī bijušie Igaunijas sūtni Helsinkos un Stokholmā Aleksandrs Varma (*Aleksander Warma*), Heinrihs Larateis (*Heinrich Laretei*) un bijušais Latvijas sūtnis Stokholmā V. Salnais.²⁶ Galvenie jautājumi, kas bija aktuāli kara laika korespondencē starp LCP nacistu okupētajā Latvijā un sūtni V. Salno Stokholmā bija: sadarbības ar vācu okupācijas varu problēma un Latvijas neatkarības atjaunošanas iespējas, no Zviedrijas uz Latviju nosūtītā informācija un tās apmaiņas problēma, militārās informācijas sniegšana zviedru izlūkdienestam un ieroču iegūšanas iespējas no Zviedrijas un Somijas, ebreju stāvoklis vācu

okupētajā Latvijā, Latvijas valdības izveidošanas plāni, Latvijas bēgļu evakuācija uz Zviedriju, LCP Ārzemju delegācijas darbība un citi.²⁷

1944. gada martā pēc LCP locekļu K. Čakstes un F. Cielēna iniciatīvas tapa 188 (190) latviešu politisko un sabiedrisko darbinieku parakstītais memorands, kas pauda gan latviešu tautas patstāvības centienus iepretim nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varai, gan informēja Rietumu demokrātiskās valdības par apņemšanos atjaunot savu valstisko neatkarību.²⁸ Citi LCP izcelsmes politiska rakstura memorandi, kas kara laikā sasniedza Rietumus, bija: LCP politiskā platforma un deklarācija, LSDSP ziņojums par stāvokli Latvijā un citās Baltijas valstīs un Baltijas valstu brīvo arodbiedrību pārstāvju ziņojums *Baltijas valstu strādnieki vācu un krievu okupācijā Deklarācija Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu vārdā*, LCP locekļa un pēdējā Latvijas Republikas Saeimas priekšsēža P. Kalniņa iesniegumi par sūtņu Kārļa Zariņa un Alfrēda Bīlmaņa statusu un LCP paziņojums ASV valsts sekretāram par centieniem atjaunot neatkarīgu Latvijas Republiku.²⁹

Iegūt pilnīgāku informāciju par baltiešu pretošanās kustību sakariem ar Lielbritānijas izlūkdienestu SIS nacistu okupācijas laikā būtiski apgrūtinātas, ka daudzi kara laika dokumenti mūsdienās vēl nav atslepenoti un līdz ar to nav pieejami pētniecībā.³⁰ Tomēr ir zināms, ka svarīga loma sadarbībā ar Baltijas valstu pārstāvjiem un informācijas nogādāšanā uz Londonu bija Baltijas problēmu ekspertam britu pulkvedim Aleksandram Makkibinam (*Alexander McKibbin*), kas kara laikā darbojās Stokholmā.³¹ Angļu vēsturnieks Toms Bauers (*Tom Bower*) arī raksta, ka britu izlūkdienesta kontaktpersona Latvijā kara gados ir bijis V. Ģinters, bet Zviedrijā ar to ciešus kontaktus ir uzturējis sūtnis Stokholmā V. Salnais. Britu izlūkdienesta pārstāvji netieši caur zviedru flotes virsnieku kapteini Arturu Johansonu (*Arthur Johansson*) ir nodevuši V. Salnajam 50 000 zviedru kronu un snieguši atbalstu dažādu dokumentu un atļauju iegūšanā. Svarīgākie informācijas avoti Latvijā esot bijuši LCP dalībnieks Pēteris Klibiķis

un vācu abvēra leitnants Ervīns Haselmans (*Ervin Hasselmann*).³²

Par LCP nelegālajiem kontaktiem ar britu izlūkdienestu liecina arī L. Siliņa personiskā arhīva materiāli Stokholmā. To vidū atrodama arī pārskatā par laika posmā no 1944. gada janvāra līdz rudenim no Zviedrijas uz Latviju atvestajiem radioaparātiem ir minēts arī raidītājs *Marss*, ar ko esot uzturēti sakari ar Londonu. Līdzīgu informāciju sniedz arī pēc Otrā pasaules kara padomju drošības iestāžu apcietināto un tiesāto LCP dalībnieku Eduarda Andersona, Artura Arnīša un Riharda Zandes čekas pratināšanas protokoli. Saskaņā ar to saturu, kas gan vēl gaida precīzāku izvērtēšanu, L. Siliņš ar segvārdu Briedis ir bijis saistīts ar angļu izlūkdienesta pārstāvjiem Stokholmā, no kuriem arī saņēmis uz Latviju vedamo rāciju *Marss*, turklāt par šādu kontaktu pastāvēšanu paši zviedri pat neesot informēti.³³

Mūsdienās apzinātie vēstures dokumenti apstiprina arī Skandināvijas valstu izlūkdienestu interesi par nacistu okupēto Baltiju un pastāvīgiem sakariem ar baltiešu pretošanās kustību dalībniekiem. Šodien mēs zinām, ka zviedru izlūkdienesta sakarnieks kara gados bija Latvijas Zemes pašpārvaldes Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas darbinieks Gerhards Brēmanis, kas regulāri tikās ar Zviedrijas izlūkdienesta (*C-byrån*) vadītāju Helmūtu Ternbergu (*Helmut Ternberg*), kas vairākas reizes ieradās Rīgā.³⁴ 1944. gadā Baltijas jūras reģions pakāpeniski sāka ieņemt arvien lielāku lomu Zviedrijas militārajā stratēģijā. Tās interesēs bija saņemt no baltiešiem militāra rakstura informāciju par situāciju nacistu okupētajās teritorijās. Tāpēc zviedru izlūkdienests atbalstīja nelegālo laivu satiksmi un sagādāja vajadzīgos radiatoraidītājus. Nepieciešamību pēc militāru ziņu saņemšanas un to nosūtīšanas uz Zviedriju apliecina arī sūtņa Stokholmā V. Salnā slepenā sarakste ar LCP Latvijā un vairāki citi mūsdienās apzināti arhīvu dokumenti. Saskaņā ar 1945. gada 11. marta pārskatu par Zviedrijas Aizsardzības štāba 2. nodaļas veikto izlūkošanas darbu Baltijas valstīs, informācija par stāvokli vācu okupētajā Latvijā tika iegūta, iztaujājot

latviešu bēgļus Zviedrijā, veicot novērošanu uz vietas Latvijā un uzņemot sakarus ar cilvēkiem, kuri labi pārzināja apstākļus nepieciešamajās jomās.³⁵ Šādas zviedru izlūkdienesta aktivitātes nacistu okupētajās Baltijas valstīs ir aprakstītas arī vairākos mūsdienu zviedru vēsturnieku pētījumos.³⁶

Kopumā ir iespējams konstatēt, ka sakaru uzturēšana starp Igaunijas, Latvijas, Lietuvas un dažu citu valstu pretošanās kustībām vai to dalībniekiem nenotika bez šķēršļiem un grūtībām un nebija arī ilga, jo vācu drošības iestādes to lielākoties atklāja vai ierobežoja. Nacistiskās Vācijas karaspēka un okupācijas varas klātbūtne un tās ātra nomaiņa ar otreizējo padomju okupāciju pēc Sarkaņās armijas straujās ofensīvas Baltijas telpā 1944. gada vasarā izrādījās izšķirošie faktori, kas izslēdza iespēju piepildīties baltiešu pretošanās kustību izmisīgajiem mēģinājumiem panākt Baltijas valstu neatkarības atgūšanu. Neskatoties uz to, baltiešu pretošanās kustību dalībnieku un Baltijas valstu diplomātu Rietumos darbība ir spilgta liecība uzticībai tautu pašnoteikšanās tiesībām un demokrātijas idejām un ļauj to uzskatīt par vienu no spilgtākajām baltiešu neatkarības centieni izpaušmēm Otrā pasaules kara laikā.

Kara gados Rietumu sabiedrotie pakāpeniski arvien labāk bija informēti par stāvokli Baltijas reģionā, jo ASV, Lielbritānijas un Skandināvijas valstu slepenie dienesti no baltiešu pretošanās kustībām saņēma daudzus vērtīgus dokumentus par notikumiem nacistu okupētajās teritorijās. Par to liecina arī fakts, ka pēckara ASV OSS vēstures oficiālajos izdevumos, kā to jau savās publikācijās pamatoti atzīmējis latviešu vēsturnieks Kārlis Kangeris, ir uzsvērts, ka „starp kara laika labākajiem izlūkošanas materiālu atradumiem bija tie, kurus ieguvām Stokholmā no sakariem ar Baltijas valstu pārstāvjiem”.³⁷ Diemžēl tam nesevoja kādi politiska vai militāra rakstura soļi, kas spētu pārtraukt Baltijas valstu okupāciju un sekmētu to neatkarības atjaunošanu, jo ASV un Lielbritānija nebija gatavas kaut ko reāli dot pretī, tā kā bija akceptējušas Baltijas valstu palikšanu PSRS sastāvā pēc Otrā pasaules kara beigām.

VĒRES

- ¹ Neiburgs, U. (2008) Latvijos pasipriešinimo judėjimas vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1945 m.): mokslinio tyrimo problemos ir laimėjimai. *Genocidas ir rezistencija*, 2 (24), 7–21; Neiburgs, U. (2009) Pretošanās kustība nacistu okupētajās Baltijas valstīs (1941–1945): teorētiskās problēmas un praktiskie risinājumi. *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24) Rīga, 440–454
- ² Ozols, J. T. (1974) *Widerstandsbewegung der Jugend Lettlands von 1940 bis 1945*. Ziedonis, A. Jr.; Winter, W. L.; Valgemāe, M. (eds.) *Baltic History*. Columbus, Ohio : AABS Inc., 271–275; Kangeris, K. (1985) *Die organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944: Von Amerikanern finanzierte Aktionen*. Paper presented at the 8th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 7–11; Siliņš, L. (2000) *The Latvian Central Council and boats to Sweden*. Uppsala; Ezergailis, A. (ed.) (2002) *Stockholm Documents: The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know?* (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, 5) Rīga, IX–XX, 487–498
- ³ Andersons, E.; Siliņš, L. u. c. (1994) *Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945*. Upsāla: LCP, 10–122
- ⁴ Zviedrijas Valsts arhīvs (Riksarkivet, Stockholm) (turpmāk – RA), Baltiska arkiv, Warma 1; Dok. publ. (2002) *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā*. Rīga, 177–179; *Tōotan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992* (2004) Tartu, 770–773
- ⁵ Zviedrijas Strādnieku kustības arhīvs (Arbetersrōrelsens arkiv) (turpmāk – ARA), B. Kalniņš, *Diverse Vol. 4*4, Arkiv nr. 298; Kalniņš, B. (1964) *Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi*. Stokholma, 202
- ⁶ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 2. apr., P-10448. 1., 1. sēj., 167.–168., 197.–198. lp., 2. sēj., 249.–250., 347.–348. lp.; Ērglis, Dz. (1999) Latvijas Centrālās padomes un Lietuvas pretestības kustības sadarbība nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (1943–1945). *Acta Baltica '99*. Kaunas, 199–203
- ⁷ Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvs (turpmāk – LR ĀMA), Latvijas sūtniecības Vašingtonā arhīvs, 4. kaste; Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. f., 1. apr., 4344. 1., 1.–6. lp.; Hūvera institūta arhīvs Stenfordā, ASV (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford) (turpmāk – HI), A. Bīlmanis, Box. 1; Dok. publ.: Siliņš, L. (2001) *Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās*. Rīga, 252–261
- ⁸ ARA, B. Kalniņš, *Diverse Vol. 4*4, Arkiv nr. 298; Kalniņš, B. *Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi*, 202–203; *Kāda cilvēka dzīve: Klāva Lorenca atmiņas*. (2005) Rīga, 388
- ⁹ Neparts, A. *Pretestības kustība*. [Milforda, 1953], Latvijas Okupācijas muzejs, Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienības arhīvs
- ¹⁰ LR ĀMA, Latvijas sūtniecības Londonā arhīvs (turpmāk – LA), 225. kaste; RA, Baltiska arkiv, Laratei 9; ASV Nacionālais arhīvs II (National Archives II, College Park, MD) (turpmāk – NA), Record Group 226, Entry 16, Box. 817, File 67897 C, Record Group 59, Microfilm 1185, Roll. 6; Dok. publ.: Remeikis, T. (ed.) (2005) *Lithuania under German Occupation 1941–1945: Despatches from US Legation in Stockholm*. Vilnius, 594–595
- ¹¹ NA, Record Group 226, Entry 16, Box. 817, 67897 C
- ¹² HI, L. Siliņš, Box. 1; Andersons, E.; Siliņš, L. u. c. *Latvijas Centrālā padome*, 51
- ¹³ Vācijas Federālais arhīvs (Bundesarchiv, Berlin) (turpmāk – BA-B), R 6/165, S. 99–100, R 6/45, S. 1–12, 30–37; Lietuvas Speciālais arhīvs (Lietuvos Ypatingasis archyvas) (turpmāk – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 96–97
- ¹⁴ Bubnys, A. (2003) *Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944*. Vilnius, 128–129
- ¹⁵ HI, L. Siliņš, Box. 1; Andersons, E.; Siliņš, L. u. c. *Latvijas Centrālā padome*, 51
- ¹⁶ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 368–369; *Tōotan ustavaks jāāda*, 58–59
- ¹⁷ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 369; LVVA, 293. f., 1. apr., 1539. 1., 21. lp.; Vītoļiņa, B. (2001) Dažas liecības par Bruno Kalniņa darbību 1940.–1944. gadā. *Latvijas Vēsture*, 3, 64; *Tōotan ustavaks jāāda*, 59
- ¹⁸ LR ĀMA, LA, 247. kaste; L. Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; Andersons, E.; Siliņš, L. u. c. *Latvijas Centrālā padome*, 76; Siliņš, L. *Nacistiskās Vācijas okupanti*, 223
- ¹⁹ BA-B, R 6/165, S. 99–100

- ²⁰ LVVA, P 252. f., 1. apr., 26. l., 5.–13. lp.; Somijas Valsts arhīvs (Kansallisarkisto, Helsinki), G. Mannerheimin arkisto, Kirjeenvaihto, G. Celmiņš
- ²¹ *Brīvā Latvija. Latvju Raksti*, 1943–1944, 1–13
- ²² Chlebowski, C. (1990) *Wachlarz: Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej: Wrzesień 1941 – Marzec 1943*. Warszawa, 287–288; Jēkabsons, Ē. (2004) Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10) Rīga, 266–269
- ²³ Lasmane, V. (1990) *Pāri jūrai 1944./45. g.* Stokholma, 25–28
- ²⁴ Mulligan, T. P. (1982) The OSS and the Nazi Occupation of the Baltic States, 1941–1945: A Note on Documentation. *Journal of Baltic Studies*, 1, 53–58; Neiburgs, U. (2004) ASV izlūkdienests OSS un tā dokumenti par Latviju nacistu okupācijas laikā (1941–1945). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.) Rīga, 48–56
- ²⁵ *Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją* (1983) Chicago, 9–11; Damušis, A. (1988) *Lithuania against Soviet and Nazi Aggression*. Chicago, 163–173; Lithuania under German Occupation 1941–1945, 4–10
- ²⁶ Uustalu E. (1976) The National Committee of the Estonian Republic. *Journal of Baltic Studies*, 7, 210–217; Tootan ustavaks jāada, 15–25; Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti, 111–234
- ²⁷ Neiburgs, U. (2009) Latvijas Centrālā padome nacistu okupētajā Latvijā (1943–1945): izpētes aktualitātes un rezultāti // *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940.–1991*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 25. sēj.) Rīga, 236–252. lpp.
- ²⁸ Latvijas Centrālās padomes 1944. gada 17. marta memorands, Latvijas Kara muzejs, Inv. nr. 5-22742/1437-DK
- ²⁹ Neiburgs, U. Latvijas Centrālā padome nacistu okupētajā Latvijā (1943–1945), 252–271
- ³⁰ Wark, W. K. (1992) In Never-Never Land? The British Archives on Intelligence. *The Historical Journal*, 35, 195–203; Swain, G. (2009) Latvia's Democratic Resistance: A Forgotten Episode from the Second World War. *European History Quarterly*, 39–2, 241–263
- ³¹ HI, V. Salnais, Box. 1; Siliņš, L. Nacistiskās Vācijas okupanti, 128, 177
- ³² Bower, T. (1989) *The Red Web: MI6 and the KGB Master Coup*. London, 43–44
- ³³ L. Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; LVA, 1986. f., 1. apr., 28636. l., 1. sēj., 77.–79. lp., 99. l., 1. sēj., 242.–244. lpp., 28635. l., 1. sēj., 144.–145. lpp.
- ³⁴ Kangeris, K. (1999) Divas okupācijas: pretošanās. *SestDiena*, 21. augusts; Jansons, Ā. (2000) Latvijas vēstures patiesība ir arhīvos. (Intervija ar K. Kangeri) *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 29. maijs
- ³⁵ L. Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; Zviedrijas Kara arhīvs (Krigsarkivet, Stockholm), Försvarsstaben, C-byrån, F I, Vol. 2
- ³⁶ Ottosson, J., Magnusson, L. (1991) *Hemliga makter: Svensk hemlig militär underrättelsetjänst från unionstiden till det kalla kriget*. Stockholm, 103–119; Ericsson, L. (1995) Exodus och underrättelseinhämtning: Det svenska försvaret och Baltikum, hösten 1943–våren 1945. *Vårstormar 1944*. (Krigsslutet skönjes) Stockholm, 83–127; Wechseltmann, M. (1995) De bruna förbindelserna. Stockholm, 217–239; Andrae, C. G. (2004) Sverige och den stora flykten från Estland 1943 – 1944. Uppsala, 61–67
- ³⁷ U.S. War Department, SSU Unit (1976) *War Report of the OSS*, 2. New York, 261; Kangeris, K. (1996) Rezension: Latvijas Centrālā Padome – LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945 (Der Zentralrat Lettlands – LCP: Die lettische nationale Widerstandsbewegung 1943–1945), zusammengestellt u. red. v. Leonids Siliņš. Uppsala: LCP, 1994, 496 S. *Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge, V, 2, 513–517

PIRMĀ PASAULES KARA SLAVENĀIS LATVIEŠU IZLŪKS

Ķīmijas tehnologs un zinātņu vēsturnieks **Ilgars Grosvalds** dzimis 1927. gada 21. jūlijā ASV Masačūsetsas pavalstī Lorensas (*Lawrence*) pilsētā būvuzņēmēja Džona Grosvalda ģimenē. Studējis LVU Ķīmijas fakultātē (1946–1950). Beidzis Ļeņingradas Industriālo neklātieses institūtu (1957) kā ķīmijas tehnologs. Aizstāvējis tehnisko zinātņu kandidāta disertāciju *Javu saistvielu ražošanas attīstība Latvijas PSR teritorijā* (1975), kas ir nostrificēta, *Dr. sc. ing.* (1993). Veicis pētījumus javu saistvielu tehnoloģijā, akmens korozijā, konservācijā, restaurācijā un tehnisko zinātņu vēsturē. Publicējis vairāk nekā 600 zinātnisku un populārzinātnisku rakstu. Grāmatu *No piramidām līdz dzelzsbetonam* (1964), *Latvijas dzīļu bagātības* (1970), *Ķīmija Rīgas Politehnikumā un Rīgas Politehniskajā institūtā* (2001), *Ķīmija Latvijas Universitātē* (2005), *Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā* 1. (2002), 2. (2004) un 3. daļa (2007), *Mūziķe Viktorija Bilzena* (2008), *Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā* (2008) autors un līdzautors. RPI un RTU vecākais inženieris un pētnieks (no 1970), Latvijas Ķīmijas vēstures muzeja vadītājs (no 1975), Rīgas Valsts tehnikuma skolotājs (no 1993). Latvijas Zinātņu vēstures asociācijas biedrs (no 1962), sekretārs (no 1994) un pirmais tās Goda biedrs (1997). Saņēmis Latvijas PSR Ministru padomes prēmiju (1954) par paaugstinātas kvalitātes dolomītromāncementa ieguvī, P. Valdena prēmiju un medaļu (1994) par pētījumu ciklu *Zinātnes un tehnoloģijas attīstība Latvijā un trimdā*. Valsts emeritētais zinātnieks (2006). Žurnālu *Akadēmiskā Dzīve* (1994–2000), *Tehnikas Apskats* (1994–2006) un RTU zinātnisko rakstu *Zinātņu un augstskolu vēsture* (no 2001) redakcijas kolēģijas loceklis.

1. Militārā dienestā un Maskavas Universitātē

Pirms Pirmā pasaules kara Andrejam Pekam, Kurzemes zemnieka dēlam, aiz muguras bija karadienests cariskās Krievijas armijā un studijas Maskavas Universitātē. Viņš dzimis 1884. gadā 14. janvārī kā Kalnciema pagasta amatnieka, Mazskudru māju saimnieka dēls. Pēc Jelgavas sešgadīgās pilsētas skolas beigšanas 1901. gadā iestājās kā savvaļnieks (brīvprātīgais) 17. strēlnieku pulkā (Polijā), jo militārais dienests toreiz bija viena no iespējām, kā izsisties dzīvē uz augšu. Beidzot Viļņas karaskolu, 1906. gadā viņu ieskaitīja par virsnieku podporučika pakāpē 25. Smoļenskas kājnieku pulkā, kur A. Peka komandēja rotu. Divus gadus viņš veica arī bataljona adjutanta pienākumus. Kā eksterns sagatavojies ģimnāzijas abiturijas

eksāmeniem un izlūdzies no priekšniecības sešu nedēļu atvaļinājumu, viņš Jelgavā nolika gala eksāmenus. Pēc atgriešanās ierindā bija jāziņo pulka komandierim, ka nolīcis vidusskolas eksāmenus. Tas bija pārkāpums: goda kodekss nepieļāva, ka virsnieks eksaminējies kopā ar ģimnāzistiem. Viņu sodīja ar vairāku dienu mājas arestu.

Dienests armijā A. Peku maz interesēja, un uz paša lūguma pamata 1908. gada rudenī viņu no pulka atskaitīja, paaugstinot poručika dienesta pakāpē.

1908. gada rudenī A. Peka iestājās Maskavas Ķeizarkās universitātes Medicīnas fakultātē, no kuras pēc pusotra gada pārgāja uz Fizikas un matemātikas fakultātes dabaszinātņu nodaļu, kuru beidza 1911. gadā un iestājās Medicīnas fakultātes 3. kursā. Studēdams medicīnu, viņš strādāja Saltikova

ģimnāzijā par fizikas, ķīmijas un matemātikas skolotāju. Fakultātes pilnu kursu viņš beidza 1914. gada pavasarī, bet nolikt valsts eksāmenus atlika uz rudeni.¹ Tā paša gada 14. augustā sākās Pirmais pasaules karš.

Jānorāda, ka A. Peka ir akadēmiskās vienības *Austrums* biedru sarakstā, jo no 1909. līdz 1912. gadam viņš bija pievienojies toreizējai Maskavas latviešu studentu sabiedrībai jeb novadniecībai *Fraternitas Moscoviensis*. Pēc šīs organizācijas šķelšanās, kuras rezultātā turpināja darboties divas organizācijas ar vienādu nosaukumu *Fraternitas Moscoviensis* (studentu sabiedrība, ko drīz pārdēvēja par *Austrumu*, un studentu korporācija, kas vēlāk ieguva nosaukumu *Fraternitas Lettica*), līdz 1920. gadam A. Peka bija korporācijas filistrs. Pēc tam viņa un korporācijas ceļi šķīrās. Arī paša sarakstītās, ar 1930. gada 26. jūliju datētās *Atmiņas par bijušo Maskavas Ķeizariskās Universitātes latviešu studentu korporācijas „Fraternitas Moscoviensis” Maskavas laikmetu un līdz Lielajam karam* 1938. gada 15. septembrī viņš uzticēja *Austrumam*.²

2. Frontē un izlūkdienestā

Krievijas armijā A. Peka pieteicās kā virsnieks, jo vēl nejutās pietiekami drošs kā ārsts. 1914. un 1915. gadā viņš dienēja dažādos pulkos, komandēja rotu, pēc tam bataljonu. Piedalījās kaujās Austrumprūsijā pie Mazūru ezeriem un Jonavas, Polijā pie Lomžas un Varšavas. Trīs reizes viņu ievainoja. Tika apbalvots ar sešiem ordeņiem, ieskaitot Sv. Vladimira IV šķiras ordeni ar šķēpiem. Ieguva kapteiņa dienesta pakāpi. Saņēma arī „Visaugstākā pateicību” par nopelniem, izpildot svarīgu uzdevumu: ar neredzamiem viņš izlūgājienā vācu aizmugurē saņēma gūstā pulka komandieri, ko līdz ar dokumentiem pārveda pāri frontes līnijai.³

1915. gadā A. Peka aktīvi piedalījās latviešu strēlnieku bataljonu organizēšanā. Atzardamies komandējumā Baranovičos, viņš tikās ar Krievijas virspavēlnieka štāba izlūkošanas nodaļas vadītāju ģenerālmajoru Bazarovu, agrāko Krievijas militāro atašeju Vācijā, kas bija spējis dabūt visus Austrumvācijas

cietokšņu plānus. Bazarovs A. Peku ieteica slepenajam dienestam, un viņš kļuva par Krievijas armijas virspavēlniecības sevišķi svarīgu uzdevumu virsnieku ar uzdevumu vadīt slepeno militāro aģentūru Vācijā, Austrijā un Turcijā.

„Darbs bija sevišķi grūts un bīstams”, atzīst A. Peka,⁴ „lai gan, kā liktos, tas norisinājās kā „savā zemē”. Lieta tā, ka agri vai vēl vācu aģenti uzzināja slepeno aģentūras grupu vadītājus, viņu dzīves vietas un dzīves veidu un pret bīstamākajiem saviem pretiniekiem izsūtīja teroristu ar uzdevumu tos nogalināt pret labu atlīdzību markās.

Man palika tas apmierinājums, ka mana galva bija novērtēta zelta markās diezgan pieklājīgā summā, bet arī par vairāku 10 tūkstošu zelta markām nevienam nebija nekāda prieka savu galvu zaudēt.

Man personīgi likās, ka dzīve tranšējās ir daudz vieglāka nekā vadīt slepeni aģentūras grupu. Tranšējās grūtāk gāja kaujas laikā, bet pēc kaujām varēja droši gulēt savā blindāžā, nebija jābaidās no slepena ienaidnieka dunča, lodes vai saindēta ēdiena. Slepenajā dienestā turpretī ne dienu, ne nakti nekur nevarēja justies drošībā – ne konspiratīvajā dzīvoklī, ne uz ielas, ne vilciena kupejā.”

A. Pekam, reiz braucot dienesta darīšanās no Mogiļevas un Harkovu, ierādīja atsevišķu slēgtu kupeju. Atslēga bija tikai viņam un virskonduktoram. „Kupejā arī es noguris atlaidos uz dīvāna ar portfeli pagalvī. Zem portfeļa atradās šaušanas gatavībā brauniņš. Kupejas durvis bija noslēgtas. Te piepeši naktī kādā brīdī bija dzirdams, ka kāds piepeši ātri atslēdz durvis. Durvis atvērās, un tajās parādījās kāds slaiks vīrietis, turēdams rokā revolveri. Šinī momentā viss bija atkarīgs no ātruma un veiklības, kurš kuru pirmais. Kad svešinieks, mana šāviņa ķerts, sabruka kupejā un nākošā stacijā to sīki izmeklēja žandarms, viņa drēbēs atrada paslēptus dokumentus, kuri nepārprotami norādīja uz viņa piederību pie kādas vācu aizmugures slepenā kara aģentūras biroja.”⁵

A. Pekas gaitas izlūkdienestā ir aprakstītas viņa grāmatā *Neredzamā armija pasaules karā* (Pekka 1938) un strēlnieku vēsturnieka A. Tupiņa grāmatā *Spiegi Rīgas*

frontē 1915–1917. g., ko izdevis ar pseidonīmu Andrejs Tīrulis (Tīrulis 1935). Tajā lasām: „Latvietis, kapteinis X pasaules kara aģentūras vadītājs Armijas virspavēlnieka štābā, pēc 18 gadu klusēšanas nolasīja referātu kara arhīvu pētīšanas biedrībā.” Vēl par A. Peku ir neliels A. Kolberga raksts un daži A. Pekas atmiņu fragmenti žurnāla *Atpūta* 1992. gada 6., 7. un 10. numurā.

3. A. Peka – slepenās aģentūras vadītājs

A. Peka pārņēma aģentūras grupu, kas Rīgā strādāja „palkavnieka” grāfa Kronheima vadībā, tās taustekļi sniedzās dziļi vācu aizmugurē, pat pašā Vācijā un arī Balkānu valstīs, vārdu sakot, visās sabiedroto valstīs. Šajā aģentūrā līdz tam nebija izveidots stingrs izolācijas režīms. Viens aģents varēja tikt ar otru. Iekrītot vienam aģentam, iekrita arī citi aģenti.

A. Peka pārveidoja aģentūras darbu un ieviesa stingru konspirāciju. Izlūku skolā viens aģents nevarēja satīties ar otru, katrs atradās savā izolētā telpā. Visus aģentus pavadīja vecākais aģents. Arī ceļā tika ievēroti visstingrākie izolācijas principi. Līdz ierakumiem aģentu nogādāja limuzīnā ar slēgtiem un aizrestotiem logiem.

Līdzīgi A. Pekas spiegu skolu, domājams, pēc vācu slepenās izlūkošanas datiem, apraksta H. Berndorfs⁶: „*Starp privātdzīvotājiem viņš meklēja cilvēkus, kam bija zināma izglītība. Viņš lika arī no armijas ģenerālštāba spiegošanas centrāles atsūtīt laudis, kas brīvprātīgi bija pieteikušies spiegošanas darbā, bet arī šos laudis viņš izpētīja tuvāk. Pašā sākumā viņš šiem cilvēkiem gribēja iedvest apziņu, ka tie dodas baigā un bīstamā darbā, un, ja tad vēl šis kandidāts nebaidījās, ja tad vēl šis darbs tam nelikās baigs, tikai tad viņš to pieņēma dienestā.*

Ja jaunais aģents gribēja stāties Pekkas dienestā, tad Pekka tam izskaidroja finansiālos labumus, kādus dos viņa darbība. Aģents saņēma krietnu naudu, bet tieši rokās nē: to deponēja tur, kur viņš pats gribēja.

Ja galīgā vienošanās bija panākta, tad aģentu vēl ilgi nelaida tiešā sakarā ar

ienaidniekiem. Tam vispirms jāiet spiegu skolā. Šo skolu viņš ierīkoja, lieliski to noorganizēja, ievietoja kādā bijušā klosterī, vientulā apkārtņē, un tas bija grūti sasniedzams, klostera tuvumā nebija nevienas dzīvas dvēseles.

Aģentam, kas bija pieņemts no jauna, aizsēja acis, tas iekāpa automobilī, kas viņu nakts tumsā ievada senlaicīgas mājas sētā.

Tikai reizi dienā spiegu māceklis izkļuva svaigā gaisā. Viņa istabas durvis kā cietumā atvēra tikai tad, kad tas zvanīja. Ienāca kalps, ienesa ēdienu un palīdzēja izpildīt citas vēlēšanās. Katru dienu vairākas stundas spiega mācekļa istabā ienāca slepenā dienesta virsnieks, kas to mācīja.

Kad spiegs bija nedēļām ilgi mācīts, kādu nakti atbrauca kapteiņa Pekkas automobilis un aizveda to. Šoreiz brauciens bija ilgāks, jo tad to automobilis pieveda pie pašas frontes. Spiegam uzlika aizsargbrilles, kuru stikli bija necaurredzami, tad aizveda līdz krievu priekšējām pozīcijām.

Gandrīz puse spiegu, kurus raidīja pret vāciem, fronti pārejot, krita vācu rokās. Tas, ko tie varēja ziņot, ja gribēja, bija tikai nieks. Viņi visi stāstīja par kādu noslēpumainu vīru, kas tos ieguvis savā varā, daži stāstīja arī par spiegu skolu, bet lielākā daļa klusēja, un gandrīz visu viņu likteni un dzīvību izdzēsa lode.”

A. Peka aģentu nekad nesūtīja uzdevumā otru reizi, lai nebūtu nekādas iespējas kalpot abām pusēm – kļūt par dubultspiegu. No viņa aģentūras izsūtītajiem izlūkiem atgriezās 5, bet pārējie 95 gāja bojā pretinieka aizmugurē. 5% nebija slikts rādītājs, angļiem tas bija 1%, frančiem – 0,3%, bet beļģiem tikai 0,2%.

Leģendārais strēlnieku pulkvedis Fridrihs Briedis arī gribēja darboties slepenajā aģentūrā, bet viņa iekļūšanu tajā traucēja augstā dienesta pakāpe un par varonību saņemtais Jura zobens. Slepenajā dienestā strādāja virsnieki, kas nebija augstākā dienesta pakāpē par kapteini.

Slepenā dienesta virsniekiem draudēja nāve ne tikai kara, bet arī miera laikā. To pierāda arī A. Pekas nonākšana čekas rokās.

A. Pekas aģentūrā strādāja galvenokārt latvieši.⁷ Viņa tuvākais palīgs un kancelejas

vadītājs bija Jānis Freidenfelds. Aģentus gatavoja Jānis Ozoļoņš. Mārtiņš Pormalis veica aģentu pārsviešanu vācu aizmugurē. Vecākais aģents bija vēlākais Latvijas armijas pulkvežleitnants Alfreds Resnēvics. Par instruktoru darbojās Murevskis un vairāki jaunāki virsnieki. Kopā grupā skaitījās ap 100 aģentu, no kuriem 10–12 katru mēnesi nosūtīja ienaidnieka aizmugurē.

Ziemeļfrontes pavēlnieka ģenerāļa Nikolaja Ruska uzdevumā A. Peka gādāja ziņas par vācu armiju Kurzemes, daļēji arī Vitebskas guberņā, veica Liepājas un Ventspils ostas, kā arī Kurzemes piekrastes izlūkošanu. Rezidenti, kas laikus bija savervēti no iedzīvotājiem dzelzceļa līniju, šoseju un ostu tuvumā, sekoja ienaidnieka karaspēka pārvietošanai. Viņi darbojās apriņķa pilsētās un stratēģiski svarīgās vietās – Jelgavā, Ķemeros, Slokā, vēlāk arī Rīgā. Pavisam vācu ieņemtajā Latvijā bija atstāti 30 līdz 40 rezidenti.⁸

Rīgā aģentus vervēja pats A. Peka. To vidū bija arī zvērināts advokāts, Rīgas pilsētas galva pasaules kara laikā Andrejs Krastkalns.

Iegūtās ziņas A. Peka nodeva frontes štāba priekšniekam pulkvedim Rjabikovam, bet tas tālāk ģenerālkvartirmeistaram Bazarovam un ģenerālštāba priekšniekam Aleksejevam, kuri apkopoja visas izlūkošanas un pretizlūkošanas ziņas.⁹ H. Berndorfa grāmatā *Spiegi un izlūki pasaules karā* (Berndorfs 1929), kuru no vācu valodas tulkojis un rediģējis Roberts Kroders, līdzās slavenajiem Vācijas, Anglijas un Francijas spiegiem kā vienīgais Krievijas pārstāvis un viens no ievērojamākajiem pasaules kara izlūkiem minēts Andrejs Peka (toreizējā rakstībā Pekka). Viņa autors nosaucis par modernās spiegošanas skolas pamatlicēju.¹⁰ Viņa vadītās operācijas bija loģiskas un pamatotas, reizē vienkāršas un neradīja aizdomas ienaidniekam.

4. Izlūkošanas operācijas Liepājā un Kurzemē

1915. gadā Liepājā, vēl pirms to ieņemšanas vācieši, A. Peka satiek vienu no krievu slepenās jūrnieku aģentūras vadītājiem, 12. armijas štābam piekomandēto I ranga

kapteini Šidlovski, kam bija uzdots atrast rezidentu.

Viņiem izdodas „noķert uz ielas” glītu meiteni – Liepājas skaisto Anniņu. Viņi noskaidro, ka mazturīgā meitene, pēc tautības vāciete, ir liela patriote, kas simpatizē krievu kara flotes virsniekiem. Meitenei pēc attiecīgas sagatavošanas atstāja veikli viltotu Baltijas jūras krievu mīnu lauku karti ar visiem zīmogiem. Viņu iekārtoja jūrnieku iecienītā kafejnīcā par viesu apkalpotāju. Tur meitene strādāja arī pēc Liepājas ieņemšanas. Kāds jauns vācu flotes virsnieks glīto meiteni pavadīja uz māju. Istabiņā zem galda ieraudzīja nevērīgi nomesto krievu flotes karti. Meitene paskaidroja, ka kāds krievu jūras virsnieks to aizmirsis kafejnīcā. Vadoties pēc iegūtās kartes, kurā nepareizi bija uzrādīti mīnu lauki, vācu eskadra Igaunijas piekrastē uzskrēja īstajiem laukiem. Uz mīnām gāja bojā daudz karakuģu, tai skaitā kreiseris *Magdeburg*. Uz tā atrada vācu kara flotes slepeno šifru. Atšifrējot noraidītās radiogrammas, krievu un angļu flotes, kam bija nodots šifrs, varēja uzzināt vācu nodomus. Šifram bija ārkārtīgi svarīga nozīme Skageraka jūras kaujā, kur virsroku paturēja angļu flote.¹¹ „*Lai sekmīgi atrisinātu priekšā stāvošo ziemašsvētku kauju tālākos mērķus, bija jānosūta uz Liepāju, Ventspili un arī Jelgavu slepeni aģenti,*” vēlāk 1935. gadā, iepazīstīnot ar savu darbību, atklāj A. Peka.¹² „*Visgrūtākais bija tas, ka šīs ziņas bija jāsavāc un jāatnes noteiktā laikā: apm. līdz 10.–20. decembrim. Agrākas ziņas būtu mazvērtīgas, jo līdz 25. decembrim varēja daudz kas mainīties.*”

Aiz Daugavpils, Drisvātu (Drūkšu) ezera rajonā, Lietuvā pāri frontes līnijai iesūtīja pārbēdzēju – bārdainu krievu zemessargu, kam bija apnicis karot, jo vāciešus tik un tā neuzvarēt, ar leģendu, ka viņa tēvs strādā Kronštātē par naktssargu. Bārdainis zināja dažnedažādus sīkumus par Kronštati, kas vāciešus interesēja.

Ar lielām grūtībām vāciešiem izdevās pierunāt pārbēdzēju par labu atlīdzību atgriezties Kronštātē, lai iegūtu ziņas par ostā stāvošo krievu karakuģu eskadru. Pēc triju mēnešu apmācības Šauļos slepenā spiegu skolā viņu nosūtīja atpakaļ uz karakuģi *Bremen*

Liepājā. Tur vācu kara flotes virsnieki sagatavoja spiegu sarežģīta uzdevuma veikšanai. Vācieši ietiepīgajam spiegam bija spiesti izmaksāt visu norunāto summu, kā arī atvēlēt dažas dienas Liepājā jautrai uzdzīvei.

Drīz aģents pāri Tukuma tūrelim nokļuva Rīgā un otrā dienā jau atradās Pleskavā ar sīkām ziņām par Liepājas kara ostu. Par uzdevuma veikšanu lielāku summu zeltā saņēma slepenais aģents un arī viņa sagatavotājs kapteinis Peka.

Pēc šī aģenta viltus ziņām vācieši no Rīgas frontes pārsvieda kādu divīziju uz šķietamo krievu uzbrukuma vietu. Ziemassvētku laikā vāciešiem Rīgas frontē bija viena divīzija mazāk, bet krievu armijas vadība to neizmantoja, lai dotu vāciešiem izšķirošu triecienu un atbrīvotu Kurzemi.

A. Peka vadīja arī desanta operāciju Kurzemes piekrastē pie Mērsraga ciema.¹³ Izlūkošanu veica 1. Daugavgrīvas pulka viena rota praporščika Ezergaiļa vadībā. Tajā piedalījās pulka komandieris kapteinis Rūdolfs Bangerskis, vēlākais ģenerālis.

Šajā operācijā Baltijas jūras flote atteicās piedalīties, jo Rīgas līcis bija pilns ar klejojošām vācu mīnām. Strēlnieku nogādāšanu operācijas vietā uzņēmās jūras velkoņa *Idumec* dūšīgais kapteinis. Operācijas dalībnieki vietējā zvejnieka Kalniņa vadībā izcēlās krastā un pēc veiktās operācijas laimīgi atgriezās atpakaļ, nezaudējot nevienu vīru.

Savos memuāros A. Peka piebilst: „*Ziemassvētku kaujas panākumi varēja būt vēl grandiozāki, ja tie būtu savienoti kaut ar nelielu desanta operāciju pretinieka aizmugurē.*”¹⁴

5. Vācu kara rūpniecības centra – Esenes – izlūkošana

Visspīdošākā operācija, ko veicis A. Peka, ir Esenes (*Essen*) – vācu kara rūpniecības centra – izlūkošana. Ar šādu uzdevumu pie A. Pekas griezās viņa tiešais priekšnieks. „Ar vārdu sakot,” smiedamies teica ģenerālis, „mēs gribam parādīt mūsu sabiedrotiem, ko mēs varam. Tie pastāvīgi pārmet mums, ka mūsu aģentūras ziņas esot mazvērtīgas un nabadzīgas. Šo uzdevumu ir mēģinājušas

atrisināt franču un angļu slepenās aģentūras, bet bez panākumiem.”¹⁵

Esenē vācieši ieguva krāsainos metālus, kas bija vitāli svarīgi munīcijas un citu kara materiālu ražošanai. Pēc ziņām no frontes to krājumi vāciešiem bija niecīgi un draudēja apstāties.

Tika izplatīta ziņa, ka kādā neitrālā valstī nelielā kapara lietuvē izdevies atrast līdzekli, kā no izlietotiem sārņiem ar niecīgu vara procentuālo sastāvu iegūt varu. Vācu aģenti devās izpētīt, kā uzņēmums spēj ražot izstrādājumus, kas ir par 30–40% lētāki nekā citur. Fabrikā ietikt neizdevās, jo to labi apsargāja. Tās īpašniekam aģenti piedāvāja pasakainu summu par noslēpuma atklāšanu. Pēc ilgākām pārrunām beidzot uzņēmuma vadītājs piekrita „sadarboties”. Vācu zemūdene viņu ar otru inženieri nogādāja Vācijā. Esenē viņi sīki jo sīki izpētīja sakrājušos sārņu milzīgās kaudzes, apskatīja darbojošās fabrikas un to iekārtu. Beigās viņi paziņoja, ka jāceļ jauna fabrika, un izgatavoja vajadzīgos plānus. Vācieši nekavējoties ķērās pie izprojektētāja objekta būves, strādāja dienu un nakti. Vara izvilksanai no sārņiem it kā vajadzēja speciālu piedevu, kuru varēja izgatavot tikai abu inženieru vadītajā fabrikā. Viens no inženieriem devās atpakaļ, lai „uzsāktu ražošanu lielākos apmēros”, bet otrs palika, lai „uzraudzītu celtniecību”. Par katru nostrādāto dienu viņš saņēma milzīgu summu, bēgšanu atlika no dienas uz dienu un nokavēja īsto brīdi. Lidmašīna Šveicē viņu gaidīja velti.

Uzdevuma izpildei A. Peka bija pieprasījis 1,5 miljonus zelta rubļu. Lielā summa, kas tika iztērēta, lai iekārtotu fiktīvo fabriku, atmaksājās. Uzdevums bija spoži izpildīts. Par rezultātiem ziņoja sabiedrotajiem, kas sākumā neticēja, ka krievu aģentiem izdevies ietikt Esenē. Arī A. Peka saņēma 5000 zelta rubļus lielu gratifikāciju.¹⁶

6. Audiencē pie ķeizara

A. Pekam nācies izpildīt kādu speciālu ķeizara Nikolaja II uzdevumu.¹⁷ Kad A. Peka bija ieradies ģenerālštābā Mogiļevā, viņa tiešais priekšnieks paziņoja, ka ķeizars izteicis vēlmi viņu redzēt.

Audiencei A. Peku sagatavoja kāds Baltijas barons praporščiks Knorings, bet viss sakāmais iepriekš bija jāiesniedz grāfam Frederiksam. A. Peku sīki instruēja, kā izturēties: „Ja iznāktu garāka saruna, jācenšas to apraut, saīsināt, ja ķeizars piedāvā sēdekli vai cigareti, to nedrīkst ņemt, jo ķeizara klātbūtnē pīpot skaitoties ļoti nepieklājīgi, arī ķeizara paša piedāvāto cigareti. Sēsties drīkstot tikai pēc tam, kad ķeizars piedāvājis sēdekli 3 reizes.”

Audiencei bija vajadzīga uniforma, bet palienētais mundieris A. Pekam derēja drīzāk svārku vietā, jo sniedzās līdz ceļiem. „Ģenerālis mierināja, ka tā neesot liela nelaime, gan jau kāds skroderis apgriezīšot īsāku.”

Tā saposies, A. Peka devās audiencē pie ķeizara.

„Ķeizars vispirms apjautājās, pie kādas karaspēka daļas skaitos,” atceras A. Peka. „Atbildēju, ka skaitos 5. Zemgales latviešu pulka virsnieku sarakstos. Tad aprasījās par manu kārtu un kur dzimis. Atbildēju, ka esmu Kurzemes dzimts goda zemnieks („počotnij krestjaņin”).

Ķeizars paskaidroja, ka katrs virsnieks ar pirmās virsnieka dienesta pakāpes iegūšanu jau skaitoties „personīgs muižnieks”. Aizrādīju, ka Kurzemē par tādu „muižnieku”, kā es, visi Kurzemes muižnieki sāks smieties. Kas ir muižnieks bez muižas?

Ķeizars apsoltīja šo jautājumu nokārtot pēc kara laimīgām beigām.”

A. Peka negribēja ķeizaru ilgāk kavēt, bet viņu neatlaida. „Apjautājās, kāpēc man tā esot jāsteidzas. Paskaidroju, ka man tā ir mācīts pirms audiences. Aprasījās arī, kas to mācījis un kad mācīts. Ķeizars par visu stāstīto gardi smējās.

Beidzot ķeizars aprasījās, ko īsti latviešu tauta vēlētos un ko vēlētos latviešu strēlnieku pulki pēc kara nobeigšanas. Ar briesmām noprātu, ka te jau ir politika, par kuru man bija aizliegts runāt. Atbildēju ķeizaram, ka par to, ko tauta vēlētos, neesmu ne no viena pilnvarots izteikties. Attiecībā uz strēlnieku pulkiem krievu karapulku vēsture māca, ka labākie pulki tikuši pārvērsti par gvardu pulkiem. Arī vecākie strēlnieki kaujās to būtu

izpelnījuši. Protams, ka latviešu strēlnieku gvardu pulki būtu atstājami Rīgā.”

Ķeizars interesējies arī par pulka komandieri pulkvedi Jukumu Vācieti, brigādes komandieri pulkvedi Ādolfu Auzānu. Viņš pieminējis arī brigādes štāba priekšnieku ģenerālštāba kapteini Voldemāru Ozolu, kas bija veicis pārdošu operāciju dziļā turku aizmugurē, sakāvis tos pie Erzerumas un laimīgi atgriezies atpakaļ.

Ķeizars aprasījies, vai latvieši neesot piemirsuši 1905. gada revolūciju un neļauņoties uz viņu. „Vēl vienu savādu un ļoti bīstamu jautājumu ķeizars uzstādīja: ko es domājos par karu un krievu armiju? Izteicos, ka armija, pēc manām personīgām, varbūt maldīgām domām, ir stipri nogurusi. Jaunformētos pulkos „pārbēdzēju” skaits ir stipri liels (par to ķeizars neko nezināja).

Beidzot ķeizars pārgāja uz tiešo audiences mērķi, informējās par dzīvi un kārtību Vācijā. Tad saņēmu kādu speciālu uzdevumu, par kuru rakstīt vēl liekas par agru. Manam priekšniekam ķeizars par uzdevumu ieteica neko neteikt, jo uzdevums bija ļoti diskrētas dabas.”

Pēc dažiem mēnešiem A. Peka priekšniekam ziņoja, ka uzdevums izpildīts. Nelielo sūtījumu ķeizaram nogādāja ar kurjeru.

Nākamajā reizē ģenerālis pasniedza A. Pekam ķeizara dāvanu – Burē firmas sudraba pulksteni ar zelta ērgli uz vāka. Bet A. Peka nenocietās nepateicis, ka labāk būtu saņēmis zelta pulksteni ar sudraba ērgli uz vāka.

Vēlreiz ar ķeizaru A. Peka ticies 1917. gada februārī Pleskavas stacijā, kad ķeizars jau savā un troņmantnieka vārdā bija parakstījis atteikšanos no troņa. Par šo tikšanos A. Peka izsakās visai skopi: „Zalona vagonā runājām atkal par strēlniekiem.”¹⁸

7. Revolūcijas un pilsoņu kara gados

Savu aģentūru 1917. gada jūnijā A. Peka pārcēla no piefrontes pilsētas Rīgas, kur krievu karaspēkā jau vējoja revolucionāras vēsmas, uz klusāku nostūri Pērnavu (Igaunijā). Aģentūras vadībā viņš bija līdz 1917. gada novembrim, kad lielinieku valdīšanas laikā

no tās dezertēja. Kādu dienu viņš saņēma no sava drauga Rudolfa Zusēviča, kas Pleskavas frontes štābā pārzināja aizsardzības jautājumus, šifrētu ziņojumu, ka pēc Baltijas flotes matrožu pieprasījuma Pleskavas Strādnieku un zaldātu deputātu padome pieņēmusi lēmumu A. Peku arestēt. A. Pekam bija skaidrs: „Jāglābjas no lielinieku valdības, kura mani meklēja rokā, lai atriebtos par darbību, pateicoties kurai Kerenska valdībai tika ar dokumentiem pierādīts, ka lielinieku grupas atbildīgas personas strādā ar naudu, kuru viņiem ik mēnešus pārveda uz zināmu banku Zviedrijā vācu ģenerālštābs.”¹⁹

A. Peka nosūtīja savam priekšniekam norēķinu par naudas pārpalikumu un ziņojumu, ka spiests pārtraukt darbu. Pleskavas stacijā viņš vēl tikās ar pulkvedi J. Vācieti, kas teicās braukt uz ģenerālštābu un pieņemt virspavēlnieka posteni. Pulkvedis A. Peku uzaicināja darboties kopīgi, nezinot, ka pār A. Pekas galvu jau pacelts Damokla zobens.

A. Peka slēpās dažādās vietās Krievijā, kādu laiku Maskavā Brestas stacijā strādāja par krāvēju.

Pēc Brestas miera līguma noslēgšanas 1918. gada 17. maijā A. Peka atgriezās vācu ieņemtajā Rīgā. 8. Vācijas armijas štāba slepenā lauka policija A. Peku arestēja un norādīja stingri noteiktu rajonu, ārpus kura viņam bija aizliegts pārvietoties. Viņu izsekoja, divas reizes nedēļā vajadzēja reģistrēties.²⁰

Rudenī A. Peka līdzīgi daudziem citiem bijušajiem virsniekiem devās uz Denikina armiju. Apstājās Viļņā, lai iepirktu visu nepieciešamo dienestam. Viļņu pēc dažām dienām ieņēma lielinieku armija, un viņš netika tālāk.

Viļņā A. Peka iestājās par strādnieku vietējā elektrības ražošanas centrālē. Lai nobilezētu Sarkanajā armijā, pēc darba viņš vakaros apmeklēja mežsargu kursus, kas deva tiesības tikt atbrīvotam no dienesta armijā. Mācījās mežsargam nepieciešamos priekšmetus – rakstīšanu, rēķināšanu un koku skaitīšanu. Kursus beidzot, A. Peka saņēma atiecīgu „diplomu”. Viņam piešķīra mežsarga vietu kaut kur pie Lidas. Uz turieni A. Peka neaizbrauca, jo 1919. gada jūnijā Viļņu atguva poļi.²¹

Tajā laikā lielinieki bija ieņēmuši turpat vai visu Latviju. A. Peku meklēja rokā. Par to viņš raksta: „Nācās ciest manam brālim, kurš tika nošauts Kalnciemā. Likās, še bija notikusi necerēta samainīšanās.” Baznīcas kapsētā pieminēklī ir iekalts uzraksts, ka Jānis Peka kritis no ļaundaru (bandītu) rokām.

H. Berndorfā grāmatā *Spiegi un izlūki pasaules karā* (Berndorfs 1929) apraksts par A. Peku beidzas ar vārdiem: „Kad lielinieki sagrāba varu savās rokās, likteņi un cilvēki sajauca briesmīgā jūklī pa visu plašo Krieviju. Kur kapteinis Peka beidzot nonācis, nav zināms.” Uz to atbildējis jau grāmatas redaktors R. Krodors. Turpat lappuses apakšā ir viņa piezīme: „Mēs zinām, ka Dr. Peka tagad dzīvo Rīgā, savā namā, un ir plaši pazīstams slimo kasu ārsts un enerģisks līdzstrādnieks latvju laikrakstos.”

8. Latvijas armijā un slimokasē

1919. gada augustā, kad A. Peka uzzināja, ka Latvija no lieliniekiem atbrīvota, viņš atgriezās Rīgā. Jau nākamajā dienā viņu arestēja un ievietoja Centrālcietumā „kā bīstamu un politiski neuzticamu personu, kura atradusies agrāko Krievijas valdnieku tuvumā”. Izmeklēšanā noskaidrojās, ka tas neatbilst patiesībai. Arī vēlāk pār A. Peku bira denunciācijas, cita par citu fantastiskāka.²²

A. Peku izlaida no cietuma un iesauca armijā par ārstu. 1919. gada 13. novembrī viņš saņēma Latvijas pasi uz Polijas pases Nr. 1045 un Latvijas armijas sanitārās pārvaldes apliecības pamata.

Pusotru gadu A. Peka strādāja par jaunāko ordinatoru Rīgas kara slimnīcā. Pēc tam viņu pārcēla uz Daugavpili par Zemgales artilērijas pulka jaunāko ārstu.

A. Peka atjaunoja studijas. 1921. gada 5. oktobrī viņu uzņēma Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātē, ieskaitot sešus semestrus. 1923. gada 19. decembrī pēc valsts eksāmenu nokārtošanas viņam piešķīra ārsta kvalifikāciju. Diplomu parakstīja toreizējais Medicīnas fakultātes dekāns profesors M. Zīle.

Pēc demobilizācijas 1924. gadā A. Peka strādāja par Rīgas mājkalpotāju slimokases

kontrolārstu. 1928. gadā viņu komandēja uz Austriju, Šveici, Itāliju, Franciju un Vāciju, kur viņš iepazinās ar sociālās un medicīniskās palīdzības sniegšanu.²³

Pēc kāda A. Pekas stāstījuma var spriest, ka viņš pratis strādāt ne vien parastās, bet arī ekstremālās situācijās.

Reiz viņš atbraucis pie kāda drauga uz laukiem. Atskrējis kaimiņš, kurš uzzinājis, ka ciemojas dakteris: „Bērns smok nost! Nevar paelpot!” Nekavējoties A. Peka steidzies turp. Bērns bijis gandrīz zils. Smagā formā difterija. Krēpas aizsprostojušas rīkli. Pie rokas nav bijis ne skalpeļa, ne caurulītes. Ar parasto nazi, iepriekš dezinficējot degvīnā, izdarījis iegriezumu kaklā. Ielicis papirosa čaulīti. Lai čaulīte nesaplaktu, to nostiprinājis ar aizlauztiem sērkociņiem. Bērns atguvis elpu.

9. Tiesību zinātņu kandidāts

Savā *curriculum vitae* A. Peka raksta: „Juridiskās zinības mani interesēja jau no tiem laikiem, kad vēl studēju Maskavas ķeizarišķajā universitātē. Bet baidījos jurisprudenci studēt aiz tā iemesla, ka man pēc studiju beigšanas nebūtu bijis iespējams, kā toreiz domāju, pirmos gadus eksistēt, jo studēju bez jebkādiem līdzekļiem. Medicīnas fakultāte turpretim deva iespēju pēc beigšanas tūlīt atrast darbu un algu. Savu jaunības kļūdu izlaboju Latvijā, kad materiāli biju pilnīgi nodrošināts, jo interese pēc Juridiskās fakultātes sniedzamām zinībām nebija atslābusi.”²⁴

1924. gada rudenī A. Peka iestājās Tautsaimniecības un juridiskās fakultātes tiesību zinātņu nodaļā. Līdztekus viņš publicējās laikrakstos. Par rakstu *Kā Ringolds Kalnings namus pirka*, kas bija vērstis pret finanšu ministru, Rīgas apgabaltiesa 1930. gadā viņu notiesāja ar ieslodzījumu cietumā, ko apstiprināja arī Tiesu palāta. Senāts, skatot cauri A. Pekas kasācijas sūdzību, izbeidza lietu nozieguma sastāva trūkuma dēļ. Tomēr A. Pekas prestižs bija iedragāts, un uz laiku viņš izstājās no fakultātes, bet 1931. gada 30. maijā beidza fakultāti ar tiesību zinātņu kandidāta (*cand. iur.*) grādu.

Vēl studiju laikā A. Peka konstatēja: „Par nožēlošanu ir pagājuši daudzi gadi, esmu par

tiem gadiem novecojis, kādēļ praktiski strādāt jurisprudencijas laukā vairs nenāksies.”²⁵

Tā arī notika. Par advokātu A. Peka neklūva, bet, kad tādā vai citādā sakarā viņam iznāca darīšanas ar tiesu lietām, viņš tajās jutās savā elementā.

10. Namsaimnieks

A. Peka Latvijas laikā bija turīgs, materiāli nodrošināts vīrs, nodibinājis arī ģimeni: sieva Anna dzimusi 1896. gadā, meita Zigrīda dzimusi 1922. gadā, bet pastarīši Inese un Gunārs – 1924. gadā.²⁶ Viņam piederēja namīpašums Rīgā, Krišjāņa Barona ielā 76, un vasarnīca Jūrmalā. Bija mantojis arī tēva zemi Kalnciemā.

A. Peka rosīgi piedalījās sabiedriskajā dzīvē. Bija Rīgas Namīpašnieku biedrību savienības sekretārs. Sarakstījis 289 lappuses biezu brošūru, ko izdeva 1925. gadā. Tai bija garš virsraksts, gandrīz vai anotācija – *Paskaidrojumi pie likuma par telpu īri un arī ar īres līgumu, paziņojumu, sūdzību paraugiem un princip[iāliem] Senāta lēmumiem īres lietās: Rokas grāmata namsaimniekiem, namu pārvaldniekiem un īres valdes locekļiem* (Pekka 1925).

Šajā izdevumā A. Peka kritizēja jauno īres likumu: „Tajos sliktos laikos, kad pārmums valdīja viens ķeizars, īres likums bija ietilpināts Baltijas civilos likumos, kuri satur 4000 pantus. Šos pantus zināja bez jebkādiem paskaidrojumiem kā tautsaimnieki, tā īrnieki, kādēļ sūdzības īres lietās bija ārkārtīgi retas. Mūsu tagadējais likums par telpu īri satur tikai 51 pantu, bet tie paši namsaimnieki spiesti sūdzēties par tiem pašiem īrniekiem vai otrādi, kuri visu mūžu nebija virinājuši tiesu durvis. Bet tiesas slikt sūdzību plūdus. Pie tam likums sastādīts tik neskaidri. Ienes pilnīgi jaunus, neparastus jēdzienus, ka bez paskaidrojuma nav iespējams noregulēt attiecības ar īrniekiem, nav saprotamas arī īrētāju tiesības un pienākumi.”²⁷

Arī A. Pekam iznāk tiesāties ar īrniekiem. Atkal triumfē viņa izdoma.

Reiz krogā A. Peka ar draugiem saderējis, ka dabūs ārā no mājas īrnieku, kas viņam nepaticis, bet kārtīgi maksājis īres naudu.

Bija izdots likums, ka īres nauda vecās mājās nedrīkst pārsniegt noteikto summu par kvadrātmētru un ka īrnieku, kurš kārtīgi pilda savas saistības, nedrīkst patvarīgi izlikt no dzīvokļa. Vasarā, kad īrnieks ar ģimeni izbrauca uz Rīgas Jūrmalu, A. Peka teicās veikt remontu un lika novietot mēbeles vienā telpā. Pēc atgriešanās īrnieku sagaidīja nepatīkams pārsteigums: grīda melna, sienas melnas, griesti melni, logi melni – vistīrākā elle. Uz sienām mākslinieciski bija uzzīmēti nelieli sarkani krustiņi. Īrnieks A. Peku iesūdzēja tiesā, bet neko nepanāca: komisija atzina, ka remonts veikts labā tehniskā līmenī, bet par krāsu toni neesot nekas iepriekš lemts. Īrniekam vajadzēja māju atstāt. Bet cik maksāja A. Pekam dzīvokļa atjaunošana? Pats galvenais – derības bija vinnētas.²⁸

11. Laikiem mainoties – aiz restēm

K. Ulmaņa apvērsuma laikā 1934. gadā A. Peka nokļuva cietumā, lai, kā viņš pats izsakās, pārdomātu, kā *tempora mutantur* (laiki mainās).

A. Pekas kameras biedrs bija rakstnieks Arvīds Grigulis. Grāmatā *Labvakar, Kamilla!* viņš raksta²⁹: „*Visinteresantākais tips bija dakteris Pekka. Pēc pārliecības fašists un fašistiskās organizācijas – latviešu leģiona – valdes loceklis.*

Pekka nebija tikai ārsts vien, bet vēl beidzis divas fakultātes – Juridisko un Dabaszinātņu. Viņš nedarbojās nevienā profesijā, bet mierīgā filistra stilā tērēja savas sievas trīs piecstāvu namus.” Te gan rakstnieks kļūdās – namu īpašnieks bija pats A. Peka, kas neizlaida grožus no savām rokām arī tad, kad vēlāk, jau būdams slims, bija spiests pārvaldīt mājas ar pārvaldnieka palīdzību.

„*No fašistiskā daktera Pekkas mums pārējiem cietumniekiem atlēca divi labumi,*” turpina A. Grigulis. „*Pirmkārt, šim ap sešdesmit [faktiski tikai 50 – I. G.] gadu vecajam vīram ar gandrīz nekustīgiem sejas vaibstiem bija neizsmeļams anekdošu krājums, un viņa stāstījumi bija labā artistiskā līmenī. Un, lūk, Pekkas anekdotes vienmēr piebēra cietuma kameru ar smiekliem. Otrkārt, viņam katru otro dienu atnesa pa čemodānam ar dažādām*

ēdamām lietām. Viņš atvēra to, nolika kameras vidū un teica: „Izvēlas, ko katrs grib!” Pats viņš patērēja ļoti maz.”

Cietumā A. Peka nosēdēja 4 mēnešus. A. Grigulis vēl piemetina: „*Viņu vienkārši atbrīvoja, kad barvežiem šķita, ka fašistiskais apvērsums izdevies. Par dakteri Pekku no politpārvaldes cietuma laikiem vairs nekad neko nedzirdēju.*”³⁰ Bet A. Peka nebija pazudis. 1936. gadā viņu ķēra trieka, līdz ar to mainījās arī dzīvesveids. Sarkanā Krusta biedrība kopšanai atsūtīja žēlsirdīgo māsu Elzu Vērmani, pēc tautības vācieti.

Citu versiju par A. Pekas apcietināšanu izvirzīja rakstnieks A. Kolbergs jau minētajā rakstā žurnālā *Atpūta* (1992) – Valsts vēstures arhīvā, pētot krimināllietu pret poļu muižnieku Lietuvas pavalstnieku Sigismundu Lappu par spiegošanu PSRS labā, viņš uzzinājis, ka „spiegs saņēmis norādījumu ievākt ziņas par piecām Latvijas militārpersonām: ģenerāli Jāni Balodi, ģenerāli Robertu Dambīti, pulkvežiem brāļiem Pēteri un Voldemāru Ozoliem un Andreju Pekku. Atbilde tiek pārķerta un atšifrēta. Tajā teikts, ka Andrejs Pekka nokļuvis cietumā tāpēc, ka aizdevis Jānim Balodim 1000 latus un uzstājīgi pieprasījis tos atpakaļ. Ģenerāļa kāršu parādiem ziņojumā ierādīta izcila vieta, stāstīts pat, ka visus vekselus uzpērkot ģenerālis Roberts Dambītis.”

Ne vien ar ģenerāli J. Balodi, bet arī ar Kārli Ulmani A. Pekam bija veci rēķini. Ministru prezidentu un Valsts prezidentu viņš dēvēja tikai par „Kārli no Pikšu mājām”.

Laikrakstos pirms valsts svētkiem 18. novembrī bija publicēts norādījums, ka, dekorējot skatlogus, jālieto pazīstami sauķļi un prominentu personu ģīmetnes. A. Peka piezvanīja vietējā policijas iecirkņa priekšniekam un lūdza tuvākus paskaidrojumus, bet tas atbildēja, ka Pekas kungam tas pašam labāk zināms. Pēc tam dakteris nosūtīja arī notariātā apstiprinātas vēstules, bet atbildes nesaņēma. Tad nu arī viņš pēc saviem ieskatiem izdekorēja skatlogu savā mājā. Augšā lieliem burtiem uzraksts „Lai trako, kam tīk trakot”. Apakšā A. Pekas stāvportrets dabiskā augumā, bet blakus nelielas K. Ulmaņa un J. Baloža ģīmetnes, kādas grāmatveikalos bija dabūjamas. Protams, A. Peku iesūdzēja tiesā,

bet viņš vinnēja: paskaidroja, ka minētās rindas latviešu valodā pirmo reizi iespiestas Vidzemes dziesmu grāmatā jau 17. gadsimtā un tās neviena vara nav apstrīdējusi. Tie esot vārdi no Mārtiņa Lutera „Dievs kungs ir mūsu stiprā pils”:

„Tam Dieva vārdam nebūs rimt,
Lai trako, kam tīk trakot.”

Par prominentām personām viņš paskaidroja, ka vārds ‘prominents’ cēlies no latīņu vārda ‘prominere’, kas nozīmē pacelties pāri. A. Peka atzina, ka valstsvīri K. Ulmanis un J. Balodis paceļas citiem pāri. Arī viņš savā mājā ir svarīgākā persona. To zina katrs īrnieks, ka noteiktā datumā jānorēķinās ar viņu par īri. Par fotogrāfiju izmēriem – mājās nebijis mazākas bildes, bet par abiem valstsvīriem – nekur nevarējis atrast stāvportretus, bet nopircis, kādas dabūjamas.

Grēkāzīs izrādījās policijas priekšnieks, kas nebija atbildējis uz vēstulēm. Šķiet, ka viņam bija jāšķiras no sava krēsla.³¹

12. Dažas A. Pekas dzīves ainas

A. Pekas dzīves pavedienu šā raksta autors var sasiet ar 1939. gadu. Dakteris dzīvoja savā vasarnīcā Rīgas Jūrmalā, Majoros, Jūras ielā. Rudenī neatgriezās Rīgā, bet noīrēja istabu manu vecāku Ellas un Jāņa Grosvaldu jaunajā savrupmājā Jūras ielā 7, kur viss bija no finiera.³² Finiera mājas grāmatu ievadīja dzejnieka Valda Grēviņa vārsmas: „Pie finiera mēs rokas likām / Un smagi nosodīti tikām, / Dažs tapa stipri finierīgs / Un brauca mājās šķībs un līks.” Tajā atrodams arī daktera paraksts: „Dr., cand. nat. rer., cand. iur. Andrejs Pekka.”

A. Peka bija vidēja auguma, pelēkām acīm, palsiem, deniņos mazliet iesirmiemiem matiem, gludu seju, bez kādiem raksturīgiem vaibstiem. Netieši par savu negaro augumu A. Peka raksta savos memuāros: palienētais mundieris audiencē pie ķeizara drīzāk derējis kā svārki.

Pārvietojās ar spieķi, pievelkot vienu kāju. Vienu pusi bija skārusi trieka, bet prāts bija možs un skaidrs. Viņu aprūpēja pusmūža vācu žēlsirdīgā māsa E. Vērmāne, kas dzīvoja klāt.

Pie tahtas piebīdīto galdu apgaismoja spuldze. Dakteris daudz lasīja, galvenokārt vēsturisko un memuāru literatūru. Uz galda stāvēja izdevums *Latvijas Republikas Satversmes sapulces stenogrammas*, kas bija iespiestas vecā drukā uz parasta avīžu papīra. Lapas bija izraibinātas ar piezīmēm un ironiskiem izsaukumiem. Dakteris izņēma cauri arī Knuta Hamsuna *Kopotos rakstus*.

A. Pekas istabā uguns dega līdz pat rītam, tikai ap vienpadsmitiem vai divpadsmitiem viņš sāka rosīties. Dažkārt skaistā, saulainā laikā kādu stundu pasēdēja dārzā. Lai īsinātu stundas, ar misiņa tauri izspēlēja dažus vienkāršus mēldiņus.

Neieredzēja K. Ulmani. Rakstīja viņam vēstules, norādot uz valdības muļķībām. Tikai K. Ulmanis nekad tās nesaņēma. E. Vērmāne, kurai bija jānosūta vēstules, nokāpa virtuvē, izlasīja skaļi interesantākās vietas un nodeva rakstīto ugunij, lai dakteris izbēgtu no jaunām nepatikšanām. Tā arī viņš nekad neuzzināja, ka visuzticamākajam no visuzticamākajiem nekad nevar pilnībā uzticēties.

A. Peka ierasti zobojās par K. Ulmani, par viņa tieksmi fotografēties. Stāstīja, ka Ulmanis nonācis pie debesu valstības vārtiem, bet Svētais Pēteris negribējis laist iekšā, jo baidījies, ka viņš neiesēžas Tā Kunga krēslā. Ulmanis kā sadedzis gribējis tikt debesīs iekšā. Beidzot Pēteris iečukstējās Ulmanim ausī: „Ellē fotografējas!”, un Kārlis no Pikšām prom bijis.

Stāstīja par Ulmani un Hitleru pirtī: katrs kaut ko kaunīgi slēpis. Hitleram tas neklaušījis viņa „dzelzs gribai”, bet Ulmanim – „draudzīgajam aicinājumam”.

Bija arī citas anekdotes. Pēc Ribentropa un Molotova „draudzīgā” pakta noslēgšanas tiekas Staļins ar Hitleru, lai vienotos par kopīgu karogu un lozungu. Abi piekrīt: ja izņemtu kāškrustu, sirpi un āmuru, iznāktu vienāds sarkanais karogs. Hiltlers ierosina izmantot pazīstamo devīzi „Visu zemju proletārieši, savienojieties!”, tikai vienu vārdu nedaudz saīsinot. Staļins ir ar mieru. Hiltlers iesaka noņemt „prolet”. Jaunajā variantā tas skanētu: „Visu zemju ārieši, savienojieties!”

13. Interesantie stāstījumi

Dakteris A. Peka bija nepārspējami aizrautīgs stāstītājs.³³

Frontes tuvumā A. Peka pirtī mazgājies vannā. Arvien dzirdamāka kļuvusi šaušana. Uztraukts ieskrējis pirtnieks. Pārrauta fronte, vācieši esot jau klāt. A. Peka licis pirtniekam ieziepēt sevi vienās putās, lai neredzētu iegūtos ievainojumus, nobēdzināt mundieri un sadabūt civilapģērbu.

Pēc laiciņa viņš devies atpakaļceļā pie savējiem; lai naktī pāriētu fronti, bijis uzmanīgi jāklausa. Tur bēris ložmetējs, tur ar pārtraukumiem skanējusi patšautene, tur bijušas dzirdamas atsevišķas šauteņu zalves. Skrienot zobens kūlājies ap kājām, bet žēl bijis to pamest. Jau izvēlējis klusāku vietu, bet pēkšņi no tumsas izniris pretinieks. Labi, ka bijis zobens, un tā laimīgi ticis pie savējiem.

Par Latvijas nacionālās armijas pirmo virspavēlnieku pulkvedi Oskaru Kalpaku un kauju pie Airītēm rūditajam izlūkam A. Pekam bija ass, nesaudzīgs spriedums. Kā var uzbrukt bez izlūkiem, kuriem jāiet vienībai pa priekšu un pirmajiem jāuzsāk kauja? Tad nebūtu tik traģiskā iznākuma – sadursmes ar sabiedrotajiem un nāves nevis no ienaidnieku komunistu, bet no vāciešu rokām. Par to būtu jānodod karatiesai, nevis jādaudzina par varoni.

A. Peka apšaubīja Jāņa Ķīseļa atstāstītos vārdus, ko O. Kalpaks mirstot teicis kapteinim Jānim Balodim: „Balodi, paliec manā vietā!” Pārāk skaisti, lai būtu patiesi. J. Balodim jau pēc dienesta pakāpes kā vecākajam tik un tā bija jāstājas O. Kalpaka vietā. Un to dzirdējis tikai J. Ķīselis! Ar šīm atmiņām policijas inspektors J. Ķīselis braukāja no skolas uz skolu, arī uz manu – Majoru pamatskolu. Tās publicētas arī viņa grāmatā *Cīņa par dzimteni*.

A. Pekam patika vienkārši cilvēki. Reiz veļas mazgātājas Krūškalnes vīrs bija atnesis balti izmazgāto veļu. Dakteris nosēdināja Krūškalnu blakus un stāstīja, kā ticis ar krievu ķezaru, bet tas bija atkal pavisam cits stāsts. Durvis nebija aizvērtas, un abu vīru skaļās balsis varēja labi dzirdēt.

„*Audīencē ķezars man uzdeva visdažādākos jautājumus. Lai labāk veiktos saruna,*

ik pa brīdīm tiek ieliets konjaks. Ķezars redzēja, ka konjaks man īsti neiet pie sirds. Viņš jautāja: „Vai konjakam kāda vaina?” Atbildēju: „Tas ir vislabākais konjaks, ko esmu dzēris, bet kas man, Kurzemes zemnieka dēlam, tāds smalks dzēriens... Cita lieta šņabis ar siļķi un kartupeļiem.” Nu savukārt ķezars bija pārsteigts. Visādi smalki dzērieni ir baudīti, bet šņabis – ne, un kur nu vēl siļķe! Vai tāda zivs maz varēja būt uz ķezara galda? Nē! Ķezars neatlaižas, pasauca sulaini, pavēl atnest šņabi, siļķi ar kartupeļiem.” „Vai tiešām ķezars nekā nezināja, kas ir šņabis un siļķe?” A. Pekam jautā vīrs. „Tik tiešām, kā mēs te sēžam. Vai uz to nederētu kāda lāsīte?”

„*Ķezars iedzer vienu spicglāzīti, uzēd siļķi. Drīz tukšo jau otro un trešo. „Kas to būtu domājis,” sacīja ķezars, „ka šņabis ar siļķi un kartupeļiem ir tik laba manta.” „Vai ķezars pirmo reizi dzēra šņabi un uzkoda siļķi?” „Jā – tā teica Viņa Augstība. Uz to mēs atkal varam tukšot vienu mēriņu.”*

Pēc laika dūšīgais vīrs gāja uz mājām. Grūti bija pateikt, vai kurvis vilka nesēju vai nesējs kurvi.

14. Čeka un Peka

Pēc 1940. gada jūnija, kad Latviju okupēja Sarkanā armija un nodibinājās padomju vara, A. Peka aktīvi piedalījās Jūrmalā mītiņos.

Uzstājās pret komunistiem: „*Neticiet, nekas nepaliks pa vecam! Uzņēmumus, namus un vasarnīcas nacionalizēs.*” Priekšvēlēšanu laikā viņš piedzirdēja miličus, vienu pat atvilka uz mājām.³⁴

Arī čeka nesnauda: A. Peku meklēja rokā. Bija jānokārto ar viņu vecie parādi, jānoskaidro, vai arī tagad viņš nenodarbojas ar spiegošanu Vācijas labā. 1940. gada 15. augustā izdeva pavēli par A. Pekas apcietināšanu, kuru 20. augustā apstiprināja iekšlietu ministra biedrs Vikentījs Latkovskis. Apsūdzībā norādīts: „Peka imperiālistiskā un pilsoņu kara laikā dzīvojis Latvijā, Rīgā, kur bija saistīts ar vācu izlūkdienestu, nodarbojies ar spiegošanu pret PSRS”.³⁵

A. Peku apcietināja 1940. gada 22. augustā. Viņa vārds ar numuru 25693/3 minēts arī no Latvijas deportēto un arestēto sarakstā *These names accuse*³⁶, taču viņa beidzamā dzīvesvieta uzrādīta kļūdaini: Rīgas Jūrmala, Jūras ielā 8 – 1, jābūt: Jūras ielā 7 – 1. Kratīšanā, ko veica brīva līguma darbinieks V. Beinārs, klātesot E. Vērmanei un Paulīnei Grēviņai, paņēma paku ar grāmatām, paku ar aprakstītiem papīriem, kladi, telefona grāmatu un paciņu ar dažādiem dokumentiem. Kratīšanas laikā A. Peka ironizējās: „Vai tad tā krata? Jūs nemaz nemākat kratīt. Vajadzēs pamācīt.” Vēl A. Pekas lietai pievienoja operatīvā pilnvarotā L. Brieža izziņu no Kriminālās pārvaldes, ka 1931. gadā viņš sodīts ar 50 latiem vai 2 nedēļām arestā par ieroču turēšanu bez atļaujas.

A. Peku aizveda. Viņa kopēja žēlsirdīgā māsa E. Vērmane gāja pie A. Kirhenšteina ar lūgumu atbrīvot dakteri, slimu cilvēku, bet viņš tikai noplātījis rokas un čērksstošā balsī atkārtojis: „Ko gan es varu, ko gan es varu darīt!”³⁷

Čekai nebija viegli pielauzt A. Peku. Savus biogrāfiskos datus viņš čekai sniedza nedaudz citādus³⁸ nekā agrāk, 1931. gadā, savā autobiogrāfijā (*curriculum vitae*)³⁹. No Krievijas armijas esot atlaists par sadarbību ar poļu revolucionāriem. 1919. gadā, atgriežoties Latvijā, apcietināts par sadarbību ar lieliniekiem un tamlīdzīgi. Čekai neizdevās pierādīt, ka A. Peka bijis dubultspiegs un izdevis savus aģentus slepenajam vācu izlūkdienestam, tāpat arī ka darbojies pret lieliniekiem un revolūciju. Neatrada pierādījumus, ka spiegojis pret Padomju Savienību. Nekā nedeļa konfrontācija ar kādu Ivanu Zaimanovu, kas it kā bijis A. Pekas aģents.

Vienīgi kādam Jānim Krišjāņa dēlam Liepiņam, kurš no septembra atradās vienā kamerā ar A. Peku, izdevās iegūt daktera uzticību. Viņš izrādījās ziņotājs. Pratināšanā 1940. gada 15. februārī viņš apliecināja, ka A. Peka lamājis K. Ulmani par nepretošanos okupācijai, izteicies, ka Latvijas armija varējusi vēl pretoties vismaz divas nedēļas, lai augsti stāvošas personas varētu aizbēgt uz ārzemēm. Orientējies uz Vāciju. Tā kā J. Liepiņš teicis, ka viņu drīz atbrīvošot no cietuma, A. Peka uzdevis viņam saistīties ar E. Vērmani, lai izņemtu Rīgā no viņa rakstāmgalda visu nobēdzināto pretpadomju literatūru krievu valodā. Izteicis cerību, ka, ticis brīvībā, pieliks visus spēkus, lai brauktu uz Vāciju.

Drīz notika A. Pekas un J. Liepiņa konfrontācija, kurā A. Pekam bija jāatzīst, ka dažos gadījumos sniedzis nepareizas liecības.

1941. gada 6. martā LPSR iekšlietu tautas komisāra vietnieks kapteinis Šustins apstiprināja apsūdzību pret A. Peku, un 14. martā Baltijas sevišķā kara apgabala prokurora vietnieks Skokovs nodeva lietu tiesai. Lēmumā teikts, ka A. Peka 1918. gadā, kad Latviju okupēja vācieši, devis vācu slepenpolicijai ziņas par izlūkošanu un nosaucis visus viņam zināmos aģentus. Latvijā sadarbojies ar vācu spiegiem un UTAGA pārstāvjiem. „Troika” piesprieda A. Pekam astoņus gadus cietumā, rēķinot no 1940. gada 20. augusta.⁴⁰

Cietumā viņa veselības stāvoklis bija vairāk kā neapmierinošs – pēc sirdslēkmes viņu ievietoja cietuma slimnīcā.⁴¹ Domājams, ka A. Pekas dēkainajam, notikumiem bagātajam mūžam dienas bija skaitītas: kas reiz nokļuvis čekas nagos, tas vairs dzīvs neatgriezās.

VĒRES

¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs

² Akadēmiskās vienības *Austrums* informācija

³ Latvijas Valsts vēstures arhīvs

⁴ Pekka 1938

⁵ Turpat

⁶ Berndorfs 1929

⁷ Latvijas Valsts vēstures arhīvs

⁸ Pekka 1938

- 9 Turpat
 10 Berndorfs 1929
 11 Pekka 1938
 12 Tīrulis 1935
 13 Pekka 1938
 14 Turpat
 15 Turpat
 16 Turpat
 17 Turpat
 18 Turpat
 19 Latvijas Valsts vēstures arhīvs
 20 Turpat; Latvijas Valsts arhīvs
 21 Latvijas Valsts vēstures arhīvs
 22 Turpat
 23 Turpat
 24 Turpat
 25 Turpat
 26 Grosvalds, Pelkaus 1993
 27 Pekka 1925
 28 Grosvalds, Pelkaus 1993
 29 Grigulis 1984, 101–102
 30 Turpat
 31 Grosvalds, Pelkaus 1993
 32 Turpat
 33 Turpat
 34 Turpat
 35 Latvijas Valsts arhīvs
 36 *These names accuse* 1982, 313
 37 Grosvalds, Pelkaus 1993
 38 Latvijas Valsts arhīvs
 39 Latvijas Valsts vēstures arhīvs
 40 Latvijas Valsts vēstures arhīvs
 41 Grigulis 1984

Pekka, A. (1938) *Neredzamā armija pasaules karā: Slepēnā kara aģentūra*. Rīga : D. Zeltiņš un A. Golts

Berndorfs, H. (1929) *Spiegi un izlūki pasaules karā*. Rīga : Argonauts

Tīrulis, A. (1935) *Spiegi Rīgas frontē 1915.–1917. g.* Rīga : Gaisma

Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds, 2. apraksts, P-8870. lieta – Пекка Андрея Андреевича дело N 10, 22 августа 1940 года

Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 7427. fonds, 1. apraksts, 3480. lieta – Andrejs Peka

Pekka, A. (1925) *Paskaidrojums par likuma par telpu īri un arī ar telpu īres līgumu, paziņojumu, sūdzību paraugiem un princip. Senāta lēmumiem īres lietās: Rokas grāmata namsaimniekiem, namu pārvaldniekiem un īres valdes locekļiem*. Rīga : Orient

Grosvalds, I.; Pelkaus, E. (1993) Čeka un Peka. *Atmoda Atpūtai*, 10. jūlijs, 6–7

Grigulis, A. (1984) *Labvakar, Kamilla!* Rīga : Liesma

These names accuse (1982) Latvian National Foundation

VENDU JAUTĀJUMS UN ARHEOLOĢIJAS AVOTU IESPĒJAS TĀ RISINĀJUMĀ

Guntis Zemītis dzimis 1955. gada 13. jūnijā Jelgavā. Mācījies Bauskas 1. vidusskolā, absolvējis LU Vēstures un filozofijas fakultāti vēstures specialitātē (1982). Sācis strādāt Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) Vēstures institūtā par tehnisko darbinieku Turaidas arheoloģiskajā ekspedīcijā (1979). Kopš 1982. gada zinātniskais līdzstrādnieks Ģ. Eliasa Jelgavas vēstures un mākslas muzejā, kopš 1983. gada – Latvijas Vēstures muzeja zinātniskais līdzstrādnieks, Arheoloģijas nodaļas vadītājs (1986–1999). Kopš 1999. gada LU Latvijas vēstures institūta pētnieks, kopš 2008. gada – vadošais pētnieks, 2006. gadā ievēlēts par institūta direktoru. Kopš 1999. gada lektors Biznesa augstskolā *Turība*, 2004. gadā ievēlēts par asociēto profesoru, 2009. gadā – par profesoru. 2008. gadā ievēlēts par LZA korespondētājlocekli.

Politiski jūtīgas tēmas sastopamas arī senākajā vēsturē. Sevišķi tas attiecas uz jautājumiem, kas saistīti ar etnoģenēzi, cilšu migrāciju un arheoloģisko kultūru nomaiņu.

Situācija Latvijas arheoloģijā ir daudz komplikētāka nekā kaimiņvalstīs – Igaunijā un Lietuvā. Igaunija gadu tūkstošiem bijusi saistīta ar somugru, Lietuva – ar baltu etnosu, bet Latvija tikpat ilgi bijusi kontaktzona starp šiem etnosiem. Līdz ar to igauņu arheologi var atļauties politiski jūtīgos etnoģenēzes jautājumus tikpat kā neaplūkot, bet lietuvieši tos skata vienīgi baltu etnoģenēzes sakarā. Toties latviešiem nepietiek tikai ar kultūru apgabalu izdalīšanu. Tie ir jāsaista ar kādu konkrētu etnosu. Jautājums ir tikai hronoloģiskā robeža – no kura brīža var runāt par baltiem un Baltijas somiem, no kura brīža izdalāmas kuršu, zemgaļu, sēļu, latgaļu, lībiešu un vendu kultūras.

Tieši vendu jautājums pēdējā laikā visvairāk tiek izmantots dažādās politiskās spekulācijās. Dažu krievu arheologu atziņas spekulatīvi tiek izmantotas, lai pamatotu slāvu klātbūtni un pat dominanti Latvijā kopš 7. gadsimta.

Šī raksta ideja ir ne tik daudz kritizēt krievu arheologu Valentīnu Sedovu, kas vendu jautājumu no jauna saasināja 1995. gadā (Sedov 1995, 416). To jau ļoti argumentēti paveicis Andrejs Vasks (Vasks 1997). Jānorāda, ka tieši V. Sedova darbu mēdz izmantot no akadēmiskām aprindām tālu stāvoši cilvēki nebūt ne zinātniskiem mērķiem. Šī raksta nolūks ir, izmantojot vendu jautājumu, pievērst uzmanību tam, kā skaidrot svešas parādības arheoloģijā. Vai vispār ar arheoloģiskā materiāla palīdzību ir iespējams pamatot migrāciju?

Vendu jautājums

Vendi (*Wendi*) ir minēti Indriķa Livonijas hronikā saistībā ar 13. gadsimta notikumiem Livonijā un pāvesta Inocenta III bullā 1208. gadā.

Ap 1206./1207. gadu Indriķis piemin vendus saistībā ar viņu kristīšanu: „*Vendi tolaik bija pazemīgi un trūcīgi. Padzīti no Ventas, kas ir upe Kursā, viņi dzīvoja Senajā kalnā (Monte Antiquo), kuram līdzās tagad uzcelta Rīgas pilsēta. No šejienes viņus atkal*

padzina kurši un daudzus no viņiem nogalināja; pārējie aizbēga pie letiem, dzīvoja kopā ar viņiem turpat un priecājās par priesteru ierašanos.” (Indriķa Livonijas hronika 1993, X, 14)

Nedaudz vēlāk, 1208. gada 31. janvārī, pāvests Inocents III ziņo Vācijas prelātiem, ka katoļu ticību Livonijā jau pieņēmuši visi lībieši, idumieši un vendi, kā arī puse latgaļu („... *omnins Livoniam. Idumeos et Vendos cum media pene parte Lettorum*”) (Latvijas vēstures avoti 1937, 46, 31).

Indriķa hronikā atrodam ziņas arī par vēlākiem notikumiem – par vendu piedalīšanos Zobenbrāļu ordeņa Cēsu mestra Bertolda un latgaļu vecākā Rūsiņa karagājienā uz Igauniju 1209./1210. gada ziemā (Indriķa Livonijas hronika 1993, XIII, 5), kā arī par cīņām kopā ar ordeņbrāļiem pret Novgorodas un Pleskavas krieviem, aizstāvēt savu pili 1221. g. (Indriķa Livonijas hronika 1993, XXV, 3). Šeit sniegtas patiesībā visas ziņas, kas attiecībā uz vendiem atrodamas rakstītajos avotos.

1209./1210. gada ziemā: „*Pēc tam, izbeidoties ar igauņiem noslēgtajam mieram, Bertolds, bruņinieku mestrs no Cēsīm, atsauca pie sevis Rūsiņu ar viņa letiem, kā arī citus letus no Autīnes un ar saviem vendiem virzījās uz Igauniju.*” (Indriķa Livonijas hronika 1993, XIII, 5)

1210. gadā: „*Kad viņi tuvojās Cēsīm, raugi, tad nāca igauņi ar lielu karaspēku un aplenca Cēsis .. Un igauņi trīs dienas cīnījās ar Bertoldu un viņa brāļiem un vendiem pie vecās pils, kurā brāļi toreiz dzīvoja kopā ar vendiem. Daudzi igauņi krita, stopnieku ievainoti, tāpat ienaidnieki ar saviem šķēpiem nogalināja vairākus vendus.*” (Indriķa Livonijas hronika 1993, XIV, 8)

1218. gadā: „*Tad ieradās Jaroslavs, Vladimira dēls, ar citu karaspēku, aplenca ordeņa brāļus Cēsīs un cīnījās ar viņiem visu šo dienu. Otrā dienā viņš, pārgājis pār Gauju, devās tālāk pie Novgorodas kņaza un arī pie sava tēva Idumejā, un kopā ar pārējiem izlaupīja un nopostīja letu, idumiešu un līvu zemi, nodarīdams tai postu, kādu vien spēja.. [..] To uzzinājuši, krievi nekavējoties atstāja šo vietu, pārgāja pār*

Gauju, aplenca vendu pili un veselu dienu cīnījās ar tiem.” (Indriķa Livonijas hronika 1993, XXII, 4) „*No savas pils nokāpa arī ordeņa brāļu strēlnieki, atnāca pie vendiem, ar saviem stopiem nogalināja daudzus krievus un ļoti daudzus ievainoja, tā, ka daudz smagi ievainotu dižciltīgu vīru pusdzīvi tika aizvesti nestuvēs starp diviem zirgiem.*” (Indriķa Livonijas hronika 1993, XIV, 5)

1221. gada vasarā: „... *Un šajā karaspēkā bija vairāk nekā divpadsmitūkstoš krievu, kas bija ieradušies no Novgorodas, kā arī no citām Krievzemes pilsētām cīnīties pret kristiešiem Līvzemē. Un viņi atnāca uz letu zemi .. Pēc tam viņi pienāca pie Cēsīm. Ordeņa brāļi ar saviem vendiem devās viņiem pie vārtiem pretī, taču nespēja pretoties tik lielam daudzumam, aizdedzināja mājas un ciemu, un atkāpās savā pili.*” (Indriķa Livonijas hronika 1993, XXV, 3)

1225. gadā: „*No turienes (Tolovas. – G. Z.) viņš (Guljelmo, Modenas bīskaps. – G. Z.) devās tālāk uz Cēsīm, kur viņu ar dziļu bijību sagaidīja ordeņa brāļi un citi tur dzīvojošie vācieši, un sastapa te milzum daudz vendu un letu.. Arī vendiem viņš neliedza savas mācības gādīgos mudinājumus un uzstājīgi piekodināja viņu kungiem – ordeņa brāļiem, lai tie saviem padotajiem arvien uzliekot vieglu jūgu un sadzīvojot ar viņiem uzticībā.*” (Indriķa Livonijas hronika, XXIX, 3)

13. gadsimta beigu notikumus aprakstošajā *Atskaņu hronikā* vendi kā tautība jau vairs nav minēti. Palicis tikai vietas apzīmējums *Wenden* (Cēsis), bet vendu pils atrodas letu zemē un kalpo letu drošībai.

„*Šis varonis (Venno. – G. Z.) ar uzcēla Ar darbošanos varen ņipru.*

Cēsīs letiem (leteschen kinden) pili stipru. Cik palīdzības vajadzēja,

Tik ļaudis sniedza, kā vien spēja.”

(*Atskaņu hronika* 1998, 635–639)

„*Labais mestrs Venno to*

Ar nodomu vislabāko

Uz Cēsu pili sūtīja,

Jo letu bērniem (leteschen kinden) vaj' dzīga

Bij palīdzība šaisdienās.”

(*Atskaņu hronika* 1998, 689–693)

Jādomā, ka gadsimta laikā vendi tika pilnībā asimilēti un iekļauti senlatviešos – letos.

Tas, ka abos avotos – Indriķa Livonijas hronikā un pāvesta Inocenta III bullā – vendi tiek nodalīti no pārējām Livonijas tautām, varētu liecināt, ka vendi uztverti kā atsevišķs etnoss. Par to nešaubījās arī krievu zinātnieks Valentīns Sedovs: „Livonijas hronikā minētie vendi bijuši viens no etnosiem, līdzīgi līviem, kuršiem, latgaļiem, igauņiem, lietuviešiem, teitoņiem.” (Sedov 1995, 174). Tomēr tik nepārprotami tas nav. Tādā gadījumā par atsevišķu etnosu jāatzīst arī idumieši (*Idumeos; Ydumei*), kurus tāpat nodala abi minētie avoti.

Par idumiešu kristīšanu: „*Pēc tam, aizsūtīts pie idumiešiem, viņš kristījis tur daudz letu un idumiešu, uzcēla baznīcu pie Braslas, palika turpat pie viņiem un rādīja viņiem ceļu uz mūžīgo dzīvošanu.*” (Indriķa Livonijas hronika 1993, X, 15)

Idumieši dzīvoja Gaujas labajā krastā ap Braslas upi. 12./13. gadsimtā ap Braslas upi iedzīvotāju etniskais sastāvs ir etniski jaukts, ar lībiešu un latgaļu kultūras iezīmēm. Pamatojoties uz kopējām ekonomiskām un sociālām interesēm, iedzīvotāji te, par spīti etniskajām atšķirībām, bija tā saliedējušies, ka veidoja atsevišķu novadu (Tōnison 1965; Mugurēvičs 1993, 369).

Ja vendus uzskata par atsevišķu etnosu, tad, protams, izvirzās jautājums, kādai valodu saimei viņi pieder, jo rakstītie avoti par to atbildi nesniedz. Šim jautājumam ir veltīts daudz uzmanības gan 19., gan 20. gadsimtā.

Vendu jautājums cieši saistīts ar lībiešu jautājumu, bet politiski sevišķi jūtīgi ir mēģinājumi vendos saskatīt slāvus. Kopš 19. gadsimta jautājums par Kurzemes iedzīvotāju etnisko piederību I gadu tūkstoņā un II gadu tūkstoša sākumā ir skaidrots, izmantojot arheoloģiskās liecības. Gandrīz visu 20. gadsimtu Eiropā, bet Austrumeiropā arī mūsdienās, arheologi visumā vadījās no vācu arheologa Gustava Kossinnas uzskata (1911), ka stingri norobežoti arheoloģisko kultūru apgabali visos laikos atbilst konkrētai tautai vai ciltij. Mūsdienu Eiropā arheologi ir pretējās

domās. Arheoloģijā ar „kultūras telpu” saprot tipisku pazīmju kopumu. Parasti par tādām uzskata apbedījuma veidu, tērpa sastāvdaļas vai kapa piedevas. Tās nenorāda uz bioloģisko (etnisko) piederību (Tütken, Knipper, Alt 2008, 15).

Protams, var iebilst, ka daudzus gadījumos varam nešaubīties, ka kāds kultūras apgabals ir saistāms ar noteiktu etnosu. Vēl jo vairāk, ja to apliecina rakstītie avoti un valodniecības dati. Kurzemē ir atrodams hrestomātisks piemērs, kad kāds kultūras apgabals tiek nodalīts pēc arheoloģisko pazīmju kopuma (apbedīšanas veids, senlietas) un saistīts ar noteiktu etnosu, lai gan rakstītie avoti to apliecina tikai pastarpināti. Runa ir par Grobiņas arheoloģisko kompleksu, kas tiek saistīts ar skandināvu koloniju, kura šeit pastāvēja aptuveni no 650. līdz 800. gadam (Nerman 1958). Ja jau šajā apgabalā dominē kultūra, kas sveša Latvijai, bet tuva Gotlandei un Dienvidzvidrijai, tad nav šaubu par tās izcelsmi Skandināvijā. Jautājums ir par to, vai visi, kas pieņēmuši šo kultūru ir „tīrasiņņ” skandināvi vai arī tajā iekļāvusies daļa vietējo iedzīvotāju.

Arheoloģiskās liecībās var atrast apstiprinājumu Indriķa hronikas ziņām par vendu padzīšanu no Kurzemes un apmešanos pie latgaļiem Cēsīs. Ar vendiem tiek saistīts līdzenais kapulauks Cēsīs pie dzelzceļa stacijas, kur mirušie lielākoties apbedīti nesadedzināti – atsegts tikai viens ugunskauss (Kiwull 1911). Šis kapulauks pēc apbedīšanas tradīcijām un mirušajiem līdzīgi dotajām senlietām līdzīgs lībiešu kultūrai ar latgaļu kultūras elementiem (Spirģis 2004, 36–37). Cēsu kapulaukam ir tiešas paralēles apbedījuma veidā ar Baltijas somu 11.–13. gadsimta līdzenajiem skeletkapiem ar mirušo ZA–AR orientāciju. Jau 1930. gadā Elvīra Šnore nešaubījās, ka kapulauks saistāms ar vendiem, kas padzīti no Kurzemes. To nav apšaubījuši arī vēlākie pētnieki Ēvalds Mugurēvičs, Roberts Spirģis, kuri rakstījuši par šo kapulauku.

Ē. Mugurēvičs rakstīja, ka apbedījumi Ventas lejtecē ar Cēsu kapulaukam līdzīgu inventāru piederējuši vendiem (Mugurevič 1973).

Paralēles ar Ziemeļkurzemes senlietām atrodamas arī pilskalnā – Cēsu Riekstukalnā, kur senlietās lokalizējama vendu pils 12.–13. gadsimtā (Apals 1982, 18). Riekstukalnā atrastajām senlietām – pītajai važiņai, važturim, adatu kārbīnai, kaula lāpstiņai un īlenveida bultas galam – rodamas tiešas analogijas 12./13. gadsimta lībiešu arheoloģiskajā materiālā. J. Apals atzīst, ka izrakumos iegūtais materiāls apstiprina jau agrāk izteiktos uzskatus (Mugurevičs 1973), ka Riekstu kalns ir Indriķa Livonijas hronikā minētā vendu pils, kuras iedzīvotāji – vendi – bija Kurzemes lībiešu grupa, kas izceļojusi no Ventas lejtecē pastāvējušās Vindas zemes (Apals 1982).

Etniskā situācija Kurzēmē I gadu tūkstoši un II gadu tūkstoša sākumā

Ziemeļkurzemē, kur meklējama vendu izcelsmes vieta, vērojama nepārtraukta Baltijas somu kultūras attīstība visā 1. gadu tūkstoši p. m. ē. (Balodis 1933; Balodis 1935). Uz to norāda Ziemeļkurzemē atrasti, ar 1. gadu tūkstoša sākumu un vidu datējami akmeņkrāvumu kapi, kas raksturīgi visā Baltijas jūras somu teritorijā (Tenisons 1994, 25, 26).

Pēc skandināvu kolonijas bojāejas 9. gadsimta sākumā, iespējams, notika skandināvu pārvietošanās ziemeļu virzienā – 10. gadsimta skandināvu kapi zināmi Zlēku Priedainē, Zlēku Cirkalē, Skrundas selekcijas stacijā (Spirģis 2008).

R. Spirģis uzskata, ka pēc skandināvu kolonistu aizplūšanas no Ziemeļkurzemes šajā reģionā parādījās jauna kultūra, kurā sieviešu apbedījumiem raksturīgi līdznie skeletkapi un Sāmsalas tipa trīsstūradatas, no kurām savukārt izveidojās vietējās ažūrās trīsstūradatas (Nurmuižas tips) (Spirģis 2008).

Šīs kultūras elementi (Nurmuižas tipa rotadatas), pēc R. Spirģa domām, ir raksturīgas arī vendiem. Protams, var diskutēt, vai pazīmju skaits ir pietiekams, lai izdalītu jaunu kultūru (Zemītis 2009, 181, 182), bet šī kultūra nekādā gadījumā nezaudē savu somisko raksturu un, pēc R. Spirģa uzskatiem, saistāma ar vendiem.

Vienlaikus Kurzēmē notika kuršu ekspansija ziemeļu virzienā. To apliecina kuršu

ugunskapu izplatība. Analizējot visus mūsu rīcībā esošos materiālus par ziemeļkuršu senkapjiem un savrupatradumiem, var secināt, ka kurši nostiprinājās uz ziemeļiem no Abavas un ziemeļaustrumiem no Ventas ne agrāk par 11. gadsimta vidu (Asaris 1996, 1. att., 41).

13.–14. gadsimtā Ziemeļkurzemē izplatījās skeletkapi. E. Šturms uzskatīja, ka tos atstājuši kuronizēti lībieši, jo senlietas atbilda kuršiem raksturīgajām formām, bet mirušie nebija kremēti. E. Šturms pieņēma, ka šie kapi varētu būt radušies jau 12. gadsimtā (Šturms 1936, 47). Kuronizētie lībieši sastādīja arī daļu no senākajiem Rīgas iedzīvotājiem. Ar 12. gadsimta otro pusi datējams, domājams, kuronizētas lībietes apbedījums, konstatēts arī Rīgā pie Doma baznīcas (Cauņe 2007, 342).

Protams, pats jēdziens „kuronizēti lībieši” ir diskutējams. Etniskā identitāte ir tikai viena no grupas identitātes formām (Brather 2004, 104, 111). Apbedīšanas tradīciju maiņu šajā gadījumā var skaidrot arī ar ideoloģijas maiņu. Vai tā bija saistīta arī ar valodas un etniskās pašapziņas maiņu, pēc arheoloģiskā materiāla nav nosakāms.

Latviešu dialektoloģijas un vietvārdu materiāli liecina, ka Kurzēmē dzīvojuši Baltijas jūras somi. Kurzemes ziemeļos un Vidzemes rietumos tiek lietots lībiskais dialekts. Šajā dialektā ir divas izlokšņu grupas – Kurzemes ziemeļu daļā runā tāmnieku izlokšnē, bet Vidzemes rietumos – Vidzemes lībiskajā izlokšnē (Rudzīte 1964, 29; Breidaks 1999, 27). Konkrēti etnosi Kurzēmē minēti kopš 9. gadsimta. Kā pirmie tiek minēti kuši (*Corri*), par kuriem ziņas atrodamas 867. gada Hamburgas–Brēmenes arhibīskapa Rimberta *Svētā Anskara dzīves aprakstā* (Latvijas vēstures avoti 1937).

Pēc 13. gadsimta avotu ziņām, Kurzēmē ir divas etniskas vienības – kurši (*curones*) un vendi. Uzskats, ka kurši ir viena no baltu maztautām, nostiprinājās pakāpeniski. F. J. Vīdemanis, J. Tunnmans domāja, ka hronikā minētie kurši ir Baltijas somi (Thunman 1772, 19, 23; Böger 1778, 16, 23, 84). Arī A. Bīlenšteins uzskatīja, ka kurši ir somi, bet atzīmēja, ka nevar *Curones* uztvert tīri etniski, bet drīzāk ģeogrāfiskā ziņā – kā

Kurzemes iedzīvotājus. Viedokli par kuršiem kā senlatviešu tautu pirmais izteica Karls Watsons (*Watson*) 1819. gadā.

20. gadsimta sākumā valodnieki Jānis Endzelīns un Kazimirs Būga pierādīja kuršu valodas baltisko piederību. Rihards Hausmanis (*Hausmann*) 1896. gadā pierādīja, ka 8.–13. gs. līdzenie ugunskaņi Kurzemē saistāmi ar kuršiem. Šis uzskats nav apšaubīts līdz mūsdienām. To, ka kurši dedzinājuši mirušos vēl 15. gadsimta sākumā, apliecina arī franču bruņinieks Žilbērs de Lanuā (*Gilbert de Lannoy*) (Lannoy 1847, 171; Šturms 1938, 96, 97) savās ceļojuma piezīmēs.

Mūsu gadījumā svarīgi atzīmēt, ka I gadu tūkstoņā Kurzemē konstatējama Baltijas somu un baltu saskares zona. Ja runājam par konkrētām tautībām, tad uzmanīgu dara fakts, ka par Kurzemes lībiešiem ziņo 13. gadsimta avotos nav, ja neskaita Indriķa sniegtās ziņas par vendiem (Auns 1994, 5). Toties vēlākos gadsimtos lībieši ir minēti, bet vendi – ne. Lībiešus Kurzemē sastapis Žilbērs de Lanuā, kas savās piezīmēs par ceļojumu no Liepājas uz Rīgu caur Grobiņu, Kuldīgu un Kandavu 1413. gadā raksta, ka viņš esot braucis caur zemgaļiem, kuršu un lībiešu ciemiem, un katrai tautai esot sava valoda (Lannoy 1847, 169; Rudzīte 1964, 25). De Lanuā lībiešus sastapis arī Vidzemē. Ceļodams no Rīgas uz Lielnovgorodu caur Siguldu, Cēsīm, Valmieru, Paidi un Narvu, viņš sastapis četru valodu runātājus: lībiešus, zemgaļus, latviešus un igauņus (Lonnoy 1847, 171; Rudzīte 1964, 25).

16. gadsimtā Tallinas (Rēveles) mācītājs Baltzars Rusovs savā Livonijas hronikā par tautībām Livonijā raksta: „*Otrā Livonijas galvenā provincē Latvijā, kurā ietilpst arī lībiešu zeme, runā citā valodā, kuru igauņi nesaprot. [...] Trešā galvenā province Kurzeme. Viņā ietilpst arī kuršu un lībiešu valodu un dažos apgabalos arī leišu valodu. Daugava ir robeža starp viņiem un latviešiem.*” (Baltzars Rusovs 1926, 11, 12)

Slāvu teorija

Vendu iespējamā slāviskā izcelsme ir daudz grūtāk pamatojama. To neaplicina

nedz arheoloģiskie, nedz arī valodniecības dati, ja neskaita diskusijas par vārda ‘Venta’ izcelsmi. Slāvu teorija pamatā balstās uz to, ka etnonīmam ‘vendi’ ir fonētiska līdzība, tas ir līdzīgs citam etnonīmam – ‘venedi’, ar kuru pirmā gadu tūkstoša avotos tiek apzīmēti slāvi. Par venediem vācieši un Baltijas somi sauca slāvus (Sedov 1995, 174).

Savukārt par Ventlandi (*Wenlande*) 13. gadsimtā sauca rietumslāvu venedu (obodrītu, ļutiču, pomorjanu u. c.) zemes Baltijas jūras dienvidu piekrastē. Laikā no 12.–17. gadsimtam šie rietumslāvi tika pārvācoti. Daži valodnieki par slāvisku uzskata hidronīmu ‘Venta’. Etnonīmu līdzība jau XIX gadsimtā mudināja galvenokārt krievu zinātniekus (N. Harūzins) izteikt hipotēzi par to, ka vendi varētu būt slāvi, bet pierādīt gan to bija grūti. Vēl bija mēģinājumi pamatot, ka vendi ir zemgaļi, kurši, lībieši vai voti. Arī par vārda ‘Venta’ izcelsmi, kas ir viens no argumentiem slāvu teorijas piekritējiem, nav vienprātības. Ir bijuši mēģinājumi šo hidronīmu atvasināt arī no lībiešu un kuršu valodas (*Kiparsky*).

Jautājumu par vendu slāvisko izcelsmi no jauna saasināja krievu arheologa V. Sedova grāmatas par slāviem (*Славяне в древности*. Москва, 1994 (Slāvi senatnē); *Славяне в раннем средневековье*. Москва, 1995 (Slāvi agrīnajos viduslaikos)).

Ja izsekojam baltu un Baltijas somu attīstību Kurzemē visā I gadu tūkstoņā, tad runāt par slāvu klātbūtni šeit būtu iespējams tikai tādā gadījumā, ja tiek pieņemts, ka tie ienākuši migrācijas ceļā.

Kā tad V. Sedovs pamato slāvu cilts – vendu – nokļūšanu Latvijā? Pēc V. Sedova, 6. gadsimtā Mazūru ezera rajonā, kur līdz tam dzīvojuši rietumbalti, ienākušas jaunas ciltis, starp kurām bijuši arī slāvi. Pēdējos V. Sedovs identificē pēc loka jeb pirkstveida saktām. Lai gan ienācējus rietumbalti asimilēja, kāda slāvu grupa turpināja virzīties uz ziemeļiem un nonāca kuršu teritorijā. To pierādot divas slāviem raksturīgas loka saktas, kas atrastas Nemunas lejteces rajonā, un viena – Vārves Strīķos Ventas lejtecē, vēl viena sakta atrasta sēļu teritorijā, Ābeļu Boķu III uzkalniņā 23. kapā pie Daugavas. Nav nekā,

kas liecinātu, ka saktu lietotāji varētu veidot kādu īpašu arheoloģisko kultūru, nav zināmi nedz citi atradumi, nedz arī kultūrai raksturīgās dzīvesvietas, nedz apbedīšanas veids, ir tikai šīs dažas saktas. Lai argumenti būtu pārliecinošāki, autors piemin, ka kurši, it kā slāvu iespaidā, 8. gadsimtā pārgājuši uz mirušo sadedzināšanu. V. Sedova uzskatus pamatoti kritizējis Andrejs Vasks 1997. gadā (Vasks 1997). Pirmkārt – tas, ka šīs saktas saistāmas ar slāviem, ir tikai pieņēmums.

Loka jeb pirkstveida saktas no 6.–7. gs. galindu kapiem M. Gimbutiene raksturo kā ģermāņu saktas (Gimbutiene 1994, 148, 76. att).

Mūsdienās pētnieki izvairās pamatot migrācijas un atsevišķu kultūru nesēju lomu etnoģenēzes procesā. Neviena mūsdienu vēsturnieks netic, ka, piemēram, franki ir no Trojas, sakši no Maķedonijas, īri no Spānijas vai bavārieši ir atnākuši no Armēnijas utt. (Pohl 2008, 1). Savukārt svešu objektu klātesamība kādā kultūras apgabalā ietver sevī daudz dažādu skaidrojumu iespēju. Migrācija ir tikai viena no iespējām. Svešu artefaktu klātbūtni var skaidrot ar tehnoloģiju transformāciju (ceļojoši amatnieki, eksterna apmācība), ideju transformāciju (religiģija, mode, ideoloģija), preču transformāciju (samaksa, nodevas, laupījums, tirdzniecība, dāvanas) (Knaut, Quast 2005; Tütken, Knipper, Alt 2008, 14). Joprojām neatbildēts ir jautājums, kas notika ar sirojumos iegūtajiem gūstekņiem, sevišķi jaunas meitenes (*puellas*), kuras, kā raksta Indriķis, „karaspēks šajās zemēs mēdz vienīgās saudzēt” (Indriķa Livonijas hronika 1993, XII, 6). Vai, nonākot svešā vidē, viņas saglabāja savas rotas? Dažu rotu, kuras kalpoja apģērba sasprašanai, klātbūtne bija neizbēgama, pat ja dzimteni nācās pamest visēkstrēmākajā veidā.

V. Sedova slāvu migrācijas teorija balstās uz dažu, viņaprāt, slāvu saktu atradumiem. Turklāt uz ļoti nelielu atradumu skaitu. Citu iespēju, kā saktas varēja izplatīties ziemeļu virzienā, V. Sedovs neaplūko. „Uzskaitītie slāvu pirkstveida saktu atradumi Lietuvā un Latvijā – uzskatāma liecība par to, ka slāvi nonākuši šajā reģionā VI–VII gs.” (Sedov 1995, 174). Zīmīgi, ka vēl viena sakta atrasta Jagalā,

netālu no Tallinas, bet tā vairs neiekļaujas V. Sedova migrācijas teorijā, jo nepārprotami norāda uz ekonomiskiem sakariem.

Vai Baltijas somi Vidzemē un Kurzemē bija vienas tautas piederīgie?

Ziemeļvidzeme un Ziemeļatgale I gadu tūkstoņi, tāpat kā Ziemeļkurzeme, ir Baltijas somu apdzīvota (Latvijas PSR arheoloģija 1974, 129, 130, 171). 10. gadsimtā sākas strauja lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē un nedaudz vēlāk – Gaujas baseinā. Vidzemē lībiešu apdzīvota ir arī Mesopole un daļēji (kopā ar latgaļiem) – Idumeja. Jautājumā par to, vai līdz 10. gadsimtam Vidzemē dzīvojošie Baltijas somi veidoja lībiešu kultūras pamatu, domas dalās. Vairums autoru lībiešu parādīšanos Rietumvidzemē izskaidro ar to pārceļšanos no agrākajām dzīvesvietām Ziemeļkurzemē 10. gadsimta sākumā (Šturms 1937, 44). Ja reiz liela daļa lībiešu 10. gadsimtā pārcēlās no Kurzemes un Daugavas un nedaudz vēlāk uz Gaujas lejteci, tad tai būtu jābūt vienai tautai, t. i., gan Kurzemes, gan Vidzemes iedzīvotāji ir lībieši.

Pretējās domās bija igauņu arheologs Ē. Tenisons (*Tõnison*). Pēc viņa domām, Rīgas līča austrumu piekrastē dzīvojošie lībieši un Kurzemes iedzīvotāji sevi neuzskatīja par vienu tautu (Tenisons 1994, 29). Ē. Tenisons norādīja, ka Ziemeļkurzemes senos Baltijas jūras somus nevar identificēt ar Indriķa hronikā minētajiem Rīgas līča austrumu piekrastes lībiešiem (Tenisons 1994, 30).

R. Spirģis domā, ka Ziemeļkurzemi pametuši un uz Daugavas lejteci pārcēlušies skandināvu kolonisti, kuri arī veidojuši lībiešu kultūras pamatu (Spirģis 2008, 377–380).

Domājams, ka neatkarīgi no tā, uz kāda etniskā komponenta pamata – skandināvu vai no Kurzemes pārceļojušu Baltijas somu – veidojās Daugavas lībiešu kultūra, aptuveni 200 gadu bija pietiekami ilgs laika posms, lai abas kultūras attālinātos viena no otras gan valodas, gan materiālās kultūras ziņā. Atšķirīgi bija arī ārējie impulsi. Domājams, ka Daugavas un Kurzemes Baltijas somi bija nošķirami – gan pēc valodas, gan pēc lielām

atšķirībām materiālajā kultūrā un arī pēc administratīvi teritoriālās piederības. Šķiet, ka lībiešu sabiedriskā organizācija vairāk atbilda klanu savienībai un centralizācijas procesi vēl bija sākuma stadijā. Domājams: tas bija par pamatu tam, ka lielākas apvienības, kuras bija konsolidējušās, tika uztvertas kā atsevišķas vienības – turaidieši, idumejieši, vendi. Tos veidoja vienai valodu grupai piederīgi iedzīvotāji, kurus Vidzemē apzīmēja par lībiešiem, bet dažkārt apvienībā varēja būt konsolidēti arī vismaz divām valodu grupām piederīgi kā Idumejā.

To, ka Kurzemes somu cilmes iedzīvotāji bija nošķirami no Daugavas lībiešiem, liecina tas, ka gan R. Spirģis, gan Anna Zariņa, kuri pētījuši Daugavas lībiešus, izdala atsevišķus, viņuprāt, vendu apbedījumus Daugavas lībiešu kapulaukos. Protams, runa ir tikai par materiālās kultūras izpausmēm.

Vai vendi un lībieši bija viena tauta?

Arheologi un vēsturnieki līdz šim neviennozīmīgi ir izteikušies par to, vai vendi un lībieši ir vienas tautas piederīgie. Indriķis Šterns raksta, ka vendi nebija nekas cits kā pārkuršoti lībiešu emigranti no ziemeļrietumu kuršu valsts Ventavas, kuri no Rīgas uz Cēsīm aizgājuši jau pirmsvācu laikā, jo, rakstot par 1208. gadu, hronists Indriķis Cēsis sauc par *Wenden* (Šterns 2002, 84, 85).

A. Zariņa raksta „Kurzemes lībieši – vendi”, tādējādi nenodalot tos atsevišķās tautībās (Zariņa 1999, 232).

Ē. Mugurēvičs nodala vendus no lībiešiem, atzīstot, ka vendi pēc materiālās kultūras bija tuvi Kurzemes lībiešiem, taču kultūras kopība ar Kurzemes iedzīvotājiem varēja izveidoties arī ilgstošas kopdzīves laikā (Mugurēvičs 1993, 368).

R. Spirģis Kurzemes Baltijas somus, vismaz sākot ar 11. gadsimtu, uzskata par vendiem.

11.–13. gadsimta arheoloģijas pieminekļu izplatība Kurzemē liecina, ka Baltijas somu skeletkapi koncentrējās vairāk Kurzemes austrumu daļā – Abavas baseinā. Savukārt Ventas lejteces rajonā gan vērojama šī laika pieminekļu koncentrācija, bet Baltijas somu

pieminekļu tur ir salīdzinoši maz. Jaukts Baltijas somu–kuršu skeletkapu kapulauks konstatēts pie Landzes baznīcas (Asaris 1996, 1. att., 38).

Tieši šeit, Ventas lejtecē, lokalizējama 13. gadsimta avotos minētā kuršu zeme Ventava (*Wynda*), kura, iespējams, devusi nosaukumu no Kurzemes padzītajiem Baltijas somu iedzīvotājiem (Mugurevič 1973; Mugurēvičs 1999, 63).

Tomēr, kā atzīst pats Ē. Mugurēvičs, Ventas lejtece rakstītajos avotos sākotnēji (1230) saukta par Sagaru un šajā laikā atrodas kuršu ķēniņa Lamekina pārvaldē (Mugurēvičs 1999, 62). Sagaras vietvārdu analīze gan liecina par stipru Baltijas somu substrātu. 11. gadsimtā šo apgabalu sasniedz kuršiem raksturīgā ugunskapu kultūra (Pasilciems, Užava, Vendzava, Vārve). Baltijas somu pieminekļu tur ir salīdzinoši maz (Asaris 1996, 38). Baltijas somiem raksturīgi atradumi ziņāmi arī Zlēku apkārtnē. Vikingu laika atradumi (bruņurupuču saktas, važiņas, aprocēs) kā arī Pabērzkalna pilskalna īpatnējie, Kurzemes pilskalniem neraksturīgie nocietinājumi ar diviem garenvirzienā orientētiem vaļņiem liecina, ka šajā apvidū īslaicīgi uzturējušies skandināvi (Mugurēvičs 1999, 62).

Tās arheoloģiskās liecības, kas ir mūsu rīcībā, ļauj nodalīt vendus no lībiešiem Vidzemē – Daugavas un Gaujas lībiešiem. Tomēr nav pamata uzskatīt, ka vendiem raksturīgās senlietas koncentrējas tikai vienā noteiktā teritorijā Kurzemē. Piemēram, vendiem raksturīgā Nurmuižas tipa pa divām rotadātām atrastas Nurmuižas kapulaukā, Piltenes Sīkļu kapulaukā, Tukuma jaunā tirgus laukuma kapulaukā un Talsu pilskalnā (Spirģis 2008, 363).

Pēdējos gados latviešu arheologi pēc atsevišķām parādībām izdala vendus ne tikai Kurzemē un pie Cēsīm, bet arī Daugavas lejtecē (Zariņa 1999; Spirģis 2008). A. Zariņa sīki analizējusi Salaspils Laukskolas 191. kapa senlietu materiālu un uz tā bāzes veikusi vendu 12. gadsimta sievietes tērpa rekonstrukciju.

Kopumā Laukskolas kapulauka 191. kapa piedevas atbilst Ziemeļkurzemes lībiešu kapulaukos, kā arī vendu kapulaukā pie Cēsu

dzelzceļa stacijas atrastajam senlietu materiālam. Atbilstoša ir arī apbedījuma orientācija ar galvu ziemeļrietumos. Uz piederību pie vendiem, pēc A. Zariņas domām, norāda arī apgērba rotājums, kam paralēles atrodama Ziemeļkurzemē. A. Zariņa atzīmē, ka analizētais 191. kops Laukskolas kapulaukā nav vienīgais vendu apbedījums. Viņa secina, ka vendu izceļošana no Ventas lejteces rajona aizsākusies jau 10. gadsimtā un turpinājusies līdz 12. gadsimtam, kad daļa vendu kuršu ekspansijas rezultātā izceļojusi un apmetusies arī Daugavas lejtecē, tās labajā krastā – Laukskolas ciema vietā (Zariņa 1999, 236). Tomēr arī A. Zariņa paralēles vendu apgērbam un rotām saskata ne tikai vienā Kurzemes rajonā (Ventas lejtecē), bet visā Ziemeļkurzemē.

Arī šajā gadījumā izvirzās jautājums – vai svešu elementu klātbūtne ir skaidrojama ar atšķirīga etnosa klātbūtni? Tomēr gan Sāmsalas elementu ieplūšana Kurzemes somu kultūrā, gan Kurzemes somu (vendu) klātbūtne Daugavas kapulaukos atbilst gan etnogrāfiskajām paralēlēm, gan tālaika situācijai. Pat līdz jaunākajiem laikiem Kurzemes lībieši dažkārt slēdza laulības ar sāmsalietēm vai vienkārši pārcēlās uz dzīvi – parasti no Sāmsalas uz Kurzemes piekrasti. Domājams, jāpiekrīt uzskatam, ka 10. gadsimta sākumā no Kurzemes daļa iedzīvotāju pārcēlās (var, protams, diskutēt, vai tie bija lībieši vai skandināvu kolonisti) uz Daugavas lejteci un tādējādi demogrāfiskā situācija pasliktinājās. Īpaši apdraudēti bija Kurzemes somu iedzīvotāji, kuri izjuta agresīvu kuršu spiedienu, kas izpaudās gan militārā agresijā, gan pakāpeniskā asimilācijā. Sliktā demogrāfiskā situācijā laikā, kad pastāvēja izteikta eksogāmija – sievas ņemšana no citas kopienas, parasti zogot (Blūzma, Lazdiņš 1998, 21), ir tikai loģiski, ka sievas izraudzījās no radniecīgas tautas ar nelielu valodas barjeru. Ar to var izskaidrot Sāmsalas kultūras elementus Kurzemē. Ar laulību sakariem var izskaidrot arī iespējamās vendu sieviešu kopus Daugavas lejtecē.

Ir jāatzīst, ka trūkst elementu, kas ļautu nodalīt Ventavas novadu no pārējām Baltijas somu teritorijām Kurzemē, galvenokārt no Austrumkurzemes, tā ka runāt par divām somu tautām Kurzemē – vendiem un lībiešiem – šķiet, nav pamata. Tāpat nav pamata

domāt, ka vendi ir citas – slāvu izcelsmes tauta. Ir jāatzīst arī, ka ar arheoloģiskām metodēm vien nav iespējams pamatot vendu bioloģisko izcelsmi, bet to ieceļošānu no Mazūru ezeru rajona ar mūsu rīcībā esošo arheoloģisko materiālu pamatot nevar. Tomēr mēs varam nešaubīties par vendu materiālās kultūras iekļaušanos Baltijas somu kultūrā.

Domājams, ka 13. gadsimta avotos ar jēdzienu ‘vendi’ ir saprasti Kurzemes Baltijas somi. 13. gadsimtā Baltijas somi Kurzemē jau atradās kuršu valstu sastāvā (pazemīgi un nicināti), bet daļa bija izceļojusi, kas arī varēja būt viens no iemesliem, kāpēc avotos par viņiem runā jau kā par aizgājušiem no Kurzemes.

Kad 13. gadsimtā Ventas lejtece nonāca krustnešu varā, Ventavu sadalīja starp Livonijas ordeni un Kurzemes bīskapiju. Ordeņa rokās nonāca divas trešdaļas Ventavas – visa piekraste (Užava, Vendzava, Vārve, Ūdrande, Lūžņa u. c.). Pie Ventas ietekas 13. gadsimta beigās ordenis uzcēla savu pili (*Windau*). Pārējās Ventavas zemes – abpus Ventai līdz Abavas ietekai – bija bīskapa pārziņā. Tāpat kā Ventspils ordeņa daļā, arī bīskapijas teritorijā radās jauns centrs – Piltene (Mugurēvičs 1999, 63). Vecais administratīvais dalījums bija zaudējis nozīmi, un Ventavas vārds izzuda. Ja ar vendiem senāk tika saprasti agrākie šī novada iedzīvotāji, tad tagad tā jēga bija zudusi. Tā kā Kurzemes Baltijas somi valodas ziņā bija tuvi lībiešiem, šo etnonīmu attiecināja arī uz viņiem. Var pieņemt, ka līdzīgi latviešu (letu, latgaļu) vārdu pakāpeniski attiecināja uz visiem baltu valodās runājošajiem Livonijas iedzīvotājiem – zemgaļiem, sēļiem – un ar 16. gadsimtu arī uz kuršiem pēc tam, kad bija zudušas viņu politiskās savienības, lai gan reāli pastāvēja valodu atšķirības, kas straujāk sāka izzust tikai pēc reformācijas un iespieddarbu izplatības 16./17. gadsimtā.

Dažkārt, tiesa, ne akadēmiskā līmenī, ar vendiem tiek saistīta arī Latvijas sarkanbaltsarkanā karoga izcelsme, kurš pirmo reizi minēts Atskaņu hronikā 1279. gadā, kad letu karaspēka vienība ar to no Cēsīm (*Wenden*) devās uz Rīgu. Argumentācija, protams, iepriekšējā – Cēsīs dzīvoja vendi, vendi – slāvi, tātad karogs – slāvu. Mums ir tikai hronikas teksts. Lūk, tas:

„Tik tiešām to jums sacīt varu,
 Ko arī šajā brīdī daru,
 Tas letu karogs ir paties.”
 Oriģinālā tas skan:
 „Vor wár ich ūch daz, sagen kan,
 Die banier der Letten ist.”
 (Atskaņu hronika 1998, 9231–9233)
 Pārējais ir tikai interpretācija.

VĒRES

- Atskaņu hronika* (1998) Rīga : Zinātne
- Rusovs, Baltasars (1926) *Livonijas kronika*. Tulk. E. Veispals. Rīga
- Indriķa Livonijas hronika* (1993) Ā. Feldhūna tulk. Rīga
- Latvijas vēstures avoti: Senās Latvijas vēstures avoti*, II (1937) Izd. A. Švābe. Rīga
- Lannoy, Gilbert (1847) *Reise durch Livland in den Herbst und Winter 1413 und 1414. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth und Curlands*, V/I. Dorpat
- Apals, J. (1982) Izrakumi Cēsu Riekstu kalnā. *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1980./81. gadā*. Rīga, 12–21
- Asaris, J. (1996) Par kuršu izplatību Ziemeļkurzemē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 18. Rīga, 38–42
- Auns, M. (1994) Lībieši rakstīto vēstures avotu ziņās (līdz 13. gadsimtam). *Lībieši*. Rīga : Zinātne
- Balodis, F. (1933) Die Baltisch – finisch – ugrische Grenze in Lettland in vorgeschichtlichen Zeit. *Mémoires de la Société Fenno - Qugrienne*. Helsinki, 33
- Balodis, F. (1935) Ethnische Probleme und archäologischen Untersuchungen der letzten Jahre in Lettland. *Acta Universitatis Latviensis*. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija, III, 2, 29
- Blūzma, V.; Lazdiņš, J. (1998) Paražu tiesības Latvijā līdz XIII gs. *Latvijas tiesību avoti: Teksti un komentāri: Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10. gs.–16. gs.* Rīga, 19–25
- Böger, J. L. (1778) *Versuch über die Alterhümer Lieflands und seiner Völker, besonders der Letten*. Riga
- Brather, S. (2004) *Etnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Berlin, New York
- Breidaks, A. (1999) Latviešu valodas dialektu un izloksņu grupu cilme un teritoriālā izplatība. *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Sast. A. Caune. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds
- Caune, A. (2007) *Pētījumi Rīgas arheoloģijā: Rakstu izlase*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds
- Gimbutiene, M. (1994) *Balti aizvēsturiskajos laikos: Etnoģenēze, materiālā kultūra un mitoloģija*. Rīga : Zinātne
- Kiwall, E. (1911) *Gewandreste und Bronzefunde aus einem lettischen Gräberfeldeder jüngerer Eisenzeit bei Wenden. Mitteilung aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 21. Riga
- Knaut, M.; Quast, D. (2005) *Die Völkerwanderung: Europa zwischen Antike un Mittelalter*. Stuttgart
- Latvijas PSR arheoloģija* (1974) Rīga : Zinātne
- Mugurevičs, E. (1973) *Problema vendov v period rannego feodalizma v Latvii. Berichte über den II Internatonalen Kongress für Slawische Archäologie*, 2. Berlin, 291–294
- Mugurēvičs, Ē. (1993) *Komentāri. Indriķa Livonijas hronika*. Ā. Feldhūna tulk. Rīga, 369–416
- Mugurēvičs, Ē. (1999) *Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā (12. gs.–16. gs. vidus)*. *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Sast. A. Caune. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds
- Nerman, B. (1958) *Grobin – Seburg: Ausgrabungen und Funde*. Stockholm

- Pohl, W. (2008) Migration und Ethnogenesis der Langobarden aus Sicht der Schriftquellen. *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Frankfurt a. M.: Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
- Rudzīte, M. (1964) *Latviešu dialektoloģija*. Rīga
- Sedov, V. V. (1995) *Slavjane v rannem srednevekov'e*. Moskva
- Spirģis, R. (2004) Pārbaudes izrakumi Cēsu dzelzceļa stacijas senkapos. *Arheologu pētījumi Latvijā 2002/2003*. Rīga, 36–37
- Spirģis, R. (2008) *Bruņurupuču saktas ar krūšu važiņrotām un lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē 10.–13. gadsimtā*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds
- Šterns, I. (2002) *Latvijas vēsture 1180 –1290: Krustakari*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds
- Šturms, E. (1936) Zur Vorgeschichte der Liven. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 10
- Šturms, E. (1937) Talsu novada aizvēsture. *Talsu novads*. Rīga
- Šturms, E. (1938) Hroniku un senrakstu ziņas par baltu tautu bēru paražām 13. un 14. gs. *Tautas vēsturei*. Rīga
- Tōnison, E. (1965) *Lisandeid Idumes ajloode: Pronksiajast varase feodalismini*. Tallinn, I. K., 198–206
- Tenisons, Ē. (1994) Arheologu domas par lībiešu izcelsmi. *Lībieši*. Rīga : Zinātne, 1994
- Thunnman, J. (1772) *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger nordischen Völker*. Berlin, 1772
- Tütken, T.; Knipper, C.; Alt, K. W. (2008) Mobilität und Migration im archäologischen Kontext: Informationspotential von Multi-Element- Isotopenanalysen (Sr, Pb, O). *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen*. Frankfurt a. M.: Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
- Vasks, A. (1997) [Par: „Славяне в раннем средневековье” М., 1995, 416. с.] *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4, 168–176
- Zariņa, A. (1999) 11. gadsimta vaidu sievietes apģērbs. *Etnogrāfs profesors Dr. habil. hist. Saulvedis Cimermanis: Bibliogrāfija, darbabiedru veļtījumi 70 gadu jubilejā*. Rīga, LU Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 229–237
- Zemītis, G. (2009) [Par: „Spirģis, R. Bruņurupuču saktas ar krūšu važiņrotām un lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē 10.–13. gadsimtā. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 2008, 379. lpp.] *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1, 178–183

LATVIEŠU FILOSOFISKĀS IDEJAS TRIMDĀ – KONCEPTUALIZĀCIJAS IESPĒJAS

Velga Vēvere dzimusi 1958. gada 24. oktobrī Rīgā. 1982. gadā absolvējusi Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Filozofijas nodaļu, lasījusi lekcijas filozofijā Latvijas Mūzikas akadēmijā, Jelgavas Mūzikas koledžā, Latvijas Lauksaimniecības universitātē, Latvijas Universitātē, Banku augstskolā un Biznesa augstskolā *Turība*. Kopš 1990. gada ir LU Filozofijas un socioloģijas institūta pētniece, publicējusi vairāk nekā 60 rakstus Latvijas un starptautiskos izdevumos, piedalījies vairāk nekā 40 starptautiskās konferencēs. Stažējusies Hārvarda Universitātē (ASV) kā Fulbraita stipendiāte (1994/1995) un Kopenhāgenas institūta S. Kirkegora pētniecības centrā (1998). Tulkojusi filozofiskus tekstus no angļu un dāņu valodas. Ir vairāku zinātnisko rakstu krājumu un žurnāla *Filosofija* redaktore sastādītāja. Strādā pie doktora disertācijas *Eksistenciālās komunikācijas problēma Sērena Kirkegora filozofijā* pabeigšanas.

Ideju vēsture neapšaubāmi ir būtisks akadēmiskās pētniecības virziens, kas atšķirībā no filozofijas vēstures tradicionālajā (hronoloģiskajā) izpratnē ir paplašināts skatījums, jo aptver filozofiskās domāšanas izpausmes arī citās nozarēs. Tieši tādēļ, uzsākot šo pētījumu par latviešu filozofiskām idejām trimdā pēckara periodā, kļūst skaidrs, ka nāksies risināt nopietnus metodoloģiskus jautājumus, kas saistīti ar koncepcijas izveidi, materiāla (tekstu un autoru) atlases kritēriju noteikšanu, manuskripta struktūras priekšstatīšanu un, iespējams, vissvarīgākais, ar pētāmā lauka robežu noteikšanu. Jo šeit var runāt par ārkārtīgi plašu tēmu, žanru, mītnes vietu, pārstāvēto filozofisko tradīciju izkliedi. Ja iepriekšminētie jautājumi vijas ap telpu (ieskaitot jēgas telpu), tad ne mazāk nozīmīgu lomu šeit spēlē arī laika un paauzdes jēgumi, proti, tas, vai autors studējis un savu akadēmisko darbību iesācis pirmskara Latvijā, lai vēlāk to turpinātu kādā no mītnes zemēm, vai, gluži pretēji, – iesācis citviet, autors savu pedagoģisko un pētniecisko darbību saistījis ar Latviju daļēji (piedaloties

konferencēs, kongresos, lasot lekcijas studentiem, publicējoties Latvijas izdevumos) vai pilnībā (pārceļoties uz dzīvi pavisam). Nozīmīgs ir arī izklāsta formas jautājums – vai un kā būtu iespējams izstrādāt projektu tā, lai to aizvien būtu iespējams papildināt ar jauniem vai jaunatklātiem faktiem, personībām, skatpunktiem, filozofiski skaņotas domas paudumiem.

Filosofisko ideju topogrāfija

Pārdomājot fundamentālos metodoloģiskos jautājumus un stratēģiskos projekta uzdevumus, aizvien nākas jautāt: kā atrast kādu vienojošu skatpunktu šajā neparasti daudzveidīgajā un vienlaikus amorfajā materiālā? Ja kā atskaites punkts kalpo laika robežas (20. gadsimta četrdesmitie gadi – mūsdienas), tad rodas hronoloģiska izkārtojuma kārdinājums, taču tādā gadījumā lielās autoru izklādes dēļ, šķiet, var zūst būtiski horizontālo saišu aspekti (sadarbības projekti, sakņojums pētnieciskajā tradīcijā, iesaiste lokālajā kultūrapritē un diasporas aktivitātēs, emigrācija un/vai

atgriešanās Latvijā). Savukārt, ja atskaites punkts ir intelektuāļu pašreizējā mītnesvieta (vai arī bijusī), tad rezultātā varētu veidoties puantiliska jeb punktveida ainava. Trešais ceļš varētu būt domātāju klasificēšana pēc tematiskā principa, kas atspoguļotu dažādu pētniecisko lauku pārklāšanos (filosofija un literatūra, filosofija un antropoloģija, filosofija un teoloģija utt.). Taču varbūt ir iespējams kādā veidā šos skatpunktus apvienot.

Šķiet, ka palīdzīgs šajā ziņā varētu būt koncepts „kartējums” (*mapping*), kurš aizvien vairāk tiek lietots dažādu intelektuālo parādību modelēšanai. Tātad projekta konceptuālā virzība tagad varētu tikt formulēta šādi: *filosofisko ideju kartējums*, kur termins *filosofisks* ietver ne tikai filosofiski akadēmiskās studijas (monogrāfijas, rakstus, pētnieciskos projektus, filosofijas kursu pasniegšanu un tamlīdzīgi), bet arī – filosofiskā skatījuma klātesamību citos zinātniski pētnieciskajos laukos, kā, piemēram, literatūrzinātnē, reliģijpētniecībā, socioloģijā, kultūras vēsturē, kultūras ģeogrāfijā un tamlīdzīgi. Savukārt *kartējuma* jēdziens saistīts ar *intelektuālās ainavas (intelektuālās topogrāfijas)* jēdzienu, kurš, pēc autores domām, var kalpot kā ārpus Latvijas filosofisko ideju strukturēšanas pamatprincips.

Tradicionāli ģeogrāfs ticis uzlūkots kā ceļnieks ar kompasu rokās, kurš meklē ceļu kartē (līdzīgu ainu esam izspēlējuši mēs visi – tikai ar vai bez kompasu, bet noteikti ar karti –, atrodoties svešā pilsētā vai svešā teritorijā). Tomēr tikpat labi mēs visi esam liecinieki tam, kā kartogrāfija (kartēšana) tiek izmantota, lai iezīmētu kāda laikmeta (piemēram, modernitātes vai postmodernitātes) vai intelektuālā fenomena ainavu (tāpēc aizvien vairāk arī filosofijā tiek izmantoti tādi jēdzieni kā topogrāfija un topoloģija).¹ Tā, piemēram, Pīters Džeksons (*Peter Jackson*) darbā *Jēgas kartes: ievads kultūras ģeogrāfijā*² lieto terminus *karte* un *kartēšana* to metaforiskā nozīmē (šķiet, ka tieši šķīrums ‘kartēšana’ un ‘kartogrāfija’ šeit varētu būt izšķirošais), lai pievērstu uzmanību *reprezentācijas* jeb *pārstāvniecības* idejai. Šīs idejas pamatā savukārt ir atzinums: lai arī pasauli iepazīstam ar simbolu un zīmju starpniecību un to novietojumu (karti), tomēr nav iespējams (un arī

nav nepieciešams) apgalvot, ka pastāv tieša un viennozīmīga saite starp tiem (karti) un šajā kartē atainojamo realitāti. Tādējādi kartes metafora mūsdienās tiek attiecināta uz cilvēku zināšanu grafisko reprezentāciju.

Tāpat, atsaucoties uz Mišela Fuko (*Michael Foucault*) kritisko teoriju, daži autori aplūko kartēšanas un varas attiecības, kur kartējums parādās kā kultūras, ideoloģijas, ekonomikas un reliģijas inspirēta aktivitāte (te atliek atcerēties strīdus ap Abrenes iekļaušanu vai neiekļaušanu Latvijas kartēs). Kultūras ģeogrāfs Deniss Kosgrovs (*Denis Cosgrove*) raksta: „Dažos aspektos visas telpiskās aktivitātes var tikt uzlūktas kā ‘kartēšana’ un visas kartes līdz zināmai pakāpei – kā metaforas. Kartēšana allaž ir performatīva darbība, telpiska aktivitāte, kas saistīta ar individuālās un kolektīvās identitātes veidošanos un komunikāciju, kas atstāj savas pēdas pasaulē.”³ Kultūras ģeogrāfija pievēršas gan pārstāvniecībai un kartēšanai, gan arī tādiem jautājumiem kā telpa/vieta, ainava, vide, ķermenis, seksualitāte, tikumiskā ģeogrāfija, tradīcija, globalizācija/globalitāte utt. Jautājumu loks ir gandrīz neierobežots – bet svarīgi tas, ka šie jautājumi allaž tiek uzlūkoti dažādu zinātņu nozaru sadūrā. Kā arī, protams, te var runāt par dažādām pieejām un virzieniem – Čikāgas skola, Bērklī skola, kritiskais virziens u. c.

Citstarp vēlētos pievērst īpašu uzmanību tādām jautājumiem kā *diaspora*, kas būtisks *latviešu filosofisko ideju ģeogrāfijas* projektam. Šis koncepts var kalpot kā instruments, lai domātu par „piederēšanu, nepārtrauktību kopienas izkļiedējuma un pārnacionālo saišu tīklojuma kontekstā”⁴. Citiem vārdiem sakot, šeit priekšplānā izvirzās piesaistes un iesaisītes (vietas un intelektuālajā nozīmē) un saistes (ar dzimteni), atmiņas problemātika.

Interesanti, ka šāds trimdas filosofisko ideju tvēruma variants izkristalizējās, strādājot pie paša projekta, vācot materiālus, pārdomājot strukturēšanas iespējas un kopainu. Tā, lasot Kārļa Račevska apgaismības un modernitātes kritikai veltītās grāmatas,⁵ iegaismojās un šī projekta ietvaros aktualizējās Mišela Fuko arheoloģijas un ģeoneoloģijas kā valodas un varas (valodas kā varas) prakses izpratne.

Tas ir, jēdziena vēsture ir ne tik daudz atsvešināti objektīva iedziļināšanās, kā „dažādie konstituēšanās un vērtības lauki, viens otru nomainošie lietošanas likumi, neskaitāmie teorētiskie konteksti, kuros jēdziens attīstījies un nobriedis”⁶. Citiem vārdiem sakot, ir iespējami dažādi vēsturiskie diskursi, kas centrējas ap kādu „notikumu” jeb „sociālu faktu”, piemēram, emigrāciju, kas saistīta ar Latvijas okupāciju vai/un atgriešanos, kas saistīta ar neatkarības atjaunošanu Latvijā 1990. gadā. Savukārt Edmunda Valdemāra Bunkšes apcerējumi kultūras ģeogrāfijā⁷ liek domāt par telpas, vietas, mājas, ceļojuma, aizbraukšanas un atgriešanās, ainavas un diasporas jautājumiem.

Termins *filosofiskā ģeogrāfija* ir veidots, izmantojot mūsdienās plaši un daudzveidīgi lietoto terminu *kultūras ģeogrāfija*. Šī sasaite (filozofija + ģeogrāfija), lai arī varētu likties formāla pirmajā acu uzmetienā (kā mehānisks terminu pārnese no viena lauka otrā), ir filosofiski pamatota, jo atspoguļo, no vienas puses, domātāju novietojumu telpā, kultūrā un intelektuālajā tradīcijā; no otras puses, – filosofijas pārklāšanās ar citām sociālajām un humanitārajām zinātnēm un to specifiskajām pētniecības metodēm. Tas loģiski noved pie nākamā soļa – termina paplašinājuma, proti, pie *kritiskas filosofisko ideju ģeogrāfijas*. Vārds *kritisks* šeit tiek lietots divējādā nozīmē – pirmkārt, reflektīva (kritiska) vērojuma apzīmēšanai un, otrkārt, – būtisko jeb sabiedrībai nozīmīgo (kritisko) sociālo, kultūras, politisko, ekonomisko un kognitīvo problēmu raksturošanai. Līdz ar to iespējams aptuveni definēt pētījumu lauku, proti, kritiskā latviešu filosofisko ideju ģeogrāfija ir pētniecisks projekts, kas izšķir, apraksta un analizē būtiskos jēgumus novietojuma (telpiskā, tematiskā un laika) kontekstā, kur telpiskais novietojums ir mītnes zemes, tematiskais – pētnieciskās intereses, laika – aizbraukšana, atgriešanās, aizbraukšana un atgriešanās (svarīgi, ka filosofiski ģeogrāfiskajā skatījumā laika kritērijs pakārtots telpai).

Tātad nojēgums *latviešu filosofijas ģeogrāfija* varētu tikt izmantots, lai apzīmētu latviešu izcelsmes domātāju intelektuālās aktivitātes ārpus Latvijas (neapšaubāmi, ka ģeogrāfijai vajadzētu aptvert arī Latvijā

norisošo, bet tas būtu par daudz viena projekta ietvaros – citiem vārdiem sakot, te varētu būt runa par visaptverošu latviešu filosofiskās domas vēsturi, un tas varētu būt uzdevums nākotnei). Savukārt *latviešu filosofisko ideju ģeogrāfija* nepieciešams tādēļ, lai iesaistītu arī tos domātājus, kuru darbība ir filosofiski orientēta, bet kuri darbojas citos, gan ar filosofiju iespējami saistītos laukos. Līdz ar to tagad runa varētu būt par tiem latviešu izcelsmes domātājiem, kuru profesionālā un akadēmiskā dzīve ir saistīta ar citām valstīm (te, protams, jāatceras tas, ka daži no aplūkojamiem autoriem izglītojušies vēl pirmajā Latvijas brīvvalsts laikā, bet citi – ārzemju universitātēs), tātad te izvirzās jautājums par piederību vietai un attiecīgajai filosofiski intelektuālajai tradīcijai. Piemēram, poststrukturālismam (Kārlis Račevskis), analītiskajai filosofijai (Gunārs Tomsons) un citām. Līdztekus tam būtisks aspekts ir ar Latviju saistīto tēmu (tiešā vai netiešā veidā) iesaiste viņu darbos (piemēram, Kārlis Račevskis un Gulaga tēma). Tikpat nozīmīga tēma ir iesaiste diasporas aktivitātēs un kritiska refleksija par to (piemēram, Visvalža Klīves referāts par filosofiju un teoloģiju trimdā 1. Vispasaules latviešu zinātnu kongresā⁸, Jāņa Ozoliņa pārdomas par Austrālijas latviešu kopienu⁹, Izabellas Cielēnas refleksijas par trimdas problemātiku¹⁰). Vai arī – latviski publicētas grāmatas, raksti, apceres (līdz ar jau minētajām K. Račevska un E. V. Bunkšes grāmatām būtiska loma Latvijas filosofiski intelektuālajā dzīvē ir V. Klīves publicistikai un triloģijai *Ticības ceļos*, *Gudrības ceļos* un *Rīcības ceļos*,¹¹ Izabellas Cielēnas rakstiem par franču eksistenciālismu¹²).

Pārvietotā filosofija un trimdas jēdziens

2005. gadā Stokholmas Universitātes izdevniecībā klajā nāk Jura Roziša doktora disertācija *Pārvietotā literatūra: Laika, telpas tēli latviešu romānos, atainojot pirmos latviešu pēckara trimdas gadus*¹³. Lai gan autora uzmanības centrā ir trimdas literatūra, tās gravitācijas centra pārvietošanās ārpus Latvijas pirmajos pēckara gados,¹⁴ šeit var atrast vairākus nozīmīgus teorētiskus

jēdzienus filosofisko ideju ārpus Latvijas vēsturei – trimdas garīgā topogrāfija, pārvietotā literatūra, kā arī trimdas sapratne laika un telpas pavērsienā. Trimdu autors raksturo kā pārvietojumu telpā un pārrāvumu laikā: „Abstraktu trimdas stāvokli raksturo divi būtiski aspekti. Pirmais, trimdinieks tagad apzinās sevi svešā zemē esam – jaunā telpā. Agrākā viņa eksistences telpa viņam vairs nav pieejama, kāda spēka vai vardarbības izpausmes dēļ. Otrkārt, viņa dzīves plūdums, tāds, kāds tas bija līdz pārvietošanās brīdim, ir pārtraukts, un viņam jāsāk no jauna.”¹⁵ Līdz ar to trimdas garīgā topogrāfija izvietojama uz šīm pārvietojuma un pārrāvuma asīm. Ja telpa ir sevis redzējums pasaulē, tad laiks ir jēdziens, ko cilvēks izmanto, lai sakārtotu savu iekšējo dzīvi caur vēsturi, attīstību, nepārtrauktību, tradīciju, kultūru un attīstību.¹⁶ Šķiet, šādu laika un telpas izpratni var attiecināt arī uz filosofijas situāciju, raksturojot to kā pārvietoto filosofiju. Neapšaubāmi, šāds vērojums ir nozīmīgs arī trimdas situācijas sapratnei filosofijas jomā. Būtiskākā atšķirība varētu būt tajā, ka emigrējušie universitātes mācībspēki jau agrāk bija piesaistīti Rietumu filosofiskajai tradīcijai (piemēram, fenomenoloģijai, dzīves filosofijai, neokantismam, reliģijpētniecībai utt.), tādēļ šajā ziņā par tradīcijas pārrāvumu it kā nevarētu runāt, taču tajā pašā laikā daudziem nebija iespējas darboties mītnes zemes akadēmiskajā vidē, tādēļ līdztekus fiziskās pārvietošanas faktam parādās intelektuāls atsvešinājums.

Turpretim Izabella Cielēna dod priekšroku nevis termina „trimda”, bet gan termina „eksils” lietojumam, jo tam ir plašāks semantiskais nozīmju un lietojuma lauks. Proti, eksils ir „atšķirtība no zināmas preferences vienības. Šāda preferences vienība aptver vidi, valodu, personu vai pat transcendentālu elementu, ar kādu indivīds vislabāk vēlētos būt saistīts jeb vienots kopībā”¹⁷. Citiem vārdiem sakot, eksils nozīmē atšķirtību no kaut kā, kas cilvēkam ir patiesi svarīgs. Autore runā par trim eksila funkcijām: iniciāciju, sacelšanos un identitātes konfliktu. Ja sacelšanās un identitātes konflikts ir dabisks trimdinieka stāvoklis, tad iniciācija kā iesvētīšanas, iesvaidīšanas, pārejas rituāli, šķiet, simbolizē konflikta atrisinājumu, adaptāciju

jaunā (šajā gadījumā trimdas) sociālajā, ekonomiskajā, kultūras situācijā, tomēr tieši iniciācijas procesā ietvertā atšķirtība, distances uzturēšana padara to par vienu no eksila funkcijām. „Trimdinieks, kas vairs neizjutīs identitātes konfliktu, jau būs tā asimilējies savā jaunajā vidē, ka vispār vairs sevi neizjutīs kā trimdinieku.”¹⁸ Filsofa situāciju trimdā vislabāk raksturo tieši šī mijiedarbība starp iesaisti kopienas dzīvē un latviskās tradīcijas uzturēšanā un savas intelektuālās nošķirtības un citādības apziņu. Šī procesa rezultāts ir tas, ko, izmantojot jau iepriekš minēto J. Roziša raksturojumu, varētu dēvēt par pārvietoto filosofiju, kaut gan, atšķirībā no literatūras, te jārūnā nevis par gravitācijas centra pārvietošanos ārpus Latvijas, bet gan – par izteiktu decentralizāciju un akadēmiskā pētnieka dilemmu svešatnē. Par to savā apcerējumā *Atskats uz filozofiju un teoloģiju trimdā* raksta V. Klīve.

Liela daļa Latvijas Universitātes mācībspēku 1944./45. gadā aizbrauca no Latvijas. Daļa no viņiem atrada iespēju vismaz daļēji turpināt savu profesionālo darbību Vācijas universitātēs: profesors Teodors Celms Getingenes Universitātē (1944–1945), profesors Pauls Jurēvičs – Freiburgas Universitātē (1945–1950), profesors Jānis Siliņš Vircburgas Universitātē (1945–1951), turpinot arī publicēties un uzstāties ar publiskām lekcijām.¹⁹ Tomēr jāatzīst, ka veidojās zināma plaista starp filosofu akadēmiskajām interesēm un trimdas kopienas intelektuālajām aktivitātēm, tā kā uzmanības centrā, pēc V. Klīves domām, bija divi pamatjautājumi: 1) laikmeta traģiskas un kultūras dzīves apdraudējums; 2) latviešu tautas traģēdija.²⁰ Līdz ar to latviešu intelektuāļi, tostarp arī filosofi, atrodas nedaudz nomaļus no filosofiskajiem strāvojumiem (piemēram, eksistenciālisma idejām) pēckara Eiropā. „Filozofijai vajadzēja būt vairāk vai mazāk ideālistiskai, jo latviešiem vajadzēja cīnīties pret draudošo materiālisma vilni no Austrumiem. [...] Vērtībām vajadzēja būt absolūtām, jo mūs gaidīja ilga un grūta cīņa. Nacionālā audzināšana varēja balstīties tikai ideālisma ievirzē.”²¹ Situācija vēl sarežģītāka kļuva pēc latviešu izceļošanas no Vācijas 1949.–1951. gadā, jo daļa filosofu nonāca zināmā mērā divkāršā izolācijā. Vienā ziņā šī

izolācija bija saistīta ar to, ka visumā trimdas situācija nebija labvēlīga augsne filosofisko ideju iesakņošanai un tālākai attīstībai divu pamatiemeslu dēļ. Pirmais iemesls – pašas trimdas mentalitāte, kuru raksturo pastāvīga kultūras apdraudētības izjūta, un situācijas filosofisks izvērtējums un/vai filosofiski kritiska attieksme var to tikai padziļināt. „Vispār kritiska domāšana nebija cieņā. Filozofiskas nostādnes izraisīja aizdomas. No latvieša sagaidīja „stingru un nelokāmu stāju”, bet nevis jautājumu prasīšanu.”²² Otrais iemesls – konservatīvisms jeb neuzticēšanās jauniem darbiniekiem. Īsumā sakot, ja arī filosofi turpināja savu profesionālo un akadēmisko darbību, tad tā bija pilnīgā atrautībā no trimdas intelektuālajām aktivitātēm. „Daudzi latvieši rakstīja darbus filozofijā, bet tie nebija domāti latviešu kultūras ietvaros. Tie it kā „neattiecās” uz mums, uz mūsu problēmām...”²³

Savukārt otrais atsvešinājuma loks saistīts ar filosofisko savrupību, proti, ar atrašanās ārpus mītnes vietas filosofiskām tradīcijām – analītiskās filosofijas, neopozitīvisma, pragmatisma angļiski runājošās zemēs (ASV, Kanādā, Lielbritānijā un Austrālijā), kur uzsvars tiek likts uz konkrētu problēmu risināšanu, nevis aptverošu metafizisku sistēmu veidošanu vai, pretēji tam, subjektivitāti un iracionālismu. Citiem vārdiem sakot, atšķirās pamatievirzes, jo no Latvijas emigrējušie domātāji pārstāvēja filosofijas ontoloģisko jeb kontinentālo, tas ir, vācu un franču domāšanas modeli. „Arī viņu mācību iestādes, lai gan kvalitatīvi labas koledžas, nebija filozofiski nozīmīgas. Angļu-amerikāņu filozofiskajai auditorijai tie lielā mērā palika sveši, un tikai retais par tiem ir dzirdējis. Lielajos (Amerikas vai starptautiskajos) kongresos tie praktiski neparādījās.”²⁴

Līdz ar to nākamā filosofu (piemēram, Gunārs Tomsons Kanādā, Visvaldis Klīve Amerikas Savienotajās Valstīs, Jānis Ozoliņš Austrālijā) paaudze izglītojusies analītiskās filosofijas ietvaros, un interesanti tas, ka franču filosofijas līnija tiek turpināta literatūrkritiskos sacerējumos (Kārlis Račevskis ASV raksta par Mišelu Fuko, bet Izabella Cielēna Zviedrijā – par Albēru Kamī). Tas noved pie loģiska jēdziena „filosofija trimdā”

paplašinājuma, t. i., pie nepieciešamības runāt par filosofisko ideju vēsturi.

Projekta meti

Nobeigumā jāatgriežas pie būtiskiem jautājumiem, kas tika uzdoti šī raksta sākumā, proti, pie jautājumiem par izklāsta formu un autoru izvēles kritērijiem. Šķiet, šajā gadījumā visproduktīvākā būtu antoloģijas modeļa izvēle, līdzīgi, kā tas īstenots LU Filozofijas un socioloģijas institūta izdevumā *Ideju vēsture Latvijā* (zinātniskā redaktore Ella Buceniece). Savukārt aplūkojamo autoru laukā iekļaujas gan akadēmiskie filosofi – dažādu ārzemju augstskolu mācītāji, monogrāfiju un zinātnisku rakstu autori, gan tie pētnieki, kuru darbība tā vai citādi ir filosofiski ievirzīta. Vienojošais princips jeb „sociālais notikums” (M. Fuko izpratnē) šajā gadījumā ir nevis emigrācijas fakts, bet drīzāk gan atgriešanās Latvijas intelektuālajā apritē.

Ņemot vērā kritiskā skatījuma, ideju arheoloģijas, ģenealoģijas un topogrāfijas (intelektuālā kartējuma) jēdzienus, trimdas filosofiskām idejām veltītās grāmatas struktūra veidojas šāda:

- Ievads. Kritiskā latviešu filosofisko ideju ģeogrāfija – vietas, tēmas un cilvēki
- Akadēmiskā filosofija
- Filosofija un literatūra
- Filosofija un reliģija
- Filosofija un kultūrteorijas
- Nobeigums. Kontūrkarte

Katrā no šīm sadaļām iekļaujas interpretējošas, idejiski, tematiski un biogrāfiski ievirzītas esejas par autoriem, bibliogrāfijas, kā arī iepriekš latviski nepublicētu darbu fragmenti un/vai intervijas ar pašiem aplūkojamiem autoriem. Šādi strukturēta antoloģija varētu būt ne tikai informatīvs materiāls, bet sniegtu arī noteiktu skatījumu uz vēsturi, tās procesiem un garīgās dzīves ainavu (gan Latvijā, gan ārpus Latvijas). Svarīgi, lai šo ainavu varētu aizvien papildināt un salīdzināt ar citu pētnieku veikto valsts programmas *Letonika* ietvaros (Teodors Celms, Pauls Jurēvičs, Staņislavs Ladusāns u. c.), jo kopaina var rasties tikai daudzu pētnieku sadarbības rezultātā.

VĒRES

- ¹ Tā, piemēram, šeit var minēt Herolda Blūma pārlasīšanās karti, kur viņš izmanto kartējumu revizionistiskās lasīšanas sešu pakāpju aprakstīšanai no sākotnējā teksta nolieguma līdz tā pakļaušanai un iekļāvumam jaunā oriģinālā interpretācijā (Bloom, H. A. (2003) *Map of Misreading: With a New Preface*. Oxford : Oxford University Press). Tāpat karte un kartējums kā virtuālā un reālā, ķermeniskā un telpiskā/sociālā/politiskā prezentācijas un reprezentācijas attiecinājumi spēlē nozīmīgu lomu Žila Delēza un Fēiksa Gvatari filosofijā (Deleuze, G.; Guattari, F.; Massumi, B. (1987) *Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis : Minnesota University Press)
- ² Jackson, P. (1989) *Maps of Meaning*. London : Unwin Hyman
- ³ Cosgrove, D. (2005) Mapping/Cartography. *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*. London, New York : I. B. Tauris, 32
- ⁴ Fortier, A.-M. Diaspora. *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*. London, New York: I. B. Tauris, 182
- ⁵ Racevskis, K. (1983) *Michel Foucault and the Subversion of Intellect*. Ithaca, NY: Cornell University Press; Racevskis, K. (1998) *Modernity's Pretenses: Making Reality Fit Reason from Candide to the Gulag*. Albany, NY : State University of New York Press; Racevskis, K. (1993) *Postmodernism and the Search for Enlightenment*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia; Racevskis, K. (ed.) (1999) *Critical Essays on Michel Foucault*. New York : G. K. Hall; Račevskis, K. (2003) *Mišels Fuko, apziņa un valodas esamība*. Rīga : Zinātne
- ⁶ Foucault, M. (1972) *The Archaeology of Knowledge*. London : Tavistock, 4
- ⁷ Bunkše, E. V. (2000) *Sirēnu balsis: Ģeogrāfija kā cilvēcīga erudīcija: Bērklījas ainavu skola*. Rīga: Norden AB; Bunkše, V. A. (2007) *Intīmā bezgalība*. Rīga : Norden AB
- ⁸ Klīve, V. (1991) Atskats uz filozofiju un teoloģiju trimdā. *Filozofija un teoloģija: Rakstu krājums*. Rīga : LZA Filozofijas un socioloģijas institūts, 6–10
- ⁹ Ozoliņš, J. (2004) Latviskā identitāte Austrālijā. *Filozofija*, 4, 178–191
- ¹⁰ Cielēna, I. (2001) Trimda – dzīve un literatūra. *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 21. maijs; Cielēna, I. (2001) Latviskā identitāte Albēra Kamī zemē. *Literatūra un Māksla Latvijā*, 5. jūl.
- ¹¹ Klīve, V. (1995) *Ticības ceļos: Īsa reliģiju vēsture: Eksperimentāls mācību līdzeklis*. Rīga : Zinātne; Klīve, V. (1996) *Godrības ceļos: Īss ievads Rietumu filozofijā: Eksperimentāls metodisks līdzeklis*. Rīga: Zinātne; Klīve, V. (1998) *Rīcības ceļos: Ētikas vēsture ar atskatu uz Kristīgās ētikas pieredzi*. Rīga : Zinātne
- ¹² Cielēna, I. (2001) Pārtašanās caur atsvešināšanos. *Kultūras Fonda Avīze*, 11. aug.; Cielēna, I. (1990) Eksila tēma Albēra Kamī literāros darbos. *Grāmata*, 11, 23–26; Cielēna, I. (1991) Iniciācijas ritu simbolika modernajā franču literatūrā, it īpaši Albēra Kamī darbos. *Grāmata*, 10, 78–81
- ¹³ Rozītis, J. (2005) *Displaced Literature: Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*. Stockholm : Stockholm University
- ¹⁴ Pēc autora domām, šāda gravitācijas centra pārvietojumam ir trīs pamatiemesli: 1) lielākā daļa rakstnieku atrodas ārzemēs; 2) zaudējuma un trimdas sajūta liek viņiem aktīvi strādāt pie tradīcijas saglabāšanas; 3) kavēkli literatūras attīstībai Latvijā.
- ¹⁵ Turpat, 22
- ¹⁶ Turpat
- ¹⁷ Cielēna, I. (1996) Eksila tēma Alberta Kamī literāros darbos. *Grāmata*, 11, 23
- ¹⁸ Turpat, 25
- ¹⁹ Vāciski iznākusi Paula Jurēviča grāmata, kas veltīta Anrī Bergsona filozofijai (Jurevics, P. (1949) *Henri Bergson*. Freiburg : Verlag Karl Albert). 1946. gadā Eslingenas nometnes apgādā *Grāmatu draugs* publicēts viņa darbs *Idejas un īstenība*
- ²⁰ Klīve, V. (1991) Atskats uz filozofiju un teoloģiju trimdā. *Filozofija un teoloģija: Rakstu krājums*. Rīga : LZA Filozofijas un socioloģijas institūts, 7
- ²¹ Turpat
- ²² Turpat, 8
- ²³ Turpat
- ²⁴ Turpat, 7

APSKATI

RŪPĪGI UN PAMATĪGI

Arnis Vīksna

Krietnu dāvanu studentiem, skolotājiem, zinātniekiem un ikvienam latvietim sagatavojusi Latvijas Universitātes docente Sarma Kļaviņa (Kļaviņa, S. *Latviešu valodas pētnieki: No klaušu laikiem līdz savai valstij: Darbu izlase*. Rīga : RaKa, 2008. 288 lpp.). Savu mūžu viņa veltījusi latviešu valodai, un dāvana ir rakstu kopojs par latviešu valodas pētniekiem, kas autores iecerē varētu kalpot par pamatu latviešu valodniecības vēsturei. Ja šādu fundamentālu ieceri salīdzinātu ar namu, tad Sarmas Kļaviņas pienesums ir ugunsdroši ķieģeļi, kas liekami cits uz cita blakām jau agrāk citu pētnieku sanestiem. Vajadzīga tikai stipra java kopā saturēšanai.

Izlasē apvienots pusotrs desmits rakstu (pētījumu), kas dalīti trīs nodaļās ar priekšvārdu, pēcvārdu un pielikumu. Teksta kopumu veido lielākoties jau agrāk publicēti, periodikā un krājumos izkaisīti raksti, un autorei, reizē arī kārtotājai, nācies papulēties, lai radītu vienotu noskaņu, jo dažādos laikos tapušiem publicējumiem izvirzītas atšķirīgas prasības, turklāt vietām neizbēgama kļuvusi atkārtotāšanās, kas tomēr nerada vienmuļības iespaidu, drīzāk gan vēlreiz akcentē kopsakarībās nepieciešamo. Grūtāk gan noprotams, kālab divos rakstos latviešu un vācu valodā lappusēm atkārtots viens un tas pats, jo nebūtu ticams, ka autore nerēķinātos ar pietiekami kvalificētu lasītāju. Tāpat nenāktu par sliktu, ja izlasē būtu ievēroti vienoti citēšanas un bibliogrāfisko norāžu principi, bet savilkumi svešvalodā doti nevis dažiem, bet visiem rakstiem jeb krājumam kopumā. Labi noprotams, kāpēc tā noticis, bet tikpat

labi varētu izdarīt arī nepieciešamās izmaiņas, kas ikvienam autoram dzīves laikā nekad nav tikušas liegtas.

Pirmās nodaļas varoņi jeb „neiebraukta ceļa gājēji” ir Juris Bārs (1808–1879), Augusts Bīlenšteins (1826–1907), Kaspars Biezbārdis (1806–1886) un Kārlis Mīlenbahs (1853–1916) sarakstē ar čehu valodnieku Josefu Zubatiju (1855–1931). Par katru no viņiem pateikts kas jauns – gan noskaidrotas kādas mazāk zināmas vai nezināmas biogrāfijas detaļas, gan arī salikti pareizi akcenti katra ieguldījumam valodniecībā. Liekas, visnepelnītāk ticis piemirsts J. Bārs, un pētniece patiešām atklājusi jaunus datus par viņu arhīvā, taču atstājusi vietu dažiem precizējumiem. Piemēram, J. Bāram bija piecas meitas (15. lpp.), bet netiek pieminēts agri mirušais dēls. Savukārt par studiju ieilgumu Tērbatā un iespējamām ietekmēm nenāktu par jaunu papētīt studenta lietu (Igaunijas Valsts vēstures arhīvs, 402. fonds, 2. apraksts, 697. lieta), kas nebūt nav tik grūti izdarāms.

Otrās nodaļas virsraksts, kur par „zinātnes šūpuli” tiek nosaukta nevis akadēmiska institūcija (piemēram, universitāte, kā tam parasti vajadzētu būt), bet gan mūsdienu izpratnē sabiedriska, nevalstiska organizācija – Rīgas Latviešu biedrība –, tas ir attaisnojami, ja ievērojam tradicionālo uzskatu, ka sava valoda jāpētī pašiem. Lai gan vācbaltiešus par svešiniekiem uzskatīt nevajadzētu; un autore jau iepriekš cildinošus vārdus veltī A. Bīlenšteina, kuru skarbi noniecināt centušies mūsu pašu nevēlētās – revolucionārie ļaundari. Šai nodaļā daudz publicēti arhīva dokumenti,

centrālo vietu ieņem K. Mīlenbahs un vārdnīcas gatavošana, stingri dokumentāls pamats ir arī Pēterburgas zinātnieka Eduarda Voltera (1856–1941) atbalsta aplūkojumam pazīstamākajiem latviešu valodniekiem.

Trešā nodaļa, kas nosaukta *Savā valstī*, aptver piecus rakstus un apskata Latvijas Universitātes valodnieku darbību, par „valodas parlamenta prezidentu”, protams, definējot Jāni Endzelīnu (1873–1961), bet savu vietu atvēlot arī mazāk zināmiem „deputātiem”: Annai Ābelei (1881–1975), Edītei Hauzenbergai-Šturmai (1901–1983) un Alvilam Augstkalnam (1907–1940).

Krājuma pēcvārdu Sarma Kļaviņa, aplicinot savu pilsonisko stāju, veltī latvietībai,

latviskumam, lingvistiskās identitātes saglabāšanai.

Pielikumā sniegti biogrāfiski dati un fotoattēlu izlase par autori pašu, kā arī viņas bibliogrāfija (publikācijas, raksti enciklopēdijās, sastādītie, rediģētie un recenzētie darbi, tulkojumi, intervijas un sarunas, kā arī raksti par docenti Sarmu Kļaviņu), pavisam 269 nosaukumi; sastādītājas Dita Tretjakova un Renāte Visocka.

Darbu izlase kopumā veidota rūpīgi un pamatīgi, ar pacietību un mīlestību. Tādēļ labi noprotams, kālab 2009. gada 7. maijā docente Sarma Kļaviņa ievēlēta par Latvijas Zinātņu akadēmijas *Dr. philol. honoris causa*. Labs darbs, kas padarīts.

SEN VAJADZĪGA, JAUNA ŽURNĀLISTIKAS MĀCĪBU GRĀMATA

Andris Straumanis

Viskonsinas Universitāte Riverfolsā (*University of Wisconsin – River Falls*)

Mazliet grūti ticēt, ka līdz šim Latvijā latviešu valodā nebija izdota visaptveroša mācību grāmata par žurnālistiku. Aplūkojot ar žurnālistiku saistītos studiju kursu aprakstus Latvijas Universitātē un citās augstskolās, bieži vien redzam, ka studentiem pēc informācijas jāsmeļas grāmatās, kas izdotas ASV vai Lielbritānijā, – un dažas no tām ir stipri novecojušas. Beidzot pie studentiem varēs nonākt Aināra Dimanta un Stefana Rusa-Mola (*Stephan Ruß-Mohl*) *Žurnālistika: Mācību un rokasgrāmata* (Rīga : Biznesa augstskola *Turība*, 2009, 382 lpp.).

Grāmata, kas ir S. Rusa-Mola 2003. gadā Vācijā izdotās *Journalismus: Das Hand- und Lehrbuch* papildināta versija, sniedz plašu pārskatu par žurnālistikas pienākumiem un redakcijas darbību. Mācībspēks vai students grāmatā *Žurnālistika* atradīs satura secību, kas līdzinās citām žurnālistikas mācību grāmatām, proti, nodaļas par žurnālistikas lomu sabiedrībā un tās nākotnes prognozi, par žurnālistu „darbarīku kastī”, par žurnālistikas procesu no tēmu izvēles līdz publikācijai,

par redakciju, par ētiku u. c. kvalitātes jautājumiem.

A. Dimants, asociētais profesors Biznesa augstskolā *Turība*, vairākus gadus savos kursos lietojis Aivara Ruņģa *Reportiera rokas grāmatu: 6 k*, kas trimdā izdota 1971. gadā Čikāgā. A. Ruņģis trimdas latviešu žurnālistiem piedāvāja ievadu reportiera metodikā pēc amerikāņu receptes, tajā starp pamata jautājumiem, uz kuriem būtu jāuzzina atbildes par jebkuru notikumu, ir „6 k” – kas, ko, kad, kur, kāpēc un kā (angliski *5 W's and H* jeb *who, what, when, where, why and how*). Lai gan daudz no tā, ko sniedza A. Ruņģis, ir derīgs joprojām, mediju pasaule pēdējos 38 gados, protams, ir mainījies un sen vajadzēja jaunu mācību grāmatu. A. Ruņģa rakstītais tagad drīzāk noderētu vēsturniekiem, jo *Reportiera rokas grāmata* ir arī sava laikmeta mediju kritika par latviešu trimdas presi.

Žurnālistika nav vienīgā Latvijā izdotā grāmata latviešu valodā par medijiem vai arī konkrēti par žurnālistiku. Nevar nepieminēt

Sergeja Kruka *Radiožurnālistiku*, kas izdota 2005. gadā, taču, kā nosaukums atklāj, tajā ir pamācība tiem, kam interesē sniegt ziņas ēterā. A. Dimanta un S. Rusa-Mola *Žurnālistika* piedāvā plašāku skatu uz profesiju, lai gan ar manāmi lielāku uzmanību drukātai presei.

Studējošajiem ir svarīgi zināt, ka gan A. Dimants, gan S. Russ-Mols ir strādājuši žurnālistikā, tas viņiem ļauj kuplināt savas teorētiskās zināšanas par komunikāciju ar praktiķu pieredzi. A. Dimants ir darbojies laikrakstos *Diena*, *Lauku Avīze*, *Fokuss*, kā arī Latvijas Televīzijā. Savukārt S. Russ-Mols, komunikācijas zinātnes profesors Lugaņo universitātē – Šveices itāliešu universitātē (*Università della Svizzera italiana*), par žurnālistu ir strādājis Šveices laikrakstā *Neue Zürcher Zeitung*, kā arī vācu medijos. Abi ir studējuši Vācijā un ASV, kas ļauj autoriem papildināt savu grāmatu ar vairākiem piemēriem no dažādu valstu laikrakstiem.

Žurnālistika ir domāta kā ievads un ieskaits profesijā. A. Dimanta un S. Rusa-Mola grāmata var noderēt arī tiem, kam žurnālistika interesē nevis kā iespējamā nodarbošanās, bet kā saziņas līdzeklis ar savu īpašu nozīmi sabiedrībā. Priecē tas, ka autori atraduši labu līdzsvaru starp komunikācijas teoriju un praktisko žurnālistiku, paskaidrojot ne tikai, kā darboties šajā profesijā, bet arī kā un kāpēc šī nodarbošanās tiek ietekmēta. Katra grāmatas sadaļa beidzas ar noderīgiem padomiem iesācējiem, kā arī ar ieteicamās literatūras un padziļinātas zinātniskās literatūras sarakstiem.

Pirmajā nodaļā *Masu mediji sabiedrībā* tiek apskatīta žurnālista loma sabiedrībā, sabiedrisko attiecību ietekme uz žurnālistiem, mainīgās tehnoloģijas utt. Neskatoties uz lielām pārmaiņām medijos, it sevišķi dienas avīzēs, kas tagad cīnās ar strauju lasītāju skaita un reklāmas apjoma lejupslīdi, žurnālistika joprojām ir populāra starp studēt gribētājiem, tāpēc labi, ka autori nelolo cerības par labām algām un vieglu darba tirgu, bet iesaka apgūt specifisku kompetenci un gatavoties uz reportiera darbu vietējā presē kā ziņu redaktoram vai līdzīgā neievērojamā amatā.

Otrajā nodaļā *Žurnālistikas darba līdzekļi* autori stāsta par žurnālistikas

žanriem – ziņas, reportāža, viedokļi, intervijas un jauktie žanri, kā, piemēram, portreti un nekroloģi. Te atrodam paskaidrojumu par klasisko „ziņu piramīdu” (angliski to sauc par *inverted pyramid*, bet A. Ruņģis savā rokasgrāmatā to dēvēja – „piltuves veida reportāža”), kas katram žurnālistam būtu jāiemācās, lai gan modernā žurnālistika no tās bieži arī novirzās. Te būtu noderējis pilnīgāks skaidrojums – vairāk detalizētu piemēru. Studentiem pie šīs rakstu veidošanas kādreiz ir grūti pierast, jo tā atšķiras no ierastās stāstījumu uzbūves ar to, ka kulminācija parasti atrodama jau pirmajā rindkopā.

Tālāk autori apskata jautājumu par objektivitāti, pareizi norādot: „Par to, vai objektivitāte vispār ir sasniedzama, no laika gala strīdas ne tikai zinātnieki, bet arī praktiķi.” (64. lpp.) Piedāvātais Gintera Benteles (*Günter Bentele*) objektivitātes modelis ir visai interesants, jo par to diez vai kāds lasīs ASV izdotajā žurnālistikas mācību grāmatā, taču autori arī piebilst, ka šajā gadījumā ir grūti apvienot teoriju ar praksi.

Autori pieskaras arī valodai un tās lietošanai žurnālistikas vidē, aplūkojot gan saprotamību, gan problēmas ar manipulāciju. Piemēri no neseniem rakstiem Latvijas presē palīdz lasītājam saprast, kādu lomu spēlē vārdu izvēle.

Noderīga ir sadaļa par statistiku, jo žurnālisti diemžēl ir slaveni ar savu vājumu šajā jomā. Te redzam, cik svarīgi žurnālistam ir saprast skaitļu nozīmi un pasniegt to ziņu patērētājiem saprotamā veidā. Te gan starp padomiem iesācējiem būtu labi atgādināt dažas formulas, piemēram, kā aprēķināt procentus.

Trešajā nodaļā *Žurnālistikas darba procesi* A. Dimants un S. Russ-Mols skaidro radošo procesu, kurā notikums kļūst par ziņu, par vērtēšanas sistēmu, kas nosaka, par ko un kā ir vērts ziņot.

Ceturtajā nodaļā *Redakcijas nodaļas un menedžments* lasītāji uzzinās par mediju uzņēmumu organizācijas struktūru. Žēl, ka uzsvars šeit ir uz dienas avīzēm, jo mazākos laikrakstos – kur arī daudzi jaunie žurnālisti nonāks – struktūra var būt daudz vienkāršāka. Derētu apskatīt arī jaunākos medijus,

interneta portālus, lai salīdzinātu redakcijas iedalījumus un vispārējo struktūru.

A. Dimants un S. Russ-Mols šajā nodaļā pievērš uzmanību arī redakcionālajam mārketingam, nekavējoties norādot: „Dažam labam ilggadējam redaktoram vēl arvien mati ceļas stāvus,” – dzirdot šos atslēgas vārdus (257. lpp.). Varbūt tā ir utopiska domāšana, taču žurnālistam nevajadzētu raizēties par mārketingu, jo ziņas vērtību nosaka process, ko labi sapratīs pieredzējis žurnālists. Tomēr jāatzīst, ka bez mārketinga jebkura redakcija nespēs izdzīvot, – un šodien tas ir būtisks jautājums.

Pēdējā nodaļa *Ārējā ietekme iepretī personiskajai atbildībai* varētu būt svarīgākā šajā grāmatā. Ja autoriem varu izteikt kādu lielāku kritiku, tad par to, ka sadaļas par mediju

ētiku un tiesībām ir atstātas kā pēdējās. Laikmetā, kad mediju ietekme uz sabiedrību tiek asi vērtēta no visām pusēm, kad joprojām dzirdam par mēģinājumiem ierobežot preses brīvību un kad žurnālistu ētiskums bieži tiek turēts aizdomās, jājauc, vai nebūtu labāk par ētiku un tiesībām stāstīt sākumā. Bet tas nav tikai šīs mācību grāmatas trūkums, jo līdzīgas ir arī citas, tikpat kā pēc formulas. Vismaz labi, ka ar šiem jautājumiem iepazīstamies arī citās grāmatas *Žurnālistika* nodaļās.

Varam cerēt, ka *Žurnālistika* ir tikai iesākums un ka drīzumā varam sagaidīt vēl citas, izsmeļošākas mācību grāmatas latviešu valodā par žurnālistiku. Ļoti noderētu sīkāk apskatīt informācijas vākšanas metodes, pētniecisko žurnālistiku, *online* (tiešsaistes) žurnālistiku un fotožurnālistiku.

ALEKSIS DREIMANIS – DZĪVA LEĢENDA KVARTĀRĢEOLOĢIJĀ

Aleksim Dreimanim – 95

Vitālijs Zelčs

LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte

Anto Raukass (*Raukas*)

Tallinas Tehniskā universitāte, Ģeoloģijas institūts

Žurnāla *Akadēmiskā Dzīve* redakcijas kolēģijas loceklis Aleksis Dreimanis, dzimis un uzaudzis Latvijā, pieder pasaules kvartārpētnieku kopienai un ir viens no tās neapšaubāmiem līderiem. Viņa idejas par seno un mūsdienu ledāju radītajiem veidojumiem – nogulumiem, deformācijām un reljefa formām, it īpaši mūrēnas nogulumiem (angļu val. *till*), – ir iekļautas daudzās monogrāfijās, zinātniskos žurnālos un mācību

Aleksis Dreimanis

grāmatās. Viņa radītais zinātniskais mantojums, bet it īpaši personība, ir plašāka apcerējuma vērtā. Izrādot dziļu cieņu viņa zinātniskajam veikumam un personībai, savu kolēģu un daudzo skolnieku vidū A. Dreimanis tiek saukts par *Mister Till* (Hicock, Menzies 2000). Pat ļoti bargajās Otrā pasaules kara dienās un smagajā padomju okupācijas laikā viņš saglabāja optimismu un bija pārliecināts, ka kādu dienu Latvija atkal būs brīva no

totalitārisma. Viņa aizrautība un optimisms ir iedvesmojuši ne tikai universitātes studentus, bet arī dažādu paaudžu pētniekus saliedējuši kopējam darbam. Arī mēs abi esam viņa audzēkņi un talanta cienītāji. Zinātnisko spriedumu loģika un korektums, detālas lauka studijas, ko papildina laboratorisko analīžu dati, vienmēr ir bijušas A. Dreimaņa zinātnisko secinājumu pamatā. Aleksis ir tolerants pret citu izteiktajiem viedokļiem. Viņš ir godīgs cilvēks un patiess zinātnieks. Viņa entuziasms, enerģija un dzīves gudrība, apvienota ar daudzu valodu zināšanām, ir unikāla un reta parādība mūsdienu zinātnieku sabiedrībā.

Būdams 21 gadu vecs, A. Dreimanis publicēja pirmo zinātnisko rakstu, un pašlaik viņa zinātniskā karjera ir krietni iesniegusies astotajā gadu desmitā. Ir grūti noteikt viņa nozīmīgāko publikāciju, un drīzāk tās ir vairākas publikāciju kopas, veltītas kvantitatīvo likumsakarību atspoguļojumam starp ledāja nogulumu litisko sastāvu un pamatiežu ģeoloģiju, kas ļāva detalizēti noskaidrot morēnas nogulumu veidošanās vides apstākļus un stratigrāfiju, kā arī izstrādāt līdz šim pilnīgāko morēnas nogulumu klasifikāciju, kura ir aktuāla arī mūsdienās – 20 gadus kopš tās publicēšanas.

Vēl būdams Latvijas Universitātes 3. kursa students, viņš Daugavas stāvkrastos pie tēva lauku mājām Daugmales Tomēniem atklāja vairākas dažāda vecuma morēnas nogulumu slāņkopas, kas bija pakļautas aktīvā ledāja deformējošajai iedarbībai. Jau tad viņš apzinājās ledāja nogulumu un glaciostruktūru veidošanās sarežģītību un vairākus gadus desmitus pirms dāņu pētnieka Asgera Bertelsena morēnas uzkrāšanās procesa izpētē praktiski izmantoja kinetostratigrāfijas principu, ko daudz vēlāk pagājušā gadsimta beigās, precizējot Bertelsena doto apzīmējumu, nosauca par trīsdimensionālās kinetoarhitektūras principu. Pētījumu rezultātus un secinājumus augsti novērtēja viņa skolotājs un alpīno struktūru ģeologs profesors Ernsts Krauss, kas ieteica darbu noteikti publicēt. Un tā 1935. gadā tapa pirmā publikācija latviešu valodā par ledāja radītajām deformāciju struktūrām jeb glaciotektoniku, kas pagājušā gadsimta divdesmito gadu beigās sāka izvērsties par aktuālu kvartārģeoloģijas

pētījumu virzienu Ziemeļu puslodē. Tā bija viena no pirmajām publikācijām pasaulē, kurā glaciotektoniskās parādības tika analizētas saistībā ar morēnas nogulumu stratigrāfiju. Vēlāk, jau kā profesors Rietumu Ontārio Universitātē (*University of Western Ontario*) Kanādā, viņš atklāja līdzīgus griezumus Eri un Ontārio ezeru stāvkrastos un izstrādāja pasaulē pazīstamās klasiskās Ziemeļamerikas Lielo ezeru reģiona pēdējā apledošanas stratigrāfiskās shēmas.

Pasaulē profesors A. Dreimanis kļuva ļoti slavens, aktīvi iesaistoties Starptautiskās kvartārpētniecības savienības (*INQUA – International Association for Quaternary Research*) darbībā un vadot tās Ledāja nogulumu ģenēzes un litoloģijas komisiju (Hicock, Menzies 2000). Šī komisija kvartārpētnieku vidū labāk ir pazīstama kā Alekša komisija (Raukas, Zelčs 2004). Komisijas darbā viņš uzaicināja pārstāvjus no 32 valstīm. Būdams zinošs ledāja nogulumu detaļo pētījumu rezultātos Baltijas reģionā, viņš īpaši rūpējās, lai PSRS pārstāvju vidū būtu Igaunijas, Latvijas un Lietuvas pārstāvji. Baltijas valstu un Skandināvijas zinātniekus viņš virzīja par darba grupu vadītājiem, tādējādi sekmējot šī reģiona zinātnieku izaugsmi un sadarbības nostiprināšanu ar Ziemeļamerikas pētniekiem. Viņš aizrautīgi organizēja starptautiskas konferences, seminārus un lauka simpozijus ar mērķi, lai zinātnieki varētu pabūt dažādos reģionos un iepazīties *in situ* ar ledāja nogulumu veidošanās procesiem atšķirīgos apstākļos, dalīties savos meklējumos un idejās, kā arī pieredzē par nogulumu laboratoriskās izpētes metodēm. Pa jokam novērtējot zinātniskos pasākumus no mūsdienu globālās sasilšanas cēloņsakarību viedokļa, droši vien varētu teikt, ka nogulumu atsegumu attīrīšanā, diskusijās un rezolūciju pieņemšanā patērētā enerģija, pārvērsta siltumenerģijā, varētu daļēji izkausēt nelielu mēreno platumu grādu kalnu šūdoni.

Lielākā daļa A. Dreimaņa zinātnisko pasākumu bija ļoti nozīmīgi starptautisko sadarbības projektu un zinātnisko koncepciju attīstībā. Pēc triju Austrumbaltijas valstu neatkarības atgūšanas viņš ir aktīvi piedalījies *INQUA* Apledojumu komisijas Peribaltijas darba grupas un „Baltijas kvartāra draugu”

apvienības lauka simpozijos. Simpozijā 1998. gadā viņš demonstrēja, cik sarežģīti ir noteikt ledāja kustības virzienu, izmantojot morēnas oļu garenasis un ka šo problēmu var risināt, tikai izmantojot trīsdimensionālas kinetoarhitektoniskās rekonstrukcijas.

A. Dreimanis savos morēnas nogulumu pētījumos vienmēr ir izmantojis vairākus kritērijus (granulometrisko, litisko, minerālo un ķīmisko sastāvu, oļu garenasu linearitāti, tekstūranalīzi, glaciotektoniku un struktūru topogrāfisko izpausmi, notikumu stratigrāfiju, ģeotehniskās metodes, iespēju robežās dažādas nogulumu vecuma noteikšanas metodes). Viņa pētījumos šāda pieeja ir vērojama visas zinātniskās karjeras laikā. Daudzu valstu (Somijas, Zviedrijas, Igaunijas un PSRS) zinātņu akadēmijas un pētniecības iestādes ir uzaicinājušas viņu dalīties pieredzē vai pat litostratigrāfijas problēmu risināšanā. Igaunijā viņš atklāja skaidru atšķirību smalkā grants frakcijā starp augšējo un apakšējo morēnu *Rõngu* un *Karuküla* starpmorēnu nogulumu griezumam vietās. Viena no metodēm, ko A. Dreimanis 1939. gadā izstrādāja morēnas nogulumu 0,5–1,0 mm frakcijas izpētei stratigrāfijas mērķiem, vēlāk PSRS izdotajā ģeoloģiskajā literatūrā tika saukta par Dreimaņa metodi.

Jau skolas gados Aleksis aizrāvās ar dzejas rakstīšanu. Šī aizraušanās turpinājās arī studiju gados. To papildināja ainavu fotografēšana, interese par arheoloģiju, Latvijas seno piļu un pilskalnu apceļošana. Vienā no tiem – Daugmales pilskalnā – viņš atrada bronzas gredzenu, kas tagad pazīstams kā Nameja gredzens. Trīsdesmitajos gados viņš bija klasisks dabaszinātņu students ar labām zināšanām ģeoloģijā, botānikā, malakoloģijā un arheoloģijā – īsts kvartārpētnieks un K. Linneja skolnieks, kurš pats spēja veikt laboratoriskas analīzes, lauka pētījumus. Viņš uzsāka palinoloģiskos pētījumus 1938. gadā, bet jau 1942. gadā mācīja palinoloģiju Latvijas Universitātes Ģeoloģijas un paleontoloģijas institūtā. Vairāki viņa palinoloģiskie pētījumi tika publicēti, piemēram, par pēdējā leduslaikmeta beigu posma griezumu Biržu Audzēs (1939) un viduspleistocēna Elsteras–Zāles starpleduslaikmeta nogulumiem Ručavas apkārtnē (1943). Zināšanas palinoloģijā

tika izmantotas Sārnotes apmetnes vecuma noteikšanā (1947). Diemžēl lielākā daļa putekšņu diagrammu gāja bojā Otrā pasaules kara laikā. Viņš ir kvartāra veidojumu kartēšanas aizsācējs Latvijas rietumu un centrālajā daļā un ir sastādījis pirmo detaļo 1:25 000 mēroga kvartāra nogulumu karti. Tāpat viņš ir sagatavojis kvartāra minerālo resursu karti mērogā 1:300 000, ko papildina 444 ekonomiski nozīmīgu derīgo izrakteņu iegulu apraksts (1944).

A. Dreimanis bija pirmais, kurš Latvijā Lielā leduslaikmeta (pleistocēna) apledojuumu skaitu palielināja līdz trim (1943). Kad Latvija atguva neatkarību, viņš nolēma aktīvi piedalīties Latvijas kvartāra pētījumos un kopā ar O. Āboltiņu (1995), L. Kalniņu, S. Mūrnieci (2000), V. Zelču (1995, 1997, 1998, 2004 u. c.) ir sagatavojis veselu virkni zinātnisku un apskata rakstu starptautiskiem žurnāliem un kolektīvām monogrāfijām. Nozīmīgs apkopojums ir kopā ar O. L. Kārkliņu sagatavotā sadaļa par Latvijas ģeoloģiju izdevumam *Encyclopedia of European and Asian Regional Geology* (Eiropas un Āzijas reģionālās ģeoloģijas enciklopēdija) (1997). Svešumā viņš ir publicējis plašāku pārskatu *Latvijas ģeoloģija un derīgie izrakteņi* (1967).

Kā īstens Latvijas patriots viņš aktīvi piedalījies vairāk nekā 60 rakstu sagatavošanā *Latvju enciklopēdijas* izdevumiem Stokholmā un 35 rakstu sagatavošanā vēlākajos šīs enciklopēdijas izdevumos ASV laika posmā no 1950. gada līdz 1982. gadam un 1989. gadā. Kopā ar O. L. Kārkliņu sagatavoti latviešu, angļu un vācu ģeoloģiskie termini *Latviešu tehniskās terminoloģijas vārdnīcai* (1986), kā arī sastādīta glaciģēno terminu vārdnīca latviešu un vēl 20 pasaules tautu valodās pielikumā klasiskajam rakstam par morēnu ģenēzi un klasifikāciju (1989).

Neapšaubāmi, ka Aleksis Dreimanis ir viens no 20. gadsimta izcilajiem latviešiem. Viņš ir bijis militārais ģeologs Latviešu leģionā (1944–1945) un kā brīvprātīgais ir karojis frontē 1944. gada Ziemassvētku kaujās (Dreimanis 2008). No 1946. gada līdz 1948. gadam viņš bija mācībspēks Baltijas Universitātē Hamburgā un Pinebergā. Kopš 1948. gada līdz pat mūsdienām Aleksis Dreimanis ir devis izcilu ieguldījumu savas otrās

mītnes zemes – Kanādas – kvartārģeoloģiskajā izpētē un kvalificētu speciālistu sagatavošanā kvartārģeoloģijā. Viņa lieliski ilustrētās un ļoti pārdomāti izstrādātās lekcijas kvartārģeoloģijā ir klausījušies varbūt vairāki tūkstoši ģeoloģijas un ģeogrāfijas studentu Rietumu Ontārio Universitātē. Daudzas vieslekcijas ir lasītas citās Ziemeļamerikas un Eiropas universitātēs. Viņš ir vadījis maģistra darbus 28 studentiem. Viņa vadībā izstrādātas 15 doktora disertācijas. Viņš ir publicējis vairāk nekā 200 zinātnisko rakstu visietekmīgākajos zinātniskajos žurnālos un speciālajos rakstu krājumos. Jaunākais raksts, kas veltīts Tuppervilles mastodontiem, nupat kā publicēts ASV iznākošajā zinātniskajā žurnālā. Par savu izcilo darbu viņš ir saņēmis daudzus apbalvojumus, ir Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklis (1990), Latvijas Universitātes (1991) un Vaterlū Universitātes (1969) goda doktors un Rietumu Ontārio Universitātes (1980) emeritētais profesors (1980). Viņš ir Latvijas Ģeogrāfu biedrības (1990), Latvijas Ģeologu savienības (1991) un Latvijas kvartārpētniecības asociācijas goda biedrs (1998), Kanādas Ģeologu asociācijas (1995) izcilais biedrs, Kanādas Karaliskās biedrības biedrs (1979) un *INQUA* goda biedrs (1985). Apbalvots ar Helsinku Universitātes medaļu (1990), Kanādas Ģeologu asociācijas augstāko apbalvojumu – sera Viljama Edmonda Logana medaļu, Vācijas kvartārģeologu asociācijas Albrehta Penka medaļu (1988),

Kanādas Kvartāra asociācijas V. A. Džons-touna medaļu (1987), Triju Zvaigžņu ordeni (2003) un daudziem citiem apbalvojumiem.

Aleksis nāk no ilgdzīvotāju ģimenes. Viņa vectēvs Matvejs nodzīvoja izcili garu mūžu – 106 gadus, bet viņa tēvs, pazīstamais vēsturnieks Pēteris mira 92 gadu vecumā 1971. gadā. Māte Marta aizgāja viņšaulē 101 gada vecumā 1992. gadā. Sirsnīgi sveicot Aleksi viņa 95 gadu jubilejā, esam pārliecināti, ka viņš arī turpmāk savā izcili garajā dzīves mūžā nesamierināsies tikai ar ceļojumiem un dārza darbiem savas mīļotās sievas Anitas, meitu Māras un Aijas, mazbērnu Maijas, Metjū, Mārča un Andreja kompānijā, bet turpinās darboties latviešu kopienā un lielajā zinātnē. Mēs zinām, ka viņam ir daudzas jaunas idejas, kā arī virkne vēl nepabeigtu zinātnisku rakstu un populāru apcerējumu uz viņa uzticamā rakstāmgalda.

VĒRES

- Dreimanis, A. (2008) Latviešu ģeozinātņu darbinieki Rietumu zemēs no 1945. līdz 1990. gadam. *Akadēmiskā Dzīve*, 45, 120–137
- Hicock, S. H.; Menzies, J. (2000) Aleksis Dreimanis: a legacy in Quaternary science. *Quaternary Science Reviews*, 19, 1665–1676
- Raukas, A.; Zelčs, V. (2004) Aleksis Dreimanis – a living legend of the Quaternary. Zelčs, V.; Segliņš, V. (eds.) *International Field Symposium on Quaternary Geology and Modern Terrestrial Processes, Western Latvia, September 12 – 17, 2004: Abstracts of papers and posters*. Rīga : University of Latvia, 7–8

SEKOJOT PAŠPLŪSMEI: AUSTRUMAM 125 GADI

sav. **Žanis Valdmanis**,
akadēmiskās vienības *Austrums* Kanādas kopas vecākais*

Slavenais japāņu antropologs Tadao Umeseo norāda, ka vēsturiski Japāna vienmēr vairāk paveikusi, ja tā empīriskā un praktiskā veidā sekojusi pašplūsmei, nevis mēģinājusi darboties ar „aņņēmīgu nolūku”

un „noteiktu gribu”. Pēc viņa novērojuma: „Pat Meidzi (*Meiji*) revolūcijas laikā nebija skaidri mērķi; neviens zināja, kas notiks tālāk.” Šo praktisko pašplūsmi T. Umeseo dēvēja par ‘estētisko pašplūsmi’.

* Raksta pamatā ir runa *Austruma* 125. gadsvētkos Toronto Latviešu centrā.

Šī pašplūsmes ideja labi sakrīt ar evolūcijas un attīstības teorijām: veiksmīga attīstība pēc savas dabas ir brīva un nenoteikta – tai nav galamērķa. Ja novērtējam *Austruma* vēsturi, samērojot ar šo domu, redzam, ka *Austruma* ilgā pastāvēšana vairāk vai mazāk ir saistīta ar pašplūsmi, nevis ar apņēmīgu nolūku.

Lai gan sekot pašplūsmei izklausās viegli, veicināt vidi, kur tai var sekot praktiski un veiksmīgi, nav vienkārši; par to liecina mūsu izbrīns par 125 gadu pastāvēšanu – tā ir reta lieta. Tātad *Austruma* nākotne un turpmākā pastāvēšana ir atkarīga no attīstības un to vissekmīgāk veicināsim vidē, kur praktiskā veidā varēsīm sekot pašplūsmei.

Austruma saknes atrodamas 1883. gadā Maskavā, kur no latviešu lasāmiem vakariem atdalījās studenti un dibināja paši savu organizāciju, bāzētu uz studentu vakariem. Šī sākotnējā *Austruma* pamatidejas ir tikušas apzīmētas kā latvietība, akadēmiskums un draudzība. Ievērojiet, ka tie nav mērķi un pat kā principus tos var skaidrot ļoti plaši – to robežas nav noteiktas un tie mainās atkarībā no laikmeta, cilvēka utt. Taču latvietība, akadēmiskums un draudzība labi raksturo *Austrumu* arī šodien. Tātad var redzēt, ka šie jēdzieni ir bijuši pietiekami lokani, lai izturētu pārmaiņas 125 gados. Šīs idejas labi saskan ar pašplūsmi – to neierobežo, bet tomēr dod kodolu mūsu organizācijai.

125 gadu vēsturē var pamanīt vairākas reizes, kad *Austrums* ar nodomu vai nejauši ir izvēlēties turēties pie pašplūsmes. Pirmā atdalīšanās no lasāmiem vakariem noteica, ka studentu vakaru organizāciju vadīja studējošie, tātad organizācijas vadība regulāri un atkārtoti mainījās – nebija ilggadēju vadītāju, kas ierobežotu *Austruma* attīstību. Pēc gadsimtu mijas *Austruma* brīvību uzturēja divas nozīmīgas izvēles: lēmums neformalizēties par korporāciju, tā paturot vienkāršību un savu tradīciju īpatnību, un lēmums, ka organizācija nav un nebūs politiska. Neatkarības ceļš ir bijis grūtāks – daudzas korporācijas arī ir ilgi pastāvējušas, lietojot standartizētu organizācijas formulu, – bet ir devis austrumiešiem dziļu lepnumu, ka paveiktais ir darīts pašu spēkiem, par spīti daudziem šķēršļiem. Bezpolitiskums ir novērsis

organizācijas novecošanu, kad politikas untumi mainās. Tas arī ļāvis *Austrumā* biedroties cilvēkiem ar citiem uzskatiem un spējām – šī biedrība veicina jaunas idejas un pretdarbojas organizatoriskai apsūdošanai.

Brīvvalsts laikā varbūt bija visstiprākās tendences pret *Austruma* pašplūsmi. Visādos veidos formalizēja un ierobežoja *Austruma* organizāciju. Pat *Austruma* izturēšanās (salīdzinot ar agrākiem un vēlākiem laikiem) izliekas ļoti puritāniska vai dogmatiska. *Austrumam* sastādīja statūtus un noteikumus, biedriem bija gērbšanās un uzvedības reglamenti, izveidoja goda tiesas un formalizēja jauniešu audzināšanu. *Austrumam* izgudroja jaunus pamatprincipus: *Ar savu tautu, par savu tautu; Augt un dzīvot Latvijai; Vīrs un vārds; Darbs ceļ vīru; Ar tīrām rokām un skaidru sirdi; Draugs draugam; „Austrums” nav ‘darba birojs’* utt. Šīs idejas iepretim oriģinālajām pamatidejām izklausās kā mērķi, kurus sasniegt. Šajā laikā *Austrumā* parādījās arī savu laiku politiskā pareizība: latviskoja vārdus, dziesmas un simbolus, alkohola lietošana tika stingri ierobežota.

Atklāti sakot, *Austrums* Latvijas brīvvalsts gados neizklausās kā organizācija, kurā gribētu iestāties. Man ir grūti saskatīt, ka *Austrums* varētu ilgi turpināt tādā garā, – tas vai nu aizbaidītu jaunos biedrus, vai būtu sašķēlies, vai biedri pamazām apvaldītu ekstrēmās tendences. Šā vai tā – Otrais pasaules karš izjauca *Austruma* lielos plānus. *Austrums* kā formāla organizācija tika iznīdēta, un austrumieši – izkaisīti pasaulē. Karš nejauši, bet nepārspējami lika *Austrumam* atkal sekot pašplūsmei. Pēc kara trimdā dibināja vairākas *Austruma* kopas, un *Austrumam* no brīvvalsts laika modeļa bija stipri jāmainās, lai pielāgotos jaunajiem apstākļiem; lai pastāvētu, *Austrumam* bija atkal jāseko pašplūsmei.

Trimdas gados *Austrums* ir sekojis pašplūsmei. Reizi pa reizei ir izcēlušās nopietnas pārrunas par *Austruma* mērķiem, nākotni utt. Par spīti šīm debatēm un paziņojumiem, *Austrums* ir turpinājis sekot pašplūsmei un attīstīties bez sevišķi apņēmīgiem nolūkiem. Pēdējā laikā Kanādas kopai bija jāizlemj, vai turpināt uzturēt abus – *Austrumkalnus* un telpu Toronto Latviešu centrā – vai atstāt

vienu vai otru. Lai gan debates centrējās uz finansiāliem jautājumiem, man liekas, ka slēptā dziņa bija *Austruma* noskaņojums. Ir skaidrs, ka *Austrumkalni* daudz labāk veicina pašplūsmi, – tīri praktiskā ziņā mūsu darbība, uzvedība utt. bija ļoti ierobežota centra telpās, jo tās bija tikai viena istaba lielā namā ar tuviem kaimiņiem, ar citām grupām, ar kurām dalījām telpas, un vispārējiem likumiem. Turpretī *Austrumkalnos* varam būvēt un uzvesties daudz brīvākā garā.

Tad paliek jautājumi – kā veidot vidi, kur pašplūsme ir praktiska un veiksmīga? Un uz kurieni mūsu pašplūsme vedīs?

Praktiskai un veiksmīgai pašplūsmei ir vajadzīga nepārtraukta straume jaunu biedru, organizatoriska vide, kas labvēlīga jaunām lietām, un organizatoriska vide, kurā visi biedri piedalās.

Organizācijas, ieskaitot *Austrumu*, nespēj saglabāties bez nepārtrauktas straumes jaunu biedru. Vienmēr jāatceras, ka *Austrums* ir pastāvīgs process, bet ne statisks. Ir pašsaprotami, ka bez jauniem biedriem *Austrums* pazudīs. Bet jauni biedri ir nepieciešami arī citu iemeslu dēļ. Galvenokārt ar jaunajiem nāks vēl citi jauni biedri – viņiem ir citi paziņas, draugi un sakari, un tā var iesaistīt citus. Jaunie atnes arī jaunas idejas un citus uzskatus – nepieciešamas lietas veiksmīgai pašplūsmei. Visbeidzot, jaunie biedri var izjaukt iesakņotās attiecības starp esošajiem biedriem, tas veicina lokanību un ‘maisa gaisu’.

Nav īpaši svarīgs jauno biedru vecums – no pieredzes redzam, ka bieži vecākie ‘jaunie biedri’ ir visaktīvākie. Jaunieši pēc tradīcijas ir avots, kur smelt jaunus biedrus *Austrumam* un citām studentu organizācijām. Bet jauniešiem bieži ir grūti iejusties organizācijā, kur vairākums biedru ir stipri vecāki. Jauniešiem arī bieži nav pastāvīgas dzīvesvietas – tāpat pūles viņus iesaistīt *Austrumā* var būt liekas, ja viņi aizvācas uz pilsētu, kur *Austrums* nav aktīvs.

Cits iespējamais ‘jaunu biedru avots’ ir tie biedri, kuri ilgāku laiku nav piedalījušies. Tie jau zina, kas *Austrums* ir, un droši vien pazīst pārējos biedrus.

Praktiskai pašplūsmei ir nepieciešamas jaunas idejas. Tāpat *Austruma* videi ir jābūt

labvēlīgai jaunām idejām un aizsākumiem. Tādā vidē ikviens biedrs var iesākt jaunu pasākumu, nodarbību utt. un var sagaidīt atbalstu un entuziasmu no *Austruma* organizācijas un austrumiešiem. Labs improvizācijas teātris sniedz nelielu piemēru par šo vajadzību. Galvenā sekmīga improvizācijas teātra stratēģija: aktieri vienmēr piekrīt citu aktieru sāktajām idejām vai mājieniem un turpina tos. Tas ļauj improvizācijas teātrim spontāni un veiksmīgi attīstīties, nevis sabrukt. Tāpat organizācijas, kur biedri atbalsta citu idejas vai pasākumus, ir veiksmīgākas nekā tās, kur pārējie biedri uzsāktos darbus traucē vai citādi mēģina tos kavēt.

Jaunas idejas bieži maina organizāciju darbību, un to veicināšanai ir labi, ja vadošā filozofija ir minimizēt likumus un regulācijas. Pārāk vispusīgi likumi stipri ierobežo pašplūsmi, kā redzējām *Austrumā* brīvvalsts laikā.

Man liekas, ka pēdējā, grūtākā un pašlaik *Austrumam* vistrūkstošākā pašplūsmes vajadzība ir organizatoriskā vide, kur visi biedri piedalās – lielākā vai mazākā mērā, pēc savām spējām. *Austruma* vadībai ir grūti to veicināt, līdzdalībai ir jānāk no biedriem pašiem. Katram austrumietim ir jājūt atbildība piedalīties un piestrādāt. Šī ir centrālā problēma *Austrumā* un, protams, citās organizācijās. Mums katram ir kaut kā jāiemācās, ka tā ir parasta cieņa citam pret citu – mēģināt piedalīties pasākumos, un, ja nevar, tad to paziņot rīkotājiem.

Lai gan visiem biedriem būtu jāiemēģina piedalīties, šī piedalīšanās varētu būt lielākā vai mazākā mērā. Senais ķīniešu rakstnieks Laodzi (*Lao Tzu*) to labi paskaidrojis savā dzejolī *Pasaules radījumi*: „Starp pasaules radījumiem daži iet priekšā, daži seko; / Dažiem karsta elpa, kad citiem elpot auksti, / Daži jūtas sparīgi tieši tad, kad citi ir novārguši, / Daži lādē tieši tad, kad citi piegādā ..”

Kad visi piedalās pēc savām spējām, tas nodrošina caurmērā labu aktivitātes līmeni. Ja pārāk mazs skaits biedru ir aktīvi, ir drauds, ka viņi visi reizē kļūst novārguši un organizācijas darbība izbeidzas. Ir daudz grūtāk atsākt darbību nekā to vienkārši turpināt.

Viens veids, kā radīt vidi, kur visi piedalās, būtu veicināt daudzkodolīgumu mūsu kopā. Šis daudzkodolīgums jau daļēji pastāv, un tā ir laba lieta. Var viegli redzēt – ja biedri uzskata, ka *Austruma* sanāksmes ir vieta, kur satikties ar tuviem draugiem, viņi piedalās daudz labprātāk. Tomēr reti visi jūtas kā tuvi draugi ar citiem austrumiešiem. Bet, ja ir pašiem sava tuvo draugu grupa starp austrumiešiem, viņi jūtas gaidīti *Austruma* pasākumos, pat ja nav tuvus draugos ar visiem. Ja ir daudzi kodoli, tad tie droši vien atšķirsies savos raksturos, un tātad ir lielāka iespēja katram biedram atrast savu draudzību.

Kā tad izskatītos *Austrums* ar ideālu sekošanu pašplūsmei?

Ir jāpiesūta pie jauno biedru piesaistīšanas, veidojot vidi, kur visi austrumieši

regulāri piedalās. Ideālā nākotnē jaunie biedri paši sapratīs, ka viņiem ir atbildība iesaistīt *Austrumā* citus jaunus biedrus, regulāri piedalīties *Austruma* dzīvē un inicēt jaunus pasākumus vai idejas. Esošie austrumieši arī sapratīs šos pienākumus un atbildību un atbalstīs tos vai palīdzēs jaunajos pasākumos. Viņi veidos neformālas draugu grupas, mudinās cits citu piedalīties un aicinās jaunus austrumiešus piebiedroties.

Citādi nav jau daudz jāmaina – kā skaidrots, no 125 gadu vēstures *Austrums* iemantojis daudzas labas paražas un vidi, kur var sekmīgi sekot pašplūsmei: esam nepolitiska organizācija, kurai nav daudz likumu, kurai pieder pašai sava mītne un kuras biedri ir pārsvarā pretimnākoši jaunām idejām un pasākumiem.

SIETIŅIEŽA UZRUNAS AKMENS ATJAUNOŠANA

Ivars Pavasars, Aivars Markots

Šo akmens zīmi, kas apliecina Latvijas dabas skaistumu, uz Sietiņieža smilšakmens kraujas gleznainā Gaujas krastā 1927. gada 5. jūnijā uzstādīja akadēmiskā vienība *Lidums* savu otro Augsto svētku laikā. Līdumiešu iedibinātie Augstie svētki ir vēlākās Vienību savienības rīkoto Darba svētku aizsākums, kuru tradīciju kopš deviņdesmitajiem gadiem Latvijā rūpīgi turpina akadēmiskā vienība *Austrums* kā viena no toreizējās Vienību savienības dibinātājam.

Uzrunas akmens, kā tas nosaukts *Līduma* vēstures (Sirmajā) grāmatā, ir uzstādīts populārā tūrisma un apskates vietā Gaujas krastā – Sietiņieža klintīs Gaujas stāvā krasta augšmalā, apmēram 10 km lejpus Valmieras. Akmenī ir iekalti vārdi *Skaties uz skaisto Latviju un priecājies par to* – tik vienkārši un tieši vidzemnieciskajā praktiskumā. Taču tā noteikti nav tikai uzruna priecāties, bet arī kopt un uzturēt. Un vienīgais, kas akmenī liecināja par *Līduma* veikumu, bija

tā simboli jeb centieni – piecas vertikālas svītras: Zinātne, Darbs, Skaidrība, Brīvība un Tēvzeme.

Taču 2005. gada vasarā varēja konstatēt, ka akmens ir palicis pilnīgi novārtā. Sietiņiezis kā tūrisma vieta bija sakārtota un sakopta – izbūvēti skaisti dēļu celiņi, kāpnes un margas, plakāti ar informāciju u. c. –, un uz Sietiņiezi dodas aizvien vairāk tūristu. Tomēr Uzrunas akmenim nebija iespējams pat piekļūt, nepārkāpjot aizlieguma zīmes. Pats akmens arī bija krietni padilis un uzraksts uz tā, kas vēstī par skaisto Latviju, vairs bija salasāms tikai ar grūtībām. Taisnību sakot, Gaujas Nacionālā parka darbinieki esot centušies atrast akmens „saimnieku”, jo bez tā ziņas nav gribējuši akmenim ķerties klāt, taču meklējumi nebija īsti veikusies.

Iniciatori akmens atjaunošanai bija tieši akadēmiskā vienība *Austrums*, tālākā darbība jau noritēja kopdarbībā – *Austrums* un *Līdums*. Sadarbībai atsaucās arī Gaujas

Atjaunotā Sietiņieža Uzrunas akmens atklāšana 2008. gada 15. novembrī

Nacionālais parks (GNP), Vaidavas un Kocēnu pagastu pašvaldības. Lielāko finansiālo ieguldījumu akmens atjaunošanā deva tieši *Līdums*, tā biedri individuālā kārtā un arī *Līduma* Toronto kopa. Un bez šī nozīmīgā ieguldījuma diez vai atjaunošana būtu notikusi tik drīz un tik veiksmīgi.

Kopīgiem Vaidavas pagasta un GNP spēkiem 2005. gada nogalē akmens tika demonstrēts un nogādāts uz tēlnieka Andra Vārpa darbnīcu Valmierā. Pēc rūpīgākas izpētes tēlnieks akmenī varēja saskatīt pat ložu atstātas pēdas. Uzrunas akmens tika atjaunots maksimāli identisks, no oriģināla saglabājot nezināmā akmeņkaļa veikumu. A. Vārpa darbnīcā tika izveidota arī pilnīgi jauna pamatne, kurā tika iekalta liecība par *Līdumu* un *Austrumu* kā akmens atjaunotājiem.

1927. gada Augustos svētkus un Uzrunas akmens uzstādīšanu vadīja Alfreds Valdemārs Tauriņš – toreiz LU students, vēlāk Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas profesors un pēcāk arī profesors *McGill* Universitātē Monreālā. Jāatgādina, ka Alfreds

Tauriņš un vēl pieci līdumieši bija starp tiem 188 Latvijas sabiedriskajiem, politiskajiem darbiniekiem un intelīģences pārstāvjiem, kas parakstīja Latvijas Centrālās padomes deklarāciju, kura vēsturiskajā literatūrā ir iegājusi kā Latvijas Centrālās padomes memorands, datēts ar 1944. gada 17. martu, un dokumentus, kas tika adresēti Latviešu leģiona ģenerālinšpektoram Rūdolfam Bangerskim.

Atjaunoto Uzrunas akmeni atklāja 2008. gada 15. novembrī, simboliski veltot to Latvijas neatkarības 90. gadadienai. Atklāšanā piedalījās *Līduma* un *Austruma* pārstāvji, kā arī pašvaldību vadītāji, GNP darbinieki, tēlnieks Andris Vārpa, kā arī citi interesenti. Uzrunas vārdus svinīgajā atklāšanas sarīkojumā teica līdumietis Aivars Markots, austrumietis Ivars Pavasars, arī GNP direktors Jānis Strautnieks, tēlnieks Andris Vārpa u. c. Neskatoties uz smidzinošo lietutiņu, ainu gaišāku darīja Siguldas folkloras kopas *Senleja* dziesmas. Par sarīkojuma kopskaņu un organizāciju bija parūpējušies tieši GNP

darbinieki. Lielu interesi izrādīja arī vietējie mediji, un akmens uzstādīšana izpelnījās negaidīti lielu ievērību gan Valmieras rajona laikrakstā *Liesma* – pat ar vairākām reportāžām un vienu kā pirmās lapas ziņu, gan nacionālajā televīzijā, radio un interneta vidē. Par akadēmiskajām vienībām *Līdumu* un *Austrumu* un to veikumu tagad skaidrāk par skaidru var izlasīt uz akmens postamenta arī ikkatrs Sietiņieža apmeklētājs.

Tomēr kā gan šāds akmens, uz kura iegravēti tik vienkārši vārdi, var saistīt tik daudzu cilvēku interesi un enerģiju, to veidojot un kopjot? Acīmredzot šādas, lai arī neliešanas zīmes ir ļoti svarīgas, jo ar tām simboliski

apzīmējam un iezīmējam savas vērtības. Varbūt šādas zīmes kalpo informācijas nodošanai pat zemapziņas līmenī – intuitīvi mēs katrs šajā akmenī droši vien izlasām daudz ko vairāk, nekā tikai tur redzamos iekaltos vārdus. Atliek vien domāt, ka akmenim un tā zīmēm ir daudz lielāks spēks un nozīme, nekā mēs to ikdienā iedomājamies. Lai šī paliek kā viena no jaunajām mūsdienu zīmēm, un lai tai ir kopēji arī turpmāk!

Akadēmiskās vienības *Līdums* un *Austrums* veltījušas daudzus pamanāmus darbus Latvijas vides un kultūrvides sakopšanā, taču šāds Uzrunas akmens laikam ir tikai viens. Vai sekos vēl kāds?

ANDREJS HOLCMANIS – *IN MEMORIAM*

Jānis Lejnicks

Andrejs Holcmanis (18.07.1920.–01.05.2009.) absolvēja LVU Arhitektūras fakultāti 1945. gadā kā viens no pēdējiem

Andrejs Holcmanis

Paula Kundziņa skolniekiem pirms profesora emigrācijas. Par savu saistību ar pirmskara Latviju, kurā viņa tēvs bija tieslietu ministrs un arī austrumietis, arhitekts maksāja visu mūžu. Vispirms ar izsūtījumu uz Krieviju, vēlāk ar represijām darbā Rīgas Galvenajā arhitektūras pārvaldē.

Andreja Holcmaņa liktenis ir Rīgas senatnes izpēte un aizsardzība. Viņš bija kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas priekšnieks, viens no Pēterbazznīcas atjaunošanas organizētājiem, Vecrīgas reģenerācijas projekta līdzautors un nerimtīgs arhitektūras propagandists. Akadēmiskās vienības *Austrums* vecbiedrs.

Simtiem rakstu un lekciju, desmitiem zinātnisku publikāciju vainagoja arhitektūras doktora disertācija par Vecrīgas pilsētbūvniecības ansambli. Arhitekta sniegtie ērģeļu koncerti Latvijas baznīcās atvēra skaistuma pasauli, kurā mūzika un telpa ir vienotas ne tikai arhitektiem vien.

HRONIKA

AKADĒMISKĀ VIENĪBA *ATĀLS* AUSTRĀLIJĀ

2007. gada 22. jūlijā brauciens uz Jura un Intas Skābes ābeļdārzu. Īpašnieki ne tikai rādīja skaisto dārzu, bet arī pamieloja atāliešus ar tikko gataviem vairāku šķirņu āboliem.

23. septembrī sarīkotajos Latvijas Universitātes gadaskārtos svētku runu teica prof. Dr. Arturs Kroplis (*Arthur Cropley*) par savu *Cīņu ar Lāčplēsi* – LU Akadēmiskajā apgādā izdoto *Lāčplēša* tulkojumu angļu valodā.

2008. gada 30. martā sirmā stunda par trīs atāliešiem – Kārli Līdumu, Albertu Škābi un Jāni Ātrenu, sen.

3. maijā *Atāla* 49. gadaskārti – svētku runu teica Dr. Uldis Ozoliņš par Latvijas politiku un politiskajām partijām. Ielūgumi tika izsūtīti visai organizētajai akadēmiskajai saimei Adelaidē, kā arī akadēmiskajai vienībai *Auseklis* Melburnā.

25. maijā notika gada sagaita. Vecākās pārskatā par darbību no 2007. gada gada sagaitas norādīts, ka ar citu atāliešu palīdzību ir uzrakstīts stāstījums par *Atālu* Austrālijas Latviešu biedrības (ALB) grāmatai.

Dace Dārziņa, vecākā

Atāla vecākā uzrunā gada sagaitas dalībniekus

AKADĒMISKĀ VIENĪBA

AUSTRUMS

Austrumam (www.austrums.lv) **Latvijā** 2008./2009. akadēmiskais gads iesākās **2008. gada 2. septembrī** ar tradicionālo Akadēmiskā gada atklāšanas sarīkojumu *Austruma* namā un dārzā Ģertrūdes ielā 123 Rīgā.

9. septembrī notika viesu vakars. Panel-diskusiju *Rīgas nākotnes vīzija – draudi un iespējas* vadīja vb. (vecbiedrs) Andris Roze. Uz sarīkojumu ieradās 33 austrumieši un septiņi viesi.

23. septembrī otrais viesu vakars. *Austrumā* viesojās LU studentu biedrība *Dziesmuvara* tās ilggadējā priekšsēža Ulda Alekša vadībā, notika priekšlasījums *Dziesmuvara 83 gados*. Viesi bija ieradušies kuplā skaitā, dziesmas un sarunas *Austrumā* nerima līdz pat trijiem naktī.

7. oktobrī trešais viesu vakars. Ar priekšlasījumu par Valsts prezidentu, vēlāko austrumieti Gustavu Zemgalu, viesojās grāmatizdevējs Ivars Riekstiņš.

13. oktobrī akadēmiskās vienības *Austrums* ikgadējā sabiedriskā diskusija tradicionāli notika P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā. Plaši apmeklētajā diskusijā ar nosaukumu *Vai Latvijas valsts izaug no biedrībām?* (tuvāk sk. šajā *Akadēmiskās Dzīves* numurā) piedalījās politologs, bijušais ārlietu ministrs Artis Pabriks un esejiste Vita Matīsa. Šo *Austruma* jubilejas ieskaņas sarīkojumu vadīja bijušais diplomāts vb. Pēteris Viņķelis.

16. oktobrī *Austruma* 125 gadu jubilejas dievkalpojums Sv. Jāņa baznīcā un mirušo austrumiešu atdusas vietu apmeklējums.

21. oktobrī jaun. (jaunieša) Rītvara Ziedoņa priekšlasījums *Koronārās sirds slimības*.

24. oktobrī 125 gadu jubilejas Lielā sulpce un svētku vakariņas *Austruma* namā.

25. oktobrī *Austruma* 125. gadasvētki LU Mazajā aulā, kuros akadēmisko runu *Personības un strāvojumi Latvijas un Austruma vēsturē* teica goda biedrs profesors

Jānis Stradiņš (tuvāk sk. šajā *Akadēmiskās Dzīves* numurā).

4. novembrī ceturtais viesu vakars. Vb. Aivara Ančupāna priekšlasījums *Intelektuālā spēle "Kas, kur, kad?"* par leģendāro Krievijas televīzijas spēli.

18. novembrī akadēmisko mūža organizāciju gājienā uz Rīgas Brāļu kapiem piedalījās 25 austrumieši.

25. novembrī zolītes turnīrs kopā ar konkordiju *Valdemārija*; turnīra 2. kārtā.

2. decembrī *Austrumā* viesojās studentu korporācija *Imeria*. Vb. Aigara Reiņa priekšlasījums *Atskats uz Ķīnas impresijām*.

10. decembrī austrumieši un *Akadēmiskā Dzīve* Latvijas Zinātņu akadēmijas Mazajā zālē sveica savu goda biedru un redakcijas kolēģijas locekli prof. Jāni Stradiņu 75. jubilejā.

12. decembrī gada sapulcē tika ievēlēta jaunā valde šādā sastāvā: vecākais – sav. (savietis) Dainis Špeļs, kasieris – sav. Ronalds Muižnieks, audzinātājs – vb. Aivars Ančpāns, sekretārs – sav. Edgars Ķēniņš, ekonoms – sav. Pēteris Špeļs, biedrzinis – sav. Ritvars Ziedonis, arhivārs – vb. Viesturs Pauls Karnups, valdes loceklis – Gints Šimanis.

26. decembrī Ziemassvētki *Austrumā* austrumiešu ģimenēm kopā ar rekonstrukcijas un eksperimentālās arheoloģijas grupu *Senzeme*.

2009. gada 13. janvārī piektais viesu vakars *1991. gada 20. janvāris aktīva līdzdalībnieka acīm. Austrumā* viesojās Zenons Indrikovs, iekšlietu ministra vietas izpildītājs barikāžu laikā – 1991. gada janvārī.

20. janvārī jaun. Kaspara Svilāna priekšlasījums *Starptautiskās studentu apmaiņas programmas*.

27. janvārī priekšlasījumu *Drošības situācija Austrumāzijā* sniedza sav. Andžejs Kaševskis, kas jau vairākus gadus strādā, studē un dzīvo Ķīnā.

Austruma 125. gadaskvētku dalībnieki

10. februārī ar priekšlasījumu *Karš Gruzijā aculiecinieka redzējumā* uzstājās sav. Jānis Rungulis, kas pāris gadu nodzīvoja Gruzijā, kur arī sagaidīja t. s. piecu dienu kara sākumu 2008. gada augustā.

14. februārī zemledus makšķerēšana Vaidavas ezerā, ko tradicionāli rīkoja vb. Ainārs Dimants.

16. februārī austrumieši viesojās pie studenšu korporācijas *Varavīksne*.

17. februārī jaun. Viestura Kleinberga priekšlasījums *Bērnu un ģimenes politika Latvijā*.

24. februārī filmu vakars, kurā par godu Igaunijas Republikas neatkarības gada dienai tika skatīta spēlfilma *Vārdi marmorā*, kas vēsta par igauņu brīvības cīņām. Filmu komentēja Rīgā studējošais igauņu studentu biedrības (*EŪS*) biedrs Mēliss Burgets (*Meliss Burget*).

Austruma 125. gadaskvētki Toronto Latviešu centrā

17. martā *Austruma* gadskārtējā biljarda turnīrā uzvarēja sav. Edgars Ķēniņš.

24. martā interaktīvu priekšlasījumu *Zīmola loma mūsdienās* noturēja sav. Jānis Rungulis.

31. martā *Austruma* un konkordijas *Valdemārija* zolītes turnīra noslēdzošā kārtā. Turnīra kopvērtējumā trešo vietu ieguva sav. Agris Zihmanis.

3.–4. aprīlī *EŪS* 139. gadaspvētki Tartu, kurus apmeklēja 11 austrumieši.

14. aprīlī sestais viesu vakars. Viesojās akadēmiskās vienības *Austrums* Genovefas Ruskis stipendijas (Ls 5000) ieguvējs 2008. gadā Edvīns Šnore ar plašu stāstījumu par savas filmas *The Soviet Story* (Padomju stāsts) tapšanu.

18. aprīlī pavasara talka *Austruma* mītne. Svarīgākais darbs – nojaukto šķūnīšu vietas sakopšana.

5. maijā *Austrumā* viesojās studenšu korporācija *Staburadze*. Priekšlasījumu *Ekonomikas antropoloģija* sniedza *Austruma* vb. Viesturs Pauls Karnups. Sarīkojums ievilkās pāri pusnaktij.

12. maijā saviesīgs vakars par godu *Akadēmiskās Dzīves* redakcijas kolēģijas locekļa vb. Andrieva Eiches 75. jubilejai.

16. maijā ikgadējie Darba svētki, sakopjot Saukas dabas parku un apmeklējot pirmā Latvijas laika Senāta locekļa un aktīva austrumieša Jāņa Skudres dzimtas māju.

19. maijā diskusiju pēc Vecbiedru komitejas ierosmes par *Austruma* nekustamā īpašuma Rīgā, Ģertrūdes ielā 123, nākotnes attīstību vadīja vb. Gatis Legzdīņš.

26. maijā ar priekšlasījumu par Afganistānas karu uzstājās Eiropas Parlamenta deputāta kandidāts Atis Lejiņš.

2. jūnijā akadēmiskā gada noslēguma sarīkojums.

21. jūnijā austrumieši piedalījās *EŪS* organizētajā Cēsu kauju 90 gadu atceres sarīkojumā Cēsīs.

25. jūlijā tradicionālajos Dārza svētkos austrumiešiem un viesiem ar priekšlasījumu par sabiedrības uzvaru – lieluzņēmuma *Cemex* vecās Brocēnu cementa ražotnes atļaujas

atcelšanu – uzstājās Vides aizsardzības kluba (VAK) viceprezidents vb. Ojārs Balcers.

Austruma **Kanādas kopas** (<http://austrums.wordpress.com>) pirmajā rudens sanāksmē **3. oktobrī** Austrumkalnos Sidrabēnē vb. Ivars Kops stāstīja un rādīja fotoattēlus par savu putnu vērošanas ceļojumu Spānijā 2008. gada pavasarī.

23. oktobrī (arī Austrumkalnos) jaun. Juris Langīns iepazīstināja mūs ar Japānas samuraju (*samurai*) vēsturisko izveidošanos un tradīcijām. Piedalījās 14 austrumieši un viens viesis.

Sekoja lielās 125 gadu *Austruma* pastāvēšanas svinības, kuras Toronto Latviešu centrā **7.–9. novembrī** pulcēja 31 austrumieti, un kopā ar viesiem bija 54 dalībnieki. Svētku runātājs bija no Latvijas ieaicinātais vb. Ainārs Lerhis, kas stāstīja par Latvijas ārlietu dienesta darbību kopš Latvijas nodibināšanas līdz mūsdienām. Igaunų studentu biedrības *EŪS* pārstāvis Enns Varriks apsveica *Austrumu* jubilejā, pasniedzot milzīgu itāļu sarkanvīna pudeli – ap 10 litru! Svētdienā vb. Uldis Zommers vadīja Jorkas (*York*) kapsētas apstaigu, kur tika nolikta balta neļķe pie katra aizgājušā austrumieša kapa. Vēlāk pēcpusdienā izbrauciens uz Austrumkalniem Sidrabēnē, lai izbaudītu gardas pankūkas, apskatītu jauno lieveni jeb balkonu un atvadītos no tālajiem viesiem – vb. Aināra Dimanta un vb. Viestura Karnupa no Latvijas (kuri studiju nolūkos tad uzturējās ASV, attiecīgi galvaspilsētā Vašingtonā un Atēnās Džordžijā), kā arī vb. Ivara Laviņa un vb. Jura Alksnīša (Bostona), vb. Uģa Sprūdža ar ģimeni (Čikāga) un Jura Upatnieka (*Ann Arbor*).

Ziemsvētku eglīte iemirdzējās **7. decembrī** Sv. Jāņa baznīcas zālē Toronto. Tika nodziedātas tikpat kā visas dziesmas no svētku dziesmu grāmatiņas!

Nākamā sanāksme bija pilnsapulce **10. janvārī** Toronto Latviešu centrā, *Daugavas Vanagu* telpā. Kopa pārvēlēja valdi: vecākais sav. Jānis Kļaviņš, vecākā vietnieks vb. Elmārs Bērziņš, kasieris sav. Žanis Valdmānis. Pārrunāja dažādus jautājumus – par jauniešu iesaistīšanu, iespējamiem referentiem, Kanādas Dziesmusvētkiem, volejbola spēlēm ar *EŪS* utt.

27. februārī (atkal Latviešu centrā) *Austrums* rīkoja filmu un viesu vakaru, izrādot *The Soviet Story*, kuras režisoram Edvīnam Šņorem tika piešķirta Genovefas Ruskas stipendija. Piedalījās deviņi austrumieši un divi viesi.

Viesu vakars **20. martā**, šoreiz Austrumkalnos, iesākās ar klusuma brīdi aizgājušajam draugam Ikšķilē Haraldam Ozolam. Viesis, francūzis *Xavier Landes*, cittautieša redzējumā stāstīja par saviem novērojumiem, dzīvojot kādu laiku Latvijā, īpaši par skolu nozīmi, dzimstības mazināšanos un emigrāciju no Latvijas darba dēļ. Pavisam bija 18 dalībnieku, ieskaitot divas dāmas u. c. viesus.

18. aprīlī Austrumkalnos Uldis Zommers vadīja debašu sacensību, sekojot formāliem debašu runu sacensību likumiem. Divi debatētāji katrā komandā, uzdotais temats – *Vai Latvijai vajadzīgs Vadonis?* Desmit klausītāju vērtējumā „pret” komanda uzvarēja, taču ar nelielu punktu pārsvaru.

Kanādas kopas darbība turpinājās ar pavasara talku Austrumkalnos **2. maijā** un vasaras darbība noslēdzās **25. jūlijā** ar ģimenes dienu Sidrabēnē, spēlējot voleju. Sekoja *Trivia* sacensības un atspirdzinājumi.

Tika turpināta kopas tradīcija apciemot gados vecākus draugus apaļās jubilejās – Jāni Ābolu u. c., bet milzīgas „atkāzas” savā 50. kopdzīves jubilejā šogad rīkoja Guntis un Anita Liepiņi. Bija aicināti visi austrumieši un ieradās vismaz divdesmit, īstenībā pazudami lielajā draugu un radu pūlī Toronto Latviešu centra lielajā zālē. Tālākais viesis bija vb. Jānis Svilpis no Kalgari. Austrumieši uzstājās ar vb. Jāņa Valdmaņa, vb. Andra Rozes un vb. Andra Zvirbuļa sacerēto humoristisko dziesmu par Gunta un Anitas dzīvi – ar melodiju *Rozēm kaisu istabiņu*.

Jāpiemin arī XIII Dziesmusvētki Kanādā, kuri šogad pirmo reizi notika Hamiltonā. Tajos darbojās liels skaits austrumiešu. Juris Brammanis uzstājās dziesmu spēlē *Meldermeitiņa*, Juris Zommers piedalījās Rakstnieku cēlienā, kopkorī dziedāja Jānis Valdmanis, Matīss Valdmanis un Ivars Stārasts. Dejoja Ivars Kops, Auseklis Zaķis, Jānis Kļaviņš, Žanis Valdmanis un Roberts Freimuts. Dziesmusvētku filmēšanu, kā parasti, veica Jānis Valdmanis ar saviem LATV (Latviešu Video Studija Kanādā) filmētājiem.

**Dainis Špeļs,
Juris Zommers,
Jānis Valdmanis**

LATVIEŠU KATOĻU STUDENTU UN AKADĒMIĶU APVIENĪBA *DZINTARS*

Rīgas vienība

2008. gada 5. jūlijā notika tradicionālais Dziesmusvētku konvents. Šāda tikšanās notiek katros Dziesmusvētkos, kad Rīgā ierodas dzintarieši no Latvijas un ārvalstīm.

14. septembrī dzintarieši uz tikšanos aicināja pr. Juri Zarānu, kas pēc studiju gadiem Venēcijā un Romā bija tikko ieguvis kanonisko tiesību doktora grādu un iepazīstināja ar savas disertācijas tēmu par valsts un Baznīcas attiecībām. Viņa doktora disertācija par valsts un Baznīcas attiecībām sastāv no

piecām nodaļām. Pirmajā autors kavējas pie reliģiskās brīvības un fundamentālajām tiesībām romiešu, viduslaiku un anglosakšu juridiskajās tradīcijās, aplūko tiesību nodalīšanu no pārējām morālajām zinātnēm, pirmām kārtām no reliģijas. Otrajā disertācijas nodaļā aplūkoti dažādi valsts laicīguma jēdzieni no Milānas edikta (313. g.) līdz Vatikāna II koncila deklarācijai *Dignitatis humanae*. Trešajā nodaļā ir veikta valsts laicīguma attīstības izpēte pašreizējos Francijas un Itālijas nolikumos, īpašu uzmanību pievēršot attiecībām starp valsti un reliģiskajiem kultiem. Tiek

Dzintara pārstāvji kopā ar draugiem no korporācijas Tautito

salīdzinātas divas dažādas juridiskās pieredzes attiecībā uz reliģiskā faktora nozīmi valsts iekārtā. Ceturtā disertācijas nodaļa ir veltīta Latvijas Republikas Satversmei un spēkā esošajām fundamentālajām tiesībām. Izpētīti Satversmes panti par personas brīvību, brīvību veidot apvienības, vārda brīvību, veselības aizsardzību. Pēdējā, piektā nodaļa, ir veltīta laicīgās valsts un reliģiskās brīvības jēdzieniem Latvijas juridiskajā kultūrā.

12. oktobrī notika konvents, kurā Rīgas vienībā tika uzņemti jaunie krāsneši: pr. Jānis Budkāns un Anna Lāce. Konventa otrā daļa bija veltīta vienai no Latvijas kultūras vēsturē visnozīmīgākajām personībām – Rainim. Pie dzintariešiem viesojās Raiņa muzeja *Jasmuiža* vadītāja Solvita Brūvere ar referātu *Rainis un Jasmuiža*, kas bija veltīts mūsu izcilā dzejnieka jaunības gadiem. Lai gan parasti šķiet, ka Rainis ir labi zināma personība, tomēr izrādījās – patiesībā par viņu zinām maz. Ikviens bija paņēmis līdzi savas mīļākās Raiņa dzejas rindas un dalījās atmiņās par saviem bērnības, skolas vai darba gadiem, ar ko tās saistās. Izrādījās – nav tā, ka skolotājiem būtu nācies „piespiest mīlēt Raini”.

20. septembrī notika viesošanās pie *Dzintara* draugu organizācijas Kauņā – korporācijas *Tautito*.

8. novembrī Rīgā, savā Liepas zālē, aizritēja tradicionālā *Dzintara* Studiju dienas konference, šoreiz par tēmu *Latvijas Baznīcas vēstures mozaīkas*. Studiju dienas konferenci atklāja apvienības kapelāns pr. Juris Jalinskis un prezidente Fil! Rudīte Veitmane ar uzrunu. Konferencē ar referātiem piedalījās **Vladislavs Malahovskis** (Rēzeknes Augstskolas Humanitārā un juridiskā fakultāte): *Katoļticīgie Latgalē 20. gs. 20.–30. gados: daži sociālpolitiskās diferenciācijas aspekti*; **Kristīne Ante** (LU Vēstures un filozofijas fakultāte): *Dažas skices no baptisma veidošanās vēstures Kurzemē*; **Gundars Ceipe** (LU Vēstures un filozofijas fakultāte): *Brāļu draudžu vēsture Latvijā*; **Arnolds Podmazovs** (LU Filozofijas un socioloģijas institūts): *Latvijas vecticība mūsdienās*; **Baiba Pazāne** (LU Vēstures un filozofijas fakultāte): *Vidzemes latviešu pareizticīgo draudžu klērs un garīgā dzīve 20. gs. 20.–30. gados*; **Inese Runce** (LU Filozofijas un socioloģijas institūts): *Krievijas impērijas valdības attieksme pret Latvijas katoļu garīdzniecību: 1906.–1917. gads*.

18. novembra rītā dzintarieši piedalījās korporāciju un akadēmisko vienību gājienā uz Brāļu kapiem Rīgā. Pēc gājiena – tikšanās un svētku klinģeris Liepas zālē.

Adventa laika rekolekcijas notika **13. decembrī**. Neskatoties uz tālo kalpošanas vietu

Ludzas draudzē, tās vadīja *Dr. iur. can.* Juris Zarāns, kas *Dzintarā* viesojās jau septembrī.

2009. gada 25. janvārī Liepas zālē sarīkojums *Pasaka Latvijai*. Katram līdzī bija jāpaņem kāda pasaka vai tautasdziesma, ko veltīt Latvijai un *Dzintaram*. Līdzī tika ņemts Rūķu grozs cienastam, neaizmirstot, ka mums ir bērni un mazbērni, kuri brīnišķīgi zina daudzas pasakas un paši ir kā pasaka savā bērnišķīgumā un neatkārtojamībā.

8. februārī notika Rīgas vienības pārvēlēšanu pilnsapulce. Tika ievēlēts jauns prezidijs: seniore Regīna Brikmane, viceseniore Iveta Putniņa, sabiedriskie audzinātāji Anna Lāce un Aivars Jauja, sekretāre Sandra Družkova, kasieris Kārlis Litaunieks. Revīzijas komisija: Dace Šodnaka, Solveiga Ramba un Anita Leja.

8. martā Gavēņa laika rekolekcijas. Piedalīšanās Sv. Misē Sv. Jēkaba katedrālē, pēc tam *Dzintara* telpās pārdomas un diskusijas par tēmām *Ticība un māņticība* un *Gavēnis mūsdienu izpratnē*. Rekolekciju vadītāji – Dzintara kapelāni pr. Juris Jalinskis un pr. Edgars Cakuls.

13. aprīlī Lieldienu sarīkojums ar krāsoto Lieldienu olu skati, rotaļām un dziesmām.

4. maijā notika *Dzintara kapelāniem veltīts konvents*. Svēto Misi celebrēja Jelgavas diecēzes bīskaps Antons Justs. Pēc sirsnīgiem oficiāliem apsveikumiem un dziesmām dzintarieši turpināja pateikties saviem kapelāniem. Šajā konventā tika sveikts arī ilggadīgais dzintarietis no Kanādas Fil! Vilis Mileiko ar Triju Zvaigžņu ordeņa saņemšanu.

14. jūnijā konvents *Mīlēt savu tuvāko kā sevi pašu*.

11.–12. jūlijā rekolekcijas Skaistkalnē vadīja Taisija un Ēriks Eglīši no kustības *Laulāto tikšanās* un paulīniešu tēvs Jānis Vīlaks, OSPPE.

Indianapolē vienība

Indianapolē dzintariešu aktivitāte cieši saistījās ar Indianas Latviešu katoļu biedrības un Indianapolē latviešu kultūras un sabiedrisko darbu. Piem., Fil! Marija Svetecka ir

Apvienotās dāmu komitejas priekšsēde. Viņa ar savu komiteju gādā par uzkožamajiem un ziediem ikkatrā sarīkojumā, kā arī vada *gourmet* (gardēžu) kursus kūku, pīrāgu un citu gardumu cepšanā. Šajā darba grupā visas ir dzintarietes. Fil!, Fil! Vija un Leons Liepas kārto Pensionāru biedrības finanses.

Indianapolē Latviešu sabiedriskā centra valdē ir Fil!, Fil! Marija Svetecka un Valdis Dričs. Latviešu organizāciju padomē tāpat ir Marija Svetecka, Lidija Odeiko, Jānis Liepnieks un Valdis Dričs, kas kā padomes priekšsēdētājs bija atbildīgs par 14. jūnija Komunistu aizvesto piemiņas aktu un 18. novembra Latvijas valsts dibināšanas 90 gadu atceres svinībām Indianapolē. Uz šīm svinībām bija ielūgts Latvijas vēstnieks Andrejs Pildegovičs. Par ļoti greznu uzkožamo galdu abas dienas gādāja Marija Svetecka. Valdis Dričs vadīja vēstnieka uzņemšanu un svinības, kā arī atbildēja par transportu. Visi dzintarieši aktīvi strādāja, lai svinības varētu labi izdoties.

Sevišķi aizņemts ir Fil! prāvests Jānis Beitāns, jo viņš kalpo Sv. Labrenča (*St. Lawrence*) draudzē, kurā ir apmēram 6000 cilvēku. Svētdienās baznīcā viņam jāvada piecas Sv. Mises. Turklāt viņš bija svētceļojumā uz Lurdu un vēlāk kopā ar arhibīskapu un grupu svētceļnieku – uz Svēto zemi.

Fil! Dr. Juris Mežinskis ir Amerikas Latviešu apvienības (ALA) prezidents un ALA darbā bieži ceļo uz Latviju.

Čikāgas vienība

2008. gads vienībā iesākās ar nožēlu, ka zaudēta Čikāgas Aglonas Dievmātes katoļu draudzes pašu iegādātā un uzturētā baznīca. *Dzintara* goda biedrs tēvs Boļeslavs Baginskis, MIC un vikārs Dainis Kašs, MIC aizbrauca uz Latviju – Viļāniem. Iepriekš vairums vienības konventu notika draudzes telpās, bet tagad vienība palika bez mājvietas un kapelāna.

Tradicionālais dzintariešu un viņu ģimeņu Ziemassvētku eglītes saiets notika Triju Ķēniņu dienā – **6. janvārī** – jau īrētās telpās.

3. februārī, kad noritēja pirmais draudzes dievkalpojums ne savā baznīcā, bet gan jaunajā mājvietā – *Immaculate Conception* (Bezvainīgās ieņemšanas) dievnamā, tur tika atzīmēta arī *Dzintara* gadadiena. Prof. Fil! Aleksis Rubulis un latviešu katoļu kopas priekšnieks Fil! Juris Valainis atskatījās uz *Dzintara* sākuma gadiem svešumā Vācijā, apzinot un apvienojot lielāko daļu toreiz Vācijā un citās valstīs studējošos latviešu katoļu jauniešus. Latviešu katoļu studentu apvienības *Pax Romana*, kā toreiz to sauca, veidošanos atbalstīja latviešu garīgā vadība – trimdā esošie bīskapi. Referenti apskatīja arī dzintariešu izceļošanas posmu, kad, pateicoties labai organizācijas struktūrai, darbs turpinājās un *Dzintars* auga, kļūstot par globālu akadēmisku studentu organizāciju, apvienojot gandrīz visu latviešu katoļu studējošo jaunatni: Anglijā, ASV, Austrālijā, Beļģijā, Kanādā, Vācijā u. c. Esot pasaules katoļu studentu un akadēmiķu kustības *Pax Romana* locekļi, apvienībai pavērsās daudz iespēju kongresos u. c. cīnīties par Latviju, kas atradās drausmīga padomju režīma žņaugos.

Pavasara konventā, kas notika Fil! Fil! Leo un Dr. Antoņinas Trinkūnu mājās, prof. A. Rubulis videolentē rādīja *Dievišķā vārda lūgšanu*, ko it kā varot dēvēt par „jaunu rožukroni”. Savukārt prof. Dr. Stefanija Latkovska, nesen atgriezusies no Ukrainas, kur viņa kā Fulbraita stipendiāte studentiem mācīja angļu valodu, ar slīdīšu palīdzību stāstīja par savu pieredzi, gadu dzīvojot Ukrainā.

Vienībā bijušas arī sēras: aprīlī mūžībā aizgāja Fil! Valentīnas Svilānes māte Helēna Lolāns-Delvere (1914), bet maijā traģiskā nāvē mira krāsnese Lidija Salmane (1958).

Jūnija beigās daži dzintarieši devās uz Latviju, lai kopā ar savu kori piedalītos Latvijas Dziesmu un deju svētkos Rīgā.

Uz Katoļu dienām Garezerā, kas notika 19. un 20. jūlijā, bija aicināts Rīgas Garīgā

semināra rektors pr. Juris Jalinskis un vadīja dievkalpojumu. Katoļu dienu ietvaros viņš lasīja referātu un ciemojās pie tautiešiem un dzintariešiem Grandrapidos, bija dzintariešu Paulīnes un Zigrīda Zadvinsku aprūpē. No Garezera viesi uz Čikāgu atveda dzintarieši Fil! Fil! Valentīna un Oļģerts Svilāni. **21. jūlijā** pie vienības seniores Irēnes Škapares notika dzintariešu draudzības saiets, bet **22. jūlijā** viesis vadīja pirmo latviešu dievkalpojumu, kopš prāvests Boļeslavs Baginskis, MIC pārcēlās uz Latviju. Čikāgas posmā par viesi rūpējās sabiedriskā audzinātāja Fil! Zita Velkme, kas arī ir Katoļu kopas priekšnieka vietniece. Tā kā pr. Jura Jalinska nākamais posms bija paredzēts Indianapolē, viņam pakal atbrauca ALKA (Amerikas Latviešu katoļu apvienības) priekšnieks Fil! Leons Liepa.

Dzintariešu saiets notika **9. novembrī**, svētdienā pēc draudzes dievkalpojuma, kad baznīcā tika atzīmēta Latvijas 90 gadu jubileja. Dievkalpojumu ar pāris dziesmām kuplināja dziedone Māra Ruskule (Tonija Puntuža klavieru pavadījums). Viešņa – dzintariete Anna Motivāne – nolasiya divus Paulīnes Zalānes-Vallenas un Alekša Rubuļa svētku gadījumam piemērotus dzejoļus. Pēc garšīgas maltītes, ko bija gatavojis prof. Aleksis Rubulis, sekoja prof. Fil! Eugenija Poča referāts *Latvija 90 gados* un Jura Valaiņa lasīts Franča Murāna dzejojums – veltījums Latvijai. Seniore Irēne Škapare pateicās apvienības prezidentei Fil! Rudītei Veitmanei par jauko apsveikumu Latvijas valsts svētkos. Tika pārrunāti vienības darba jautājumi un piedalīšanās valsts svētku aktā, kur svētku runu teiks viesis no Latvijas, Eiropas Parlamenta deputāts Ģirts Valdis Kristovskis un vairāki dzintarieši piedalīsies, dziedot koros un palīdzot sarīkojumā.

Sagatavoja Fil! Fil! **Regīna Brikmane, Iona Mičule, Iveta Putniņa, Rudīte Veitmane, Dace Vosa, Aigars Brikmanis, Valdis Dričs, Juris Valainis**

STUDENTU BIEDRĪBA

FRATERNITAS RUSTICANA

2008. gada 20. septembrī pēc prof. F! Visvalža Varneša Klīves atraitnes Vijas Klīves lūguma rustikāņi un viņu ģimenes locekļi ieradās sava filistra un viņa senču Klīvu kapsētā Bauskas rajona Vecumnieku pagastā, lai sakārtotu kapa pieminekli. Piemineklim pēdējās vētras laikā bija uzgāzies lūzis koks un nobīdījis pieminekļa stēlu. Kopējā darbā stēla tika atlikta paredzētajā vietā. Pēc darba visi atbraucēji tika pacienāti ar bagātīgām pusdienām. Apmierināti palika visi – gan mājas saimiece, gan talcinieki.

8. oktobrī F! Elmāra Pelkava lasījums par Kaukāza pašreizējo notikumu priekšvēsturi – par gruzīnu, osetīnu, abhāzu tautu vēsturi, to savstarpējām attiecībām visā šo tautu kopdzīves laikā. Mūsdienu Krievijas mērķtiecīgas darbības rezultātā vēsturiskās nesaskaņas pārvērtās atklātā karadarbībā. Gruzija piesauca starptautiskās organizācijas, lai tās objektīvi izvērtētu situāciju par militāro konfliktu cēloņiem un mēģinātu stabilizēt mieru reģionā.

12. novembrī F! Aivara Berķa stāstījums par Latviešu Biedrības nama (Māmuļas) pārņemšanu no krievu armijas 1991. gadā. Noslēgumā F! F. Usāna lasījums no viņa topošās aforismu grāmatas.

18. novembrī Fr! R! piedalījās tradicionālajā akadēmisko mūža organizāciju

18. novembra svētku gājienā Rīgā. Pēc gājiena apmeklēja Meža kapus un nolika ziedus rustikāņu atdusas vietās, kā arī pilsētas centrā G! F! Kārļa Ulmaņa pieminekļa pakājē.

26. decembrī Ziemassvētku sarīkojums notika kopā ar akadēmisko vienību *Latviete* un tika aicināta arī Vija Klīve, kura uzstājās ar Ziemassvētku stāstu.

2009. gada 25. janvārī rustikāņi kopīgi apmeklēja Borisa Bērziņa izstādi Nacionālajā mākslas muzejā.

11. februārī F! A. Sprukuļa lasījums *Sabiedriskās drošības koncepcija*.

8. aprīlī F! Elmāra Pelkava lasījums par studentu korporāciju izcelšanos, par dažādu citu studentu biedrību un apvienību izcelsmi, to iedalījumiem, par *Fraternitas Rusticana* studentu biedrības izcelsmi un vēsturi, simboliem, par iekšējiem kārtības noteikumiem, komāniem un kārtības rulli.

14. jūnijā Fr! R! Komeršs F! Aivara Berķa vasarnīcā. Pirms tam Velosipēdu muzeja apmeklējums Saulkrastos.

18. jūlijā gadskārtējais piemiņas sarīkojums F! Paulam Pētersonam un viņa cīņu biedriem Daugavpils novadā, Demenē.

F! Adrians Pavārs, seniors

AKADĒMISKĀ DZĪVE IN THIS ISSUE

Edmunds Valdemārs Bunkše

“The Birch Groves Still Grew.” Scenery of Latvia for Me

This essay is written in a literary style. While adhering to the usual norms of academic reference, much of the apparatus of thesis, proof, and conclusions is discarded, at least formally. I inaugurated writing geography and landscapes as literature with the book, *Geography and the Art of Life* (Bunkše, 2004). This was to put the life-world of the individual human being at the center of attention, not the cultural group. Or put another way, the Sauerian (Sauer, 1925) notion of landscape as the impact of a culture group on the “natural” landscape was redefined. Thus landscape became the totality that an individual human being apprehends in any milieu by all the senses.

The essay is based on autobiography, the cultural norms about landscape shared by Latvians, and a re-evaluation of those norms based on the author’s personal observations and experiences. It recounts relatively unaffected childhood learning about the seacoast and then, on a farm, about all the elements of a typical rural landscape. This is followed by learning in exile, through books, schooling, and the whims of history, about an idealized pastoral Latvian landscape, consisting of a classical family farmstead in a setting of fields, meadows, birch groves, and coniferous forest stands. The sea had little place in all this. Moreover, the literary pastoral ideal conformed to the childhood experiences on a Latvian farm. Doing a doctoral dissertation based on Latvian folk songs known as the dainas made the author an ardent, unquestioning enthusiast of pastoral landscapes as the norm in Latvia. Latvia had no mountains, no spectacular scenery; therefore, the modest claims of pastoral beauty seemed appropriate.

All that began to change with the author’s return to Latvia in 1990. Thunderstorm clouds the size of mountains over the sea, vast stretches of forests, a major lake in a setting of vast skies made the author question the dominant

landscape aesthetics of Latvia. Edmund Burke and Immanuel Kant’s ideas of the beautiful and sublime were examined, with the contrary conclusion that sea and plains vastnesses can engender feelings of the sublime similar to the experiences of mountains, deep chasms, and grand ocean shores. That, however, is not the dominant aesthetic sentiment of the world – witness the numerous national parks in mountainous or similarly “spectacular” terrain. The discovery of sublime experiences in Latvian landscapes made the author feel as an explorer in an undiscovered land.

Mārcis Auziņš

University of Latvia: We Are Ready to Create New Values

During 90 years of its history, the University of Latvia has become a symbol of our independent state; it is the leading scientific centre in Latvia as well as a remarkable one in the Baltics. Yet we still have a potential for growth. Our goal, set in the University’s strategy for the next ten years, is to become the leading university of the Baltic region and take a stable place among Europe’s best scientific and academic centres by 2019, when the University of Latvia will celebrate its 100th anniversary.

Our university is entrusted with a particular and unique role, which is provided for in our Statutes: to work successfully in order to guarantee Latvia’s development. Therefore, our duty is to offer our own vision and solution, a platform for opportunities – the growth of our Fatherland driven by science. The University of Latvia is a powerful instrument that may help to overcome the existing difficulties and open up new development opportunities for our country. Therefore, in the future the University sees itself not only as a successful scientific centre creating new values, but also as a free pass to a successful solution of Latvia’s economic problems, because our knowledge is our real value which makes us interesting and necessary for the world. Our youth – now students – are

like arrows which we shoot at the goal. The better they will be prepared to fly and the firmer will be our hand, the bigger will be our hopes that these arrows will reach the goal – prosperity of our country.

Latvia needs a comprehensive higher education reform to create an internationally competitive, institutionally integrated and concentrated higher education and science sector, which would meet the needs of Latvia's economy in a transparent, financially and academically efficient way. This reform would help us to reach a close linkage between the state-funded higher education and science and the needs of our economy. At the same time, it would stop many curricula from overlapping, as several state-funded higher education institutions offer the same academic programmes, yet of different quality. It would also cut administrative costs and increase individual responsibility for making administrative decisions.

Indriķis Muižnieks

Crisis and the Prospects of the Latvian Academia

Nearly twenty years ago the Latvian system of research and higher education (academia) emerged as a result of the social and economic crisis that destroyed the Soviet time organisational structure of research in Latvia. Influx of financial resources after Latvia joined the European Union provided additional 230 million lats to the academia within three years (2006 to 2008). Regretfully, this money was used without taking heed of the suggestions by the World Bank analysts given already in 2003; the institutional reorganisation of the structure of the academia and establishment of resource centres were strongly suggested. In contrast, the fragmentation of the academia went on, new research institutes – state agencies – came into being. At present, there are 60 public and private higher education institutions as well as 133 registered research institutions in Latvia. Taking into consideration that there are ca. 3500 active researchers with Ph.D. degrees in Latvia, it is obvious that most of those academic institutions are small and incapable to contribute to the development of the country towards knowledge-based society.

Current budget reductions have thrown back the academia into the funding situation of 2005 with the expenses of 2009. In comparison

to 2008, the state budget has shrunk by 24%, while public funding of the higher education and research institutions has been reduced by 40%. The situation when the academia is suffering more than, e.g., state administration, under the pressure of financial restrictions certainly does not fit within any EU guidelines concerning handling of crises. It just demonstrates again the typical lack of understanding about the development priorities among the political establishment in Latvia.

In a time period when the existence of many institutions is threatened by the lack of funding and the operational capacity is insufficient even for absorption of the financial resources from the EU Structural Funds, the establishment of joint resource centres is the only way that can give a new impetus for the development for the academia, create critical mass and interdisciplinary synergies needed for problem-oriented research, also relevant to the needs of industries. The crisis of 2009 provides arguments for consolidation of resources and creation of a new fundament for the breakthrough of our academia to the position of the driving force of the knowledge economy in Latvia.

Pēteris Strautiņš

Prospects of the Latvian Economy for 2010–2020

At the time of writing this article, the Latvian economy is in a deep recession, the gross domestic product is already down by ca. 20% from the peak in the second half of 2007, and the first half of 2008. A further contraction by several percentage points is expected in the second half of 2009 and to a lesser extent in the first half of 2010, before growth resumes, probably in the second half of 2010. The first signs of growth resumption are the surplus in the balance of payments as well as the stabilization of exports and manufacturing since March 2009.

The author forecasts that in the next decade the economic growth will return to a sustainable rate estimated at 5–7% and corresponding to the potential productivity growth. Since a new lending and real estate boom is not expected, the leading role in growth will be played by the main exports sector, which is manufacturing. Food and timber processing will be the most important drivers in near future, but

in the long run, an increasing importance of pharmaceuticals and machinery is expected.

Export of services has traditionally been rather important for Latvia; in the long run, a shift towards higher value added services (finance, health services) is expected. Thus, the best opportunities for the government to support growth lie in supplying this sector with the necessary production factors, primarily labor. Measures to facilitate the access to company financing through expansion of state guarantee schemes can also provide significant benefits.

Vita Matīsa

Individual Responsibility and the Common Cause: Loyalty to What and to Whom?

In October 2008 the Latvian academic organization "Austrums" organized a lecture and discussion which sought to find an answer to the question: does the Latvian state arise out of associations? In her article addressing this theme, Vita Matīsa first observes that the question has a differentiated response depending on whether one is speaking in the past, present or future tense. Before the establishment of an independent state, Latvian associations played a very important role, as in a situation of foreign domination or occupation, oppressed peoples always seek refuge in numbers, in groups of like-minded individuals where a sense of national identity and common cause can be forged. Similarly, the Popular Front movement at the end of the 1980s was a mass movement, where the individual's role was a secondary one. In an independent democratic state, however, the individual's role is a primary one, and if the role of groups, associations, clans and cliques becomes the determining factor in the life of the state, all of society suffers. The central argument of the article, supported by historical examples, is that Latvians find it difficult to switch off the old reflexes, where loyalty to a group, to a circle of "savējie" (us) is the highest virtue, and to replace them with a fundamentally different response, where loyalty to principle, to the rule of law, to a sense of public good is the predominant reflex. In a truly democratic society, the latter reflex is the prevailing one, whereas in an authoritative, collective society loyalty to a group, to a clique or a clan is the default reflex, as it is the group which protects and provides for the individual – for

the individual within the group, that is, not for society in general. For Latvia to develop into a full-fledged democratic state, in order for independent Latvia to become a just and prosperous society, the individual can no longer seek refuge from responsibility in the collective "we" of groups, associations, cliques, and clans. The future of the democratic Latvian state now depends on the ability of its citizens to apprehend the notion of public good, on their capacity to see beyond the old Manichean categories of "us" and "them", on their willingness to assume personal responsibility, to stand alone, if need be, against the self-serving power cliques which today hold sway over so many aspects of Latvian society.

Artis Pabriks

Responsibility for Freedom

The author, the former Minister of Foreign Affairs and member of the Latvian parliament (Saeima) Professor Artis Pabriks, wrote the article with the intention to raise political discussion in Latvia and to help people think more clearly about the political situation in the country and the part all members of society must play.

The author makes three main points.

1) To help others understand why the author wants to be involved in politics, and to help others build their own political identity, he outlines his political values. The author believes in liberal values and supports the Republic. However, this does not mean that other values are neglected. The author believes that citizens should not narrowly represent just one political opinion or approach but should consider all ideas and use them wisely according to each situation. Nevertheless, the author suggests it is vital to keep in mind that democracy is everything and maintaining democracy is what we are fighting for.

2) The main force behind maintaining true democracy is usually the middle class. The author indicates that judging from what is happening in Latvia the conclusion is that the middle class is simply not strong enough. Therefore, the author suggests that the main task for the state government during the next 10 years is to find ways to develop a more powerful middle class and to show people that the state and the economy functions for all, not just for the few currently in power.

3) The author suggests that all people in Latvia need to develop an understanding that they cannot expect someone else to decide things for them. This idea of leadership by an elite of others is against the tradition of republicanism. Society must learn to participate, and to do this, the people must start with trust in themselves and their own opinions. The author also believes people should be interested in the events in the state because all government actions affect them. If people stop participating, someone else will decide for them and will take more power without hesitation.

In conclusion, the author again presses people to engage in discussion and debate in order to achieve responsibility for their own country. The author warns that if citizens of Latvia do not engage in politics, nothing will change. He also emphasizes that attacks on democracy go hand in hand with passive citizens. The author warns starkly that if democracy remains under attack, it could become too late to discuss whose politics are more conservative, social or liberal because there will simply be no democracy and no ability to discuss anything either.

The author has presented his views in a clear but stark manner. They appear simple in suggestion but are complex in reality. The desire of the majority of people to take a greater political burden and responsibility and to become in effect middle class democratic decision makers rather than working class followers clearly requires a huge cultural shift. The author is calling for no less than a complete political change to the post-Soviet Latvian political environment.

**Inese Gobiņa, Anita Villeruša,
Iveta Pudule, Ilze Kalniņš**

Health Behavior in School-Aged Children (HBSC) Study in Latvia, 1990–2005

The World Health Organization and national Ministries of Health and Education in Europe and North America regard adolescent health promotion as a high priority. Thus, many countries have databases on adolescents' health behavior and examine how it is influenced by family, peers, school, and living conditions. Since 1990, Latvia has been a member of the Health Behavior in School-Aged Children – HBSC research project which conducts surveys at 4-year intervals in 41 countries in Europe,

the USA, and Canada. We describe the history of HBSC in Latvia and present some illustrative trends of smoking, alcohol consumption, eating habits, and physical activity from the Latvian HBSC for 5 survey cycles from 1990 to 2005/2006.

The trends show that the rapid political, social, and economic changes in Latvia have not been beneficial to adolescent health in general, and to 15-year-old girls in particular. For example, trends for trying smoking or regular smoking have remained largely unchanged among boys but show steady increases among girls, especially among 15-year olds. Significant increases by age were found in the prevalence of weekly beer drinking (13 and 15-year-old girls), consumption of other alcoholic drinks (boys and girls), and being drunk 2 or more times (boys and girls). No clear trends were evident in the daily consumption of fresh fruit and vegetables but in 2005/2006 adolescents in Latvia ranked near the bottom among participating countries. Physical activity decreases with age and is significantly lower among girls than boys. By 2005/06 sedentary activities such as watching television 4 or more hours per day and using a computer 3 or more hours were the norm for about a third of Latvia's adolescents with girls showing a significantly greater usage than boys.

Participation in HBSC has provided Latvia with a highly useful data base for setting priorities and developing focused health promotion efforts in health education and health policy. In addition, participation in planning HBSC surveys, and the subsequent national and international data analyses, have provided opportunities for health professionals in Latvia, especially students, to become part of research networks that provide research and publication training as well as opportunities to participate in the conceptual development of the field of health promotion.

Anda Rožukalne

The Forces Affecting Editors' Work in Consumer Magazines

This article describes a research on the relationship between the editors and audiences of the most popular consumer magazines in Latvia. The popularity and influence of consumer magazines substantiates the importance of the research. To describe the different forces affecting the mass media, the research results

are illustrated with a few paradigms. These paradigms illustrate both internal and external forces that influence the editors' work and the intensity of operation of those forces.

The research discovered that magazine editors identify themselves with the content of magazines, they very clearly differentiate their magazine from competitors products and quite easily characterize the target audience. The foundation for editors' confidence is the quantitative data on the sale and circulation of magazines. Nevertheless, editors also feel the pressure of publishers and advertisers. Consumer magazine editors tend to prepare advertiser-friendly content because the thoughts of the readers of the magazine are not very important to them. It is a paradox that large publishing houses do not organize audience research on a regular basis, professionals of the mass media do not have enough information on the behavior of their audience. Although the editorial boards are not guided by ideological and professional principles of understanding of readers, the editors produce very popular and attractive content. The audience members admit that they find the content of magazines to be reliable and appropriate.

Consequently, the decision making process by editors is more driven by the market power and marketing instruments than by knowledge about the needs of the audience. Thus, the publishers' influence makes the editors work as another part of "magazine sellers" and the media professionals essentially perform the same tasks as the sales, marketing and finance departments of publishing houses.

Jānis Stradiņš

Personalities and Trends in the History of Latvia and *Austrums*

This article is an extended version of an academic lecture delivered by the author during a meeting of the academic organization *Austrums* on occasion of its 125th anniversary (October 25th, 2008).

Austrums (the former *Moscow Latvian Students' Evenings – Maskavas Latvie u studentu vakari*) was founded in 1883 by Latvian students at the Moscow University during the reactionary regime of Emperor Alexander III. This academic circle was founded by a student of law Jānis Čakste (1859–1927) and based on the ideas of the most prominent Latvian public

figure Krišjānis Valdemārs (1825–1891) who lived in Moscow at that time. J. Čakste may be regarded as the ideological successor of K. Valdemārs.

At that time Moscow was one of the leading centers of Latvian ideological thought and social activities. The system of views of K. Valdemārs and J. Čakste (education, material prosperity, cultural nationalism) also experienced a revision. The first splitting in the Moscow student circle happened in the early 1890s, when left-wing ideas arose (Janis Jansons-Brauns a.o.). These people emphasized the social problems and spread modern Western European ideas into Latvian society.

At the beginning of the 20th century (1912), *Fraternitas Moscoviensis* split again into two different organizations – a student fraternity of German type (*Burschenschaft*), later called *Fraternitas Lettica* (1902, 1912), and a student group of democratic orientation, *Oriens* (later *Austrums*) (1914–1915). The leading personalities and ideological principles are delineated in the article; the origin of the name *Austrums* (during World War I) is also discussed.

Austrums played an important role in the history of Latvia; the first two presidents of the Republic of Latvia (J. Čakste, G. Zemgals) came from the community of *Austrums*. National resistance against totalitarian regimes during World War II was organized by the members of *Austrums* (Professor K. Čakste a.o.). The article emphasizes the historical heritage and democratic value system of this academic organization and its role in formation of the Latvian academic elite and the resistance movement.

Uldis Neiburgs

Cooperation of Resistance Movements of the Baltic States and Contacts with Western Intelligence Services (1941–1945)

The publication is based on the US Foreign Service and British Secret Intelligence Service materials, wartime documents of Latvian embassies in Washington, London and Stockholm, various testimonies of members of resistance movements and other historical sources. Its aim is to reveal lesser known foreign contacts and international cooperation of the resistance movements.

The national resistance movement in Nazi-occupied Latvia cooperated with similar resistance movements in Estonia, Lithuania and Poland; it also maintained contacts with various political circles in Scandinavia. Baltic politicians organized illegal political centers – the Supreme Committee for Liberation of Lithuania, the Central Council of Latvia (CCL), the National Committee of the Estonian Republic – which played a significant role in establishing contacts with Baltic diplomats in the West, arranged illegal refugee boat traffic across the Baltic Sea, and provided objective information to the Western Allies about the situation in the Nazi-occupied Baltic states.

Keeping contacts among the resistance movements of all three Baltic states was difficult and did not succeed because German security organizations gradually discovered and restricted them. Unfortunately, the presence of the Nazi German army and its occupation of Latvia together with the rapid switch to the second Soviet occupation after the Red Army's swift offensive attack in the summer of 1944 were the determining factors that suspended the despairing efforts of CCL to regain the independence of Latvia.

Hoping to encourage the support of the Western Allies – US, Great Britain – and the Scandinavian countries for the restoration of independence of the Baltic states, all three Baltic resistance movements kept close contacts with former ambassadors of these countries in Stockholm, who in turn sought liaisons with British (SIS) and American (OSS) secret services, supplying them with information on the situation in the German-occupied territory in the Baltics.

In general, Western secret services received many valuable documents on the developments in the Nazi-occupied territories from the Baltic resistance movements. Irrespective of this, the USA and UK were not ready to give anything tangible in return, having acquiesced to the Baltic States remaining part of the USSR after World War II.

Ilgars Grosvalds

The Famous Latvian Spy of the First World War

Andrejs Peka (Pekka), the outstanding Latvian spy, led the secret intelligence service of the chief commander of the czarist Russia's

army. His logically planned operations did not arouse the enemy's suspicions. Information gathering from the Essen military industry center was brilliantly achieved where neither the English nor the French got even close to Essen. The unsuspecting Germans themselves brought the agents prepared by Peka to this military industry center. Just as successfully planned was the operation to lure a German warship squadron into a Russian-laid minefield using the German fleet's secret code that was found on the cruiser Magdeburg.

He also found out that the Bolshevik's highest authorities' work to set up the Russian revolution was paid by money deposited in a Swedish bank by the German army's head commanders.

Guntis Zemītis

The Question of the Vends and the Possibilities to Solve It with the Help of Archaeological Sources

The question of the Vends in the earliest history of Latvia is a politically sensitive one. It is known, from the Chronicle of Henry and from the Papal Bull of Pope Innocent III, that Vends were christened in approximately 1206/1207. The Chronicle of Henry also tells that the Vends, after Couronians drove them out of Courland, lived in the "Old Mountain" (*Monte Antiquo*) near Riga, and then moved into the Latgallian lands. Archaeological excavations were made in the former territory of Vends, in the hillfort of Cēsu Riekstukalns and in the burial ground near the railway station of Cēsis. The German name of the city of Cēsis is *Wenden*.

By their material culture, the Vends are closely related to Finno-Ugric Livs. Some Russian archaeologists state that the Vends are a Slavonic tribe which came to Courland in VI–VII century by way of migration. The theory of migration is based on the findings of arched or finger-shaped fibulae – two such findings are from the Couronian territory in the lower reaches of the River Nemuna, one from Vārves Strīķi in the lower reaches of the River Venta, and one from the territories of Selonians – in the burial ground of the Ābeļu Boķi.

The tendency of relating unknown artefacts with migration is characteristic to all Eastern Europe, although it should not be accepted as the only explanation. The presence of such

artefacts could rise from either transformation of technology (traveling artisans, external studies), transformation of ideas (religion, fashion, ideology), or transformation of trade goods (payments, taxes, capture, gifts). The diminutive number of the findings does not allow guessing at the migration of Slavs, and it has no substantiation based either on other archaeological materials or on the linguistic data.

Although nowadays the viewpoint that states the inability of archaeological findings to tell about their carriers' ethnical affiliations is becoming stronger, the author of the article acknowledges that in singular cases the body of archaeological identifying properties could be attributed to a particular ethnos if it is further substantiated by linguistic data and written sources. Northern Courland in the first millennium C.E. was inhabited by Baltic Finns; evidence can also be found of Scandinavian inhabitation. In Latvian archaeology, there is a view (E. Šturms, Ē. Mugerēvičs) that in the X century Courlandian Baltic Finns moved to the lower reaches of the rivers Daugava and Gauja and formed the culture of Livs. R. Spirģis states that migrants from Courland were the former Scandinavian colonists.

The main problem is that the written sources of the XIII century do not contain records of Livs in Courland, which first appear in the sources of the XIV and XV century (Gilbert de Lannoy). In the author's opinion, in the XIII century written sources, all the Courlandian Baltic Finns who were linguistically close to the Liv peoples are described by the name of Vends. They were called Vends because of the name of one of the Couronian lands – *Wynda*. The Chronicle of Henry reports the difficult situation of the Vends (lowly and miserable) and the forced emigration from Courland to Vidzeme due to pressure from the Couronians, which corresponds to the situation in the XI–XIII century when gradual northward movement of Couronians drove away and assimilated the Courlandian Baltic Finns. In the course of the XIII century, by division of the captured lands between the Bishop and the Livonian Order, the old administrative division lost its relevance. As the Courlandian Finns were linguistically close to the Livs, this ethnonym was also related to them. Similarly, it can be assumed that the name Latvians (Lettonians, Latgallians)

was gradually expanded to mean all the Baltic inhabitants of Livonia – Semigallians, Selonians and, beginning with the XVI century, the Couronians, although the linguistic separation was apparent and started to visibly fade only after the Reformation and wide distribution of the printed word in the XVI–XVII century.

Velga Vēvere

Latvian Philosophical Ideas in Exile – Possibilities of Conceptualization

The present article is devoted to the Latvian philosophers and development of philosophical ideas in exile after the World War II. The most important methodological questions to be put forward are as follows: how to bring together thinkers residing in different countries and associated with a variety of philosophical traditions? What are the possible criteria for the selection of material and respective authors? Should we include in the project those thinkers who are not philosophers in an academic sense, i.e., those practicing literary criticism, religious studies, culture studies, and social criticism? How to define the concept “philosophical ideas”? What are the relations between the thinkers and the diaspora, and between the thinkers and the Latvian intellectual milieu? To answer those questions and attain some common vision, the paper proposes to introduce the term *geography of philosophical ideas* based on the concept of *culture geography*. This approach makes it possible to have a somewhat spatial view or to apply the so-called intellectual mapping. It must be noted that these theoretical constructs naturally grew out of the material (at least the extra philosophical field of it) itself in the field of human geography studies by V. E. Bunkse and research in post-Enlightenment rationality and M. Foucault's critical theory by K. Racevskis. The “social event” (in M. Foucault's terms) that forms the center of gravity of the present project is the fact of return to Latvia (although more often intellectually than physically). The paper consists of three parts – the first part is devoted to the methodological questions (“Topography of philosophical ideas”), the second part – to the notion of exile (“Displaced philosophy”), while the third and the final part – to the structure of the prospective book (“Outlining the project”).

